

Jogelméleti Szemle 2024/2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Budai Katalin Edina: A jogi etika viselkedésetikai perspektívája	2
Makkos Nándor: Normák a közszolgálatban – A tisztviselők speciális magatartási követelményeiről	21
Nagy Péter: A magyar házassági törvény az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban	48
Vértesy, László: Theory of Regulation of Financial Markets: Reasons and Methods	70

Szemle

Pásztor Gergely: A kapcsolati erőszak nem monolitikus becslése Magyarországon	90
Szabó Attila: Civil szervezetek szerepe a magyarországi migrációs jog fejlesztésében	109

Interjú

Varga Csaba: Beszélgetés Péteri Zoltánnal, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya első és utolsó vezetőjével	123
---	-----

Budai Katalin Edina¹

A jogi etika viselkedésetikai perspektívája²

„In the end, the questions of theoretical legal ethics are never merely theoretical – they are always practical, and practical questions are unlikely to lend themselves to neat resolution through the application of a specific moral principle or maxim of action.”³

Absztrakt

Jelen tanulmánnyal a jogi etikai diskurzus utóbbi másfél évtizedét leginkább tematizáló viselkedésetikai megközelítések bemutatására vállalkozom. Először áttekintem azokat a főbb kutatásokat, amelyek az emberi racionalitás és etikusság korlátozottságának felismeréséhez vezettek, ismertetem az etikai döntéshozatalt alapvetően meghatározó motivációkat, illetve kísérleti példákkal is illusztrálom azokat a szituációs tényezőket, valamint kognitív és társas folyamatokat, amelyek etikátlan cselekedetekre készítetik az embereket. Ezt követően számba veszem a jogász hivatásgyakorlás viselkedésetikai szempontból fokozott kockázatot jelentő sajátosságait, végül összefoglalom a viselkedésetikai kutatásoknak azokat a legfontosabb tanulságait, amelyek hozzájárulhatnak a normatív jogi etikai modellek sikerességéhez.

Kulcsszavak: jogász, jogi etika, pszichológia, viselkedésetika, harmadik hullám

Abstract

This study seeks to provide an overview of the behavioral approaches to legal ethics that have been at the forefront of the scholarly discourse in the last decade and a half. First, it summarizes the key pieces of research that led to the recognition of people’s bounded rationality and ethicality, describes the motivations that underlie ethical decision-making, and offers some empirical research examples to illustrate the situational factors and cognitive and social mechanisms that lead people to act unethically. It then examines certain characteristics of the legal profession that imply increased ethical risks from a behavioral perspective and concludes with a summary of the most important lessons drawn from behavioral ethics research that can contribute to the success of normative legal ethics models.

Keywords: lawyer; legal ethics; psychology; behavioral ethics; third wave

¹ A szerző az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola doktorandusza.

² DOI 10.59558/jesz.2024.2.2

³ Woolley, Alice – Wendel, W. Bradley: Legal Ethics and Moral Character, 1100. o. In Georgetown Journal of Legal Ethics, Vol. 23, No. 4, 2010, 1065-1100. o.

I. Bevezetés

Az Amerikai Egyesült Államok akadémiai köreiből kiindult elméleti jogi etikai diskurzus⁴ nagyjából fél évszázados történetének legnagyobb részében a tudományos viták arról szóltak, hogy hogyan kell egy jogásznak⁵ a szakmai szerepében eljárnia, azaz milyen cselekvési előírásokat kell követnie a hivatásgyakorlás során.⁶ Kezdetben a teoretikusok jellemzően erkölcsfilozófiai nézőpontból közelítették meg ezt a kérdést (első hullám),⁷ míg az ezredforduló környékétől inkább a politikafilozófiai szempontok domináltak az elméletalkotást (második hullám).⁸ Mindkét hullámra jellemző volt ugyanakkor két szekértábor – az úgynevezett sztenderd koncepciót támogatók és az azt ellenzők – szembenállása. Az Amerikai Egyesült Államokban hagyományosnak tekintett ügyvédi szerepfelfogást, a sztenderd koncepciót támogatók mellett érveltek, hogy a hivatásgyakorlóknak buzgón elő kell mozdítaniuk ügyfeleik céljait a jogszabályok által biztosított keretek között (*pártfogás elve*), miközben erkölcsi semlegességet kell tanúsítaniuk a célok és az azok eléréséhez használt törvényes eszközök iránt (*semlegesség elve*).⁹ A jogász szerep ilyen tradicionálisnak tekintett (amorális) felfogását azonban számos jogi etikus élesen bírálta, és olyan alternatív cselekvési előírásokat kínáltak a hivatásgyakorlók számára, mint a morális aktivizmus vagy az igazságosság előmozdítását célzó kontextuális mérlegelésen alapuló eljárás.¹⁰

Az elmúlt nagyjából másfél évtized fejleménye, hogy kibontakozóban van egy harmadik hullám a jogi etikai diskurzusban, amelynek fő árama a viselkedésetika (*behavioral ethics*) eredményeit igyekszik integrálni a jogi etikai gondolkodásba.¹¹ Ez az irányzat nem

⁴ Az elméleti jogi etika (*theoretical legal ethics*) a jogász hivatás szerepspecifikus etikai koncepcióival foglalkozó, joggyakorlaton orientálódó elméleti diszciplína, amely az 1970-es években indult fejlődésnek az Amerikai Egyesült Államokban.

⁵ A téma szerzői döntően a jogász (*lawyer*) és az ügyfél (*client*) közötti kapcsolatot elemezve közelítik meg az etikai kérdéseket, emiatt a „jogász szerepnek” egy – a magyar terminológiához képest – szűkebb értelmezése indokolt ebben a kontextusban, mégpedig azokra a professziókra vonatkoztatva, amelyeknél ügyfél vagy kvázi-ügyfél (pl. jogtanácsos munkáltatója) részére történik jogi szolgáltatásnyújtás. A továbbiakban tehát ez a fogalomhasználat lesz irányadó.

⁶ Woolley, Alice – Wendel, W. Bradley: i.m. 1065. o.

⁷ Nagyjából az ezredforduló környékéig, az erkölcsfilozófiai megközelítések uralták a tudományos diskurzust. Lásd: Luban, David – Wendel, W. Bradley: *Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History*, 339. o. In *Georgetown Journal of Legal Ethics*, Vol. 30, No. 3, 2017, 337-364. o. DOI: 10.31228/osf.io/fh6ry. A jogi etika első hullámaként emlegetett ezen időszakot mutatja be a *Jogelméleti Szemle* 2023/1. számában megjelent „*Lehet egy jó jogász jó ember? A jogi etika erkölcsfilozófiai megközelítései*” című írásom.

⁸ A 2000-es évek környékén perspektíva-váltás következett be a jogi etikai gondolkodásban, és a hangsúly az individuális jogász életének erkölcsi aspektusairól a társadalmi aspektusokra helyeződött át. Lásd: Luban – Wendel: i.m. 354. o. A második hullám két meghatározó teoretikusának jogi etikai koncepcióiba nyújt bepillantást a *Jogelméleti Szemle* 2023/4. számában megjelent „*Variációk a jogász hűség témájára: két politikafilozófiai megközelítésen alapuló jogi etikai koncepció*” című tanulmányom.

⁹ A cselekvési előírásokat megtestesítő itt említett két elv mellett a sztenderd koncepció harmadik komponense a számonkérhetőség hiányának elve, amelynek értelmében a jogászok erkölcsileg nem felelősek azokért a „járulékos károkért”, amelyeket a képviselőjük során előidéznek. Lásd: Luban – Wendel: i.m. 343. o. A sztenderd koncepció mellett tette le a voksát az elméleti jogi etika első hulláma alatt többek között Monroe Freedman, Charles Fried és Stephen L. Pepper. A második hullám teoretikusai közül Daniel Markovits és Tim Dare elméletei szintén a sztenderd koncepció igazolásául szolgáltak, ugyanakkor Dare a pártfogás elvét megszorítóan értelmezte és elutasította a „túl buzgó” jogász érdekképviseletet.

¹⁰ A „morális aktivizmus” kifejezést David Luban vezette be a jogi etikai gondolkodásba. A sztenderd koncepció moralista kritikusi között említendő még – többek között – Richard Wasserstrom és Gerard Postema. W. Bradley Wendel politikafilozófiai alapokon bírálta a hagyományos jogász szerepfelfogást. William H. Simon az elméleti jogi etika első és második hulláma közötti átmeneti időszakban dolgozta ki az úgynevezett kontextuális jogi etika koncepcióját Dworkin jogelméletére alapozva, amely az ügy jogi érdemét szem előtt tartó, mérlegelésen alapuló, kontextusfüggő etikai döntések meghozatalát várta el a jogászoktól.

¹¹ Lásd pl. Luban, David – Wendel, W. Bradley: i.m. 363. o.

fogalmaz meg normatív előírásokat a jogászok számára, hanem a tényleges emberi viselkedés és az azt befolyásoló szituációs tényezők, valamint kognitív és társas folyamatok feltérképezése és megértése révén kíván hozzájárulni a normatív jogi etikai koncepciók sikerességéhez – anélkül, hogy állást foglalna azok bármelyike mellett.¹² Ebben a tanulmányban a viselkedési jogi etika (*behavioral legal ethics*) hátterét és főbb eredményeit igyekszem bemutatni, alapvetően a releváns angolszász szakirodalomra támaszkodva.¹³

II. Viselkedésetika

II.1. A viselkedésetikai vizsgálódások fókusza

Az elmúlt évtizedek pszichológiai kutatási eredményei azt bizonyítják, hogy az etikátlan magatartás sokszor nem tudatos mérlegelés eredménye, illetve az etikus viselkedésre való képességet gyakran gátolják bizonyos helyzeti tényezők. Ennek felismeréséhez persze hosszú út vezetett, amelynek egyik első lépését a neoklasszikus közgazdaságtan emberképének¹⁴ meghaladása jelentette a XX. század második felében. Herbert Simon Nobel-díjas amerikai közgazdász, politológus és pszichológus *korlátozott racionalitás (bounded rationality)* elméletében rávilágított arra, hogy a valóságban a rendelkezésére álló információk és az idő korlátozottsága, valamint az ember kognitív képességeinek határai miatt gyakorlatilag nem lehetséges a tökéletesen racionális döntés.¹⁵ Az ugyancsak közgazdasági Nobel-díjjal jutalmazott izraeli-amerikai pszichológus Daniel Kahneman és kutatótársa Amos Tversky emberi magatartások szabályszerűségeit vizsgáló kísérleteiből pedig az derült ki, hogy a bizonytalanság körülményei között az emberek nem követik a várható hasznosság hipotézisének¹⁶ megfelelő előrejelzéseket: bonyolult és kockázatos döntési helyzetekben racionális elemzések helyett az egyének gyakran szubjektív érzéseikre, előítéleteikre és hüvelykujjszabályokra hagyatkoznak.¹⁷ Az ilyen szisztematikus hibák néhány tipikus esete a következő:

- *Keretezési hatás (framing effect)*: A megszövegezés által a vélekedésekre és preferenciákra gyakorolt, racionálisan nem indokolható hatás.¹⁸

¹² Perlman, Andrew M.: A Behavioral Theory of Legal Ethics. In *Indiana Law Journal*, Vol. 90, No. 4, 2015, 1639-1669. o. DOI: 10.2139/ssrn.2320605

¹³ A tanulmány témája szorosan kapcsolódik a jog és pszichológia területéhez, amellyel több magyar nyelvű írás is foglalkozik. Ezek közül Czabán Samu a *Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle* 2021/1 számában megjelent *Az emberi viselkedés deskriptív és normatív modelljeinek viszonya a jogi gondolkodásban – egy új pszichológiai emberkép és kihívásai!* című tanulmányát emelném ki, amely fontos megállapításokat tartalmaz jelen írás szempontjából is.

¹⁴ A *homo oeconomicus* racionális, önérdek vezérelt, stabil preferenciákkal rendelkezik, valamint korlátlan mennyiségű információ befogadására és elemzésére képes.

¹⁵ Hangsúlyozandó, hogy ezek a körülmények a racionális döntés gyakorlati és nem logikai lehetetlenségét eredményezik. Lásd: Golovics József: Korlátozott racionalitás és altruizmus: behaviorizmus a közgazdaságtudományban, 161-164. o. In *Hitelintézeti Szemle*, 14. évf. 2. szám, 2015, 158-172. o.

¹⁶ A várható hasznosság hipotézise szerint az egyes döntési következmények hasznosságát valószínűségükkel kell súlyozni, s ennek alapján kell az opciókat egybevetni. Lásd: Hámori Balázs: Kísérletek és kilátások, 783. o. Daniel Kahneman. In *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 9. sz., 2003, 779-799. o.

¹⁷ Kahneman, D. – Tversky, A.: Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. In *Econometrica*, Vol. 47, No. 2, 1979, 263–291. o. DOI: 10.2307/1914185

¹⁸ Kahneman, Daniel: Gyors és lassú gondolkodás, 423. o. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013. Nem mindegy például, hogy egy tüdőrákos betegnek a műtét vagy sugárkezelés közötti választás kapcsán miként fogalmazzuk meg a műtét lehetséges kockázatait (figyelembe véve, hogy bár a műtét rövidtávon kockázatosabb, de hosszútávon hatásosabb, mint a sugárkezelés): (i) a műtétet követően az egy hónapos túlélési ráta 90%, vagy (ii) a műtétet követően a halálozás az első hónapban 10%. Az ezt vizsgáló kísérlet alapján a műtét sokkal népszerűbb

Valószínűségi hatás (possibility effect) és bizonyossági hatás (certainty effect): Ezek a hatások az emberi értékítéletek inkonzisztenciáját okozzák a bizonyosság különböző szintjein.¹⁹ A valószínűségi hatás miatt a csekély valószínűségű kimeneteleket alulértékeljük.²⁰ A bizonyossági hatás miatt pedig a közel biztos kimeneteleket is alulértékeljük a biztos kimenetelekhez képest.²¹

- *Felidézési előítélet (availability bias):* Az emberek szisztematikusan túlértékelik a szokatlan, rendkívüli, látványos és személyesen megtapasztalt eseményeket.²²
- *Birtoklási hatás (endowment effect):* A már birtokolt tárgyaknak magasabb értéket tulajdonítunk, mint azoknak, amelyeket még meg kell szereznünk.²³
- *Status quo hatás:* Ragaszkodunk a korábbi döntéseinkhez és eljárásainkhoz, és csak nehezen ismerjük be, ha egy korábbi döntésünk rossz volt.²⁴
- *Érzelmi heurisztika (affect heuristic):* Az emberek hagyják, hogy az általuk kedvelt és nem kedvelt dolgok meghatározzák a világgal kapcsolatos meggyőződéseiket.²⁵

Az irracionális emberi viselkedések szabályszerűségeit feltáró kísérletek eredményei és az azokon alapuló elméletek mára beépültek a közgazdaságtudomány főáramába. A viselkedési közgazdaságtan vívmányainak széleskörű elfogadottsága ugyanakkor nem vezetett a neoklasszikus elmélet kategorikus tagadásához, sokkal inkább kiegészítette, továbbfejlesztette azt, nagyban hozzájárulva a közgazdasági modellek előrejelző-képességének javításához is.²⁶ A korlátozott racionalitás elmélete nem csak a közgazdaságtudományban hozott áttörést, hanem hatással volt a tudományos vizsgálódás más területeire, így az etikára is. Az általános szociálpszichológiai kutatások eredményeivel kombinálva annak felismeréséhez vezetett, hogy az etikus viselkedésre való képességünket is gyakran akadályozzák bizonyos szituációs tényezők, kognitív torzító hatások, valamint a

volt az első értelmezési keretben (a betegek 84%-a választotta), mint a másodikban (50% választotta). Lásd uo. 426-427. o.

¹⁹ Uo. 359. o. Helyzetértékelésünket bizonyos jellemzők jobban befolyásolják, mint mások, azaz súlyozzuk őket. Például lányunk udvarlójáról alkotott véleményünket eltérő mértékben befolyásolhatják azok a tényezők, hogy mennyire tartjuk a fiatalembert jóképűnek, megbízhatónak, mit gondolunk a szüleiéről stb. A súlyozást intuitív módon mindenképpen elvégezzük, akár tudatában vagyunk ennek, akár nem. Ugyanígy értékeljük a bizonytalan kilátásokat is, ilyenkor a kimenetek valószínűsége korrelál azok súlyával. Sokkal vonzóbb, ha 50%-os eséllyel nyerhetünk, mintha csak 1 % esélyünk lenne ugyanerre. A súlyoknak a kimenetekhez való rendelése a legtöbbször intuitív „kalkuláció.”

²⁰ Amennyiben 5%-ról 10%-ra nő a nyeremény esélye, kilátásaink pszichológiai értéke a valószínűség megduplázódása ellenére sem nő a kétszeresére. Lásd uo. 360. o.

²¹ Inkább választjuk például a biztos 910.000 dollárt, mint annak 95%-os esélyét, hogy 100.000 dollárt kapunk. Lásd uo. 361. o.

²² Emiatt gondoljuk például a valóságosnál gyakoribb halálozási oknak a gyilkosságot. Lásd: Hámos Balázs: i.m. 788. o.

²³ Hámos Farkas: Egy pszichológus, aki közgazdasági Nobel díjat kapott: Daniel Kahneman, 52. o. In Multidiszciplináris kihívások – sokszínű válaszok: a BGF KVIK KÖT tanulmánykötete. Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, Budapest, 41-59. o.

²⁴ Uo. 52. o.

²⁵ Kahneman, Daniel: i.m. 121. o.

²⁶ Golovics József: i.m. 158-159. o.

társas befolyásolás. Így született meg a *korlátozott etikusság* (*bounded ethicality*) fogalma és a viselkedésetika (*behavioral ethics*) irányzata.²⁷

Max Bazerman és Francesca Gino 2012-ben úgy definiálták a viselkedésetikát, mint azoknak a szisztematikus és megjósolható folyamatoknak a tanulmányozását, amelyek során az egyének etikai döntéseket hoznak, illetve mások etikai döntéseit megítélik, miközben ezek a döntések ellentmondanak az intuíciónak és a szélesebb körű társadalom érdekeinek.²⁸ Másképp fogalmazva, a viselkedésetikai kutatások azt vizsgálják empirikus módszerekkel, hogy az emberek *ténylegesen* hogyan viselkednek morális kontextusban, ebben miként befolyásolják őket a különböző szituációk, valamint a kognitív és társas folyamatok, és milyen beavatkozásokkal lehet a döntéseiket etikusabb irányba terelni. Szociálpszichológia nézőpontot alkalmazó,²⁹ leíró megközelítésről van tehát szó, amelynek eredményei fontos implikációkkal bírnak a normatív etika számára is.³⁰

A viselkedésetikai vizsgálódások egy része azon tényezők szerepére fókuszál, amelyek az egyéneket tudtukon kívüli etikátlan cselekedetekre készítetik (nem szándékos etikátlan viselkedés). Más kutatások azokkal a jelenségekkel foglalkoznak, amikor az emberek tudatában vannak cselekedetük erkölcstelenségének, azonban nincsenek tisztában azokkal az erővel, amelyek az etikai határok átlépésére készítetik őket (szándékos etikátlan viselkedés). Az etikátlan viselkedés ezen típusai ugyanakkor nem különíthetők el teljesen egymástól. Gyakran előfordul például, hogy egy eredetileg nem szándékos etikátlan viselkedés kapcsán idővel tudatosul a cselekvőben eljárásának tisztességtelensége, azaz cselekvése szándékosává válik. Mindkettő vonatkozásában elmondható továbbá, hogy (i) az etikus viselkedésre való hajlam sokkal inkább rugalmas és formálható, mintsem az egyéneket jellemző stabil tulajdonság, és (ii) az etikátlan viselkedések nagy része többnyire olyan személyek cselekedeteinek eredménye, akik ugyan fontosnak tartják az erkölcsi értékeket és becsületes

²⁷ Bazerman, Max – Gino, Francesca: Behavioral Ethics: Toward a Deeper Understanding of Moral Judgment and Dishonesty. In Annual Review of Law and Social Science, Vol. 8, 2012), 85-104. o. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-102811-173815 https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/10996807/bazerman_gino_beh-ethics-toward_annual-review_dec2012.pdf;jsessionid=859223918BFC794F48519689748BE4FC?sequence=1 Letöltés ideje: 2024.04.30. (A tanulmány hivatkozott oldalszámai az online verzióban szereplő oldalszámoknak felelnek meg.)

²⁸ „We define behavioral ethics as the study of systematic and predictable ways in which individuals make ethical decisions and judge the ethical decisions of others that are at odds with intuition and the benefits of the broader society.” Lásd: Uo. 10. o.

²⁹ Uo. 12. o. Az emberek mások viselkedésének okát gyakran az adott egyén személyiségében, stabil hajlamaiban, diszpozícióiban keresik. Az egyének valóban különböznek egymástól számos olyan szempontból, amelyek összefüggésben állnak az etikátlan viselkedésre való hajlamukkal. Ide tartozik például az erkölcsi tudatosság, a morális önfelmentésre való hajlam, a büntudatra való hajlam, az empátia, a cinizmus, az őszinteség és az alázat stb. Ezek az egyéni különbségek azonban számos szituációs, kognitív és társas befolyásolási tényezővel kölcsönhatásban befolyásolják az etikus viselkedést. Lásd Robbennolt, Jennifer K.: Behavioral Ethics Meets Legal Ethics, 76. o. In Annual Review of Law and Social Science, Vol. 11, 2015, 75-93. o. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-120814-121631 Azt a jelenséget, amikor mások tetteinek magyarázatakor a személyiség vagy a karakter befolyását túlságosan nagyra, míg a helyzet vagy a körülmények befolyását túlságosan alábecsülik, a szociálpszichológusok *alapvető attribúciós hibának* nevezik. Számtalan empirikus kutatás igazolta ugyanis, hogy a szituációk erőteljesen formálják az emberek viselkedését és mentális folyamatait, és gyakran nagyobb súllyal esnek latba a viselkedés szempontjából, mint azt intuíciónk alapján feltételeznénk. Lásd: Atkinson, R. L. – Hilgard, E. – Smith, E. E. – Nolen-Hoeksema, S. – Fredrickson, B. L. – Geoffrey, L. R.: Pszichológia, 644-645. o. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy az emberek az adott helyzetekben nem is az objektív körülményekre, hanem az azokról alkotott szubjektív értelmezésekre reagálnak. Ezért különösen fontos annak megértése, hogy miként hatnak az egyénekre a kognitív és társas folyamatok, azaz miként befolyásolják (i) az emlékeink, észlelésünk, gondolataink, érzelmeink és motivációink a világról alkotott felfogásunkat és tetteinket és (ii) a körülöttünk lévő emberektől és csoportoktól érkező információk a gondolatainkat, érzéseinket és cselekedeteinket. Lásd: Smith, Eliot R. - Mackie, Diane M. – Claypool, Heather M.: Szociálpszichológia, 41-42. o. ELTE Eötvös Kiadó Kft., Budapest, 2016.

³⁰ Bazerman, Max – Gino, Francesca: i.m. 12., 16. és 31. o.

emberként szeretnének magukra tekinteni, ennek ellenére bizonyos esetekben mégsem képesek ellenállni a tisztességtelen cselekedetre ösztönző hatásoknak, vagy éppenséggel fel sem ismerik döntésük morális dimenzióját.³¹ Mindezt jól szemlélteti Mazar és munkatársai 2008-ban publikált kutatása,³² amely azt vizsgálta, hogy az emberek hogyan reagálnak a csalás lehetőségének csábítására és mik befolyásolják azt, hogy végül engednek-e a kísértésnek ilyen helyzetekben. Az úgynevezett mátrix kísérletekben amerikai elitegyetemek diákjai vettek részt, akiknek viszonylag egyszerű matematikafeladatokat kellett megoldaniuk rövid idő alatt. A jól megoldott feladatokért – önbevallás alapján – kis összegű pénzjutalmat, illetve zsetonokat kaptak az alanyok. Az eredményekből az derült ki, hogy ha lehetőség adódik a csalásra, akkor az egyébként becsületes emberek nagy része él azzal, de igyekszik visszafogni magát: a kísérletekben a csalók a csalási lehetőség töredékét használták csak ki, még olyankor is, amikor a lebukás kockázata gyakorlatilag nulla volt (a diákok önértékelést követően maguk semmisítették meg a feladatlapokat). A jutalom összegének növelése pedig meglepő módon nem növelte a csalási hajlandóságot.³³ Ezek az eredmények egyértelműen ellentmondtak a Garry Becker nevéhez fűződő racionális bűnözés egyszerű modelljének (*Simple Model of Crime, SMORC*), amely alapján az alanyoknak a várható nyereséget és a leleplezés valószínűségét is mérlegelve, költség-haszon elemzés alapján kellett volna eldönteniük, hogy megéri-e számukra a csalás.³⁴ Ezzel szemben a kísérletek rámutattak arra, hogy az emberek komolyan hisznek a saját erkölcsösségükben, önképüknek ez az aspektusa fontos számukra, amit éppen ezért igyekeznek is fenntartani. Ugyanakkor azzal is tisztában vannak, hogy a becsstelenség gyakran nagyon is kifizetődő. Ezt a feszültséget pedig úgy oldják fel, hogy nem használják ki a rendelkezésükre álló teljes mozgásteret a csalásra, azaz egyfajta egyensúly kialakítására törekednek a különböző motivációs tényezőknek megfelelő eljárások között. Csak olyan mértékben tisztességtelenek, amit még bocsánatos bűnnek tartanak, így egyszerre részesülhetnek a csalás hasznából és őrizhetik meg a pozitív önképüket. Két mechanizmus teszi mindezt lehetővé, amelyek egyfajta kognitív rugalmasságot, „kozmetikázási lehetőséget”³⁵ biztosítanak az ember számára:

- *A cselekedetek megfelelő átkategorizálása:* Bizonyos cselekedetek a tisztességtelenség egy szintjéig alkalmasak arra, hogy az ember átminősítse, átkategorizálja azokat az önképével kompatibilisebb, becsstelenné nem minősülő cselekedetté.³⁶ Kontextusfüggő, hogy az ilyen megoldások mennyire működnek. Például az, hogy valaki elkéri a barátja golyóstollát, majd nem adja vissza, könnyebben tekinthető bocsánatos bűnnek, mintha az annak megfelelő összeget lopta volna el a másiktól.³⁷ Ez a példa azt is jól mutatja, hogy a közvetlenül pénzzel kapcsolatos erkölcstelen cselekedetek kevésbé alkalmasak az átkategorizálásra, míg valamilyen pénzhelyettesítő dolog közbeiktatása kedvez az ilyen mechanizmus alkalmazásának. Emiatt nőtt a csalási hajlandóság a kísérlet zsetonos verziójában is.
- *A saját etikai sztemderdek figyelmen kívül hagyása:* Amennyiben az ember elsiklik afőlött, hogy egy cselekedete nem felel meg a saját erkölcsi mércéinek, akkor tettét nem

³¹ Uo. 12-13. o.

³² Mazar, Nina – Amir, On – Ariely, Dan: The Dishonesty of Honest People: A Theory of Self-Concept Maintenance. In *Journal of Marketing Research*, Vol. 45, 2008, 633-644. o. DOI: 10.1509%2Fjmk.45.6.633

³³ Uo. 636-637. o. A zsetonnal történő jutalmazáskor azonban egyértelműen megugrott a csalások mértéke. Lásd uo. 637-638. o.

³⁴ Ariely, Dan: Az (őszinte) igazság a hazugságról. *Hogyan csapjuk be önmagunkat és másokat?*, 11-12. és 20. o. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2015.

³⁵ Uo. 30-31o.

³⁶ Mazar, Nina. – Amir, On – Ariely, D.: i.m. 634. o.

³⁷ Uo. 634. o.

is értékeli azok tükrében, így a saját becsületes önképét sem éri csorba.³⁸ Ez azonban szintén csak a tisztességtelenség egy szintjéig, „radar alatt” működik, tehát nem véletlen, hogy a diákok csak kicsit csaltak.³⁹

Az, hogy valaki milyen mértékben használja ki a fenti mechanizmusokat, azaz mennyire hajlandó kozmetikázni az erkölcsileg aggályos cselekedeteket ahhoz, hogy jól is járjon és a pozitív énképe se sérüljön, az egyén önigazolási képességétől függ. Aki hatékonyan tudja racionalizálni önző vágyait, az sokkal nagyobb mozgástérrel rendelkezik a tisztességtelenség spektrumán, mint az, akinek az önigazolási képessége korlátozott.⁴⁰

II.2. Az etikai döntéshozatalt és viselkedést befolyásoló főbb tényezők

Bár késztetést érezhetünk arra, hogy az etikai döntéshozatalra egy átgondolt morális érvelési folyamat eredményeként tekintsünk, számos bizonyíték szól amellett, hogy sok ilyen választás inkább intuitív jellegű.⁴¹ Jon Haidt és munkatársai kísérleteikkel rámutattak például, hogy morális kontextusban igen gyakran *érzelmi heurisztikán* alapuló etikai döntést hozunk, amit csak utólag árnyalhat vagy írhat felül a racionális elemzés.⁴² Az intuitív döntés azonban elköteleződéssel jár, így később már nehéz érdemben változtatni rajta. Emellett az emberek hajlamosak azt hinni, hogy objektíven látják a világot, erkölcsösebbek, igazságosabbak és elfogulatlanabbak az átlagnál.⁴³ Az ilyen fajta kognitív torzítások *etikai vakfoltok* kialakulását eredményezhetik, megakadályozva az etikai dilemmák észlelését, illetve körültekintő mérlegelését. Mindezt tovább bonyolítja, hogy az etikus és etikátlan viselkedés megítélése változhat az egyén időbeli fókuszától függően is. Kutatások bizonyítják, hogy az emberek csak ritkán tudnak pontos előrejelzésekkel szolgálni saját jövőbeli viselkedésükről. A személyes etikai döntésekkel kapcsolatos előrejelzések ugyanis egy ideális énképen alapulnak és az egyén etikai ambícióit fejezik ki, míg a jelenre vonatkozó megnyilvánulások esetében a fókusz a pragmatikus szempontokra helyeződik át, ami számos szituációs hatásnak való kiszolgáltatottságot eredményez.⁴⁴ Ilyen például a saját érdeken alapuló elfogultság, amely könnyen elhomályosíthatja az etikai aggályokat az érdekkonfliktusos helyzetekben, mind a magánélet, mind a munka területén.⁴⁵ A cselekvés időbeliségével összefüggő másik fontos

³⁸ Uo. 635. o. A kísérlet résztvevői által kitöltött kérdőívekből egyértelműen kiderült, hogy a kísérlet során elkövetett csalások nem érintették negatívan az önképüket. Uo. 639. o.

³⁹ A kísérletek bizonyos változataiban az etikai emlékeztetők ezt a mechanizmust igyekeztek kiiktatni azáltal, hogy a cselekvőben tudatosították a normaszegést, így szembesítették őt a pozitív önkép csorbulásának következményével. Mind a Tízparancsolat felidéztetése, mind az etikai nyilatkozat előzetes aláíratása hatásosnak bizonyult ebből a szempontból: mindkét megoldás kiküszöbölte a csalásokat. Uo. 633-634, 639. o.

⁴⁰ Ariely, Dan: i.m. 52-53. o.

⁴¹ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 77. o.

⁴² Egyik kutatásukban a következő történettel kapcsolatos reakciókat vizsgálták: Egy család kutyáját halálra gázolta a házuk előtt egy autó. Mivel azt hallották, hogy a kutyahús finom, elhullott kedvencüket megfőzték és megették vacsorára. A vizsgálatban résztvevők túlnyomó többsége erkölcsileg elítélendőnek találta ezt a viselkedést, de legtöbbször nem tudták azonnal megmagyarázni, hogy pontosan miért helytelenítik azt, csak annyit mondtak, hogy „*Nem tudom, nem tudom megmagyarázni, csak tudom...*” Bazerman, Max – Gino, Francesca: i.m. 25. o.

⁴³ Sternlight, Jean R. – Robbennolt, Jennifer K.: Behavioral Legal Ethics, 1116. o. In Arizona State Law Journal, Vol. 45, No. 3, 2013,1107-1182. o. DOI: 10.2139/ssrn.2248137. Ezt támasztja alá, hogy amikor egyetemistákkal ismertették a Milgram kísérletet (az eredmények nélkül), és megkérdezték őket, hogy folytatnák-e az áramütéseket azután is, hogy a „tanuló” verni kezdi a falat, a diákok 99 százaléka azt mondta, hogy nem. Az eredményeket ismeretében ez nyilvánvalóan torzítás. Lásd: Atkinson, R. L. – Hilgard, E. – Smith, E. E. – Nolen-Hoeksema, S. – Fredrickson, B. L. – Geoffrey, L. R.: i.m. 660. o.

⁴⁴ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 79. o.

⁴⁵ Lásd pl. Ariely, Dan: i.m. 67-71. o.

jelenség az *erkölcsi felhatalmazottság érzése*: a korábban tanúsított etikus magatartás bizonyítékul szolgál az egyén becsületességére, így az morális krediteket biztosít számára a jövőre nézve, tehát feljogosítja a kevésbé etikus viselkedésre az összességében pozitív önkép megőrzése mellett. A helytelen cselekedetek mínuszként, a helyes cselekedetek pluszként jelennek meg az egyén erkölcsi mérlegében.⁴⁶ Ez a fajta kalkuláció pedig arra készíti az embereket, hogy morális krediteket gyűjtsenek olyankor, amikor előre láthatóan etikátlanul fognak cselekedni a jövőben.⁴⁷ Sőt, már pusztán egy etikus cselekedettel kapcsolatos jövőbeli terv is a morális felhatalmazottság érzését eredményezheti a jelenben egy etikátlan cselekedettel kapcsolatban.⁴⁸

A korlátozott etikusság másik fontos aspektusa, hogy az etikátlan magatartáshoz gyakran „csúszós lejtő” („*slippery slope*”) vezet.⁴⁹ Fokozatosan romló viselkedés esetén nehéz meghatározni azt a pontot, amikor az etikai határokat valaki átlépi. Az ember hinni akar abban, hogy a már megtett lépései helyesek voltak és azokkal összhangban kíván a továbbiakban is cselekedni, így nehéz irányt változtatnia. Mivel a múltat nem lehet meg nem történné tenni, az etikai aggályok felmerülésekor – a kognitív disszonancia feloldása érdekében – az egyén vagy valamilyen módon racionalizálja a magatartását, vagy megváltoztatja az etikáról és az erkölcsi előírásokról vallott addigi meggyőződését, hogy az összhangba kerüljön a viselkedésével.⁵⁰ Az idő múlásával pedig egyre rutinosabbá válik az ember a határok feszegetésében.⁵¹ Következésképpen, minden egyes helytelen cselekedet valószínűbbé teszi a következőt.⁵² A csúszós lejtő egy bizonyos pontján pedig az emberek elérhetik a „becsületességi küszöbüket,” ami után már nem is törekednek tovább a magatartásuk kontrollálására. Ezt igazolta Gino és munkatársai egyik kísérlete, amelynek során azt vizsgálták, hogy miként alakul az alanyok csalási hajlandósága olyankor, amikor számos lehetőségük adódik a tisztességtelen viselkedésre.⁵³ Azt tapasztalták, hogy a kísérlet előrehaladtával egyre nőtt a csalások mértéke, majd egy adott pillanatban sokak magatartása radikálisan megváltozott: az addigi kismértékű csalások helyett egyszerre minden egyes adandó alkalommal csaltak. A kutatók ezt a jelenséget az úgynevezett „*egy fene*” *hatással* („*what-the-hell*” *effect*) magyarázzák.⁵⁴

Az etikai vakfoltokon és a csúszós lejtő jelenségen túl, egyéb mechanizmusok is hozzájárulhatnak az úgynevezett *etikai elhalványuláshoz* (*ethical fading*). Ilyenkor a cselekvő látóköréből eltűnnek döntésének etikai szempontjai, vagy egyébként lehetővé válik számára,

⁴⁶ Uo. 18. o. Az idő múlása mérsékli a morális felhatalmazottság érzésének hatásait. Lásd Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 80. o.

⁴⁷ Bazerman, Max – Gino, Francesca: i.m. 19. o.

⁴⁸ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 78. o.

⁴⁹ A csúszós lejtő metafora lényege, hogy ha elindulunk egy lejtőn, azon megcsúszunk és végül elkerülhetetlenül a mélybe zuhanunk. A csúszós lejtő érvre – vagy más néven csúszka-érvre – az érvelésméleti, érveléstechnikai tankönyvek általában olyan informális érvelési hibaként hivatkoznak, amely egy lépésnek megállíthatatlan, egyre növekvő következményeket tulajdonít: „*csúsztatások, következtelenségek sorozatával elfogadható premisszákból elfogadhatatlan konklúzióra jut.*” Lásd: Kutrovác Gábor: Bevezetés a logikába és az érvelésméletbe, 44. o. Elektronikus jegyzet. ELTE TTK, Budapest, 2003. A csúszós lejtő metaforán alapuló érvelés azonban mégsem tekinthető minden esetben hibásnak. Egyes típusai, bizonyos kontextusokban, erős érveknek számítanak. Erről lásd pl.: Corner, Adam – Hahn, Ulrike – Oaksford, Mike: The Psychological Mechanism of the Slippery Slope Argument. In *Journal of Memory and Language* Vol. 64, No. 2, 2011, 133-52. o. DOI: 10.1016/j.jml.2010.10.002 vagy Jefferson, Anneli: Slippery Slope Arguments. In *Philosophy Compass*, Vol. 9, No.10, 672-680. o. DOI: 10.1111/phc3.12161

⁵⁰ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 80. o.

⁵¹ Sternlight, Jean R. – Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 1119. o.

⁵² Ariely, Dan: i.m. 130. o.

⁵³ A kísérlet résztvevőinek kétszázszor kellett eldönteniük, hogy az egyik átlója mentén kettéválasztott négyzetnek melyik oldalán szerepel több pont. A válaszok helyességétől függetlenül az alanyok minden alkalommal fél centet kaptak, amikor a bal oldalt választották és 5 centet, amikor a jobb oldalt. Lásd: uo. 120. o.

⁵⁴ Uo. 121. o.

hogyan – tudatosan vagy tudattalanul – elhatárolódjon, illetve függetleníse magát, magatartása etikai jellemzőitől vagy következményeitől. Így például azok a *sémáink*, amelyek miatt bizonyos döntéseket inkább üzleti, pénzügyi vagy jogi kérdésként ragadunk meg, a választás etikai aspektusainak figyelmen kívül hagyását eredményezhetik. Az *eufemizmus* szintén megfosztja a döntést annak etikai tartalmától. Emellett a felmerült probléma megfogalmazása, *keretezése (framing)* is jelentős mértékben befolyásolhatja a viselkedést.⁵⁵ Nagyobb valószínűséggel járnak el etikátlanul az emberek akkor, ha olyan dilemmával szembesülnek, ami számukra veszteségként fogalmazódik meg, mintha olyannal, ami nyereségként értelmezhető.⁵⁶ Az egyén által szem előtt tartott *célok* szintén hatást gyakorolnak a viselkedésre: a „célgyenesben” sokkal valószínűbb, hogy valaki tisztességtelenséghez folyamodik a siker érdekében.⁵⁷

Viselkedésünket egyértelműen befolyásolja a mentális állapotunk is. Az etikai döntéshozatalra kifejezetten károsan hat például az *időnyomás* okozta feszültség. Egy klasszikus szociálpszichológiai vizsgálat során Darley és Batson kimutatták, hogy azok a kutatásban résztvevők, akik siettek, jóval kisebb valószínűséggel álltak meg és segítettek egy bajba jutott embernek, mint azok, akiket nem szorított az idő. A kísérleti alanyok ráadásul teológus hallgatók voltak. Más vizsgálatok során pedig azt tapasztalták a kutatók, hogy az időhiánnyal küzdő emberek többet hazudtak, mint azok, akik jobban ráértek.⁵⁸ A *fáradtság* és a *kognitív leterheltség*nek is hasonlóan negatív hatásai lehetnek. Számos kísérlet igazolta, hogy az emberek erkölcsi tudatossága jellemzően csökken, és nagyobb valószínűséggel hoznak etikátlan döntéseket olyankor, amikor kognitív erőforrásaik kimerültek. Dan Ariely például ezzel hozza összefüggésbe azt az egyetemi oktatók körében jól ismert jelenséget is, miszerint a vizsgák közeledtével hirtelen megugrik a „halálozások” száma a hallgatók családjában, ami miatt haladékot kell kérniük a számonkérés teljesítésére: „*nem nehéz elképzelni, hogy a több kurzusból összeadódó tananyag esetleg egy halott nagyfiú kreálására készteti a hallgatókat annak érdekében, hogy enyhítsenek a rájuk nehezedő nyomáson.*”⁵⁹ Kimerült állapotban ráadásul az emberek nemcsak nagyobb valószínűséggel döntenek etikátlanul, hanem eleve nagyobb valószínűséggel sodorják magukat olyan helyzetbe, amelyben kísértésnek lehetnek kitéve.⁶⁰

Mások környezetünkben tanúsított magatartása szintén hatással van a viselkedésünkre. Az egyének a többi embert megfigyelve igyekeznek rájönni, hogy az adott közegben mi számít helyesnek és miként értelmezendők egy konkrét helyzetre irányadó társadalmi normák, különösen bizonytalan körülmények között. Saját viselkedésüket mások viselkedéséhez igazíthatják, közvetett módon tanulnak mások tapasztalataiból, jutalmaiból és büntetéseiből, valamint társas összehasonlítási mechanizmusokat alkalmaznak. Ezek a közösségi dinamikák azonban igen összetettek. A társas befolyásolás jelenségének komplexitását jól illusztrálják Dan Ariely és munkatársai Carnegie Mellon Egyetemen végzett kutatásának eredményei.⁶¹ A korábban ismertetett mátrixos kísérlet továbbfejlesztéseként, ezúttal egy színész is beépült a feladatokat megoldó diákok közé. Az egyik kísérleti csoportban a színész – előre egyeztetett szerepének megfelelően – nyilvánvalóan és gátlástalanul csalt a többiek szeme láttára: egy

⁵⁵ Uo. 80. o.

⁵⁶ Bazerman, Max – Gino, Francesca. i.m. 23. o.

⁵⁷ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 80. o.

⁵⁸ Uo. 79. o. Ezzel összefüggésben azonban hangsúlyozandó, hogy a túl sok gondolkodási idő sem feltétlenül eredményez etikusabb döntéseket - különösen akkor nem, ha ezt az időt valamely etikátlan törekvést alátámasztó igazolások kigondolására használják fel.

⁵⁹ Lásd: Ariely, Dan: i.m. 98-100.

⁶⁰ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 79. o.

⁶¹ Gino, Francesca – Ayal, Shahar – Ariely, Dan: Contagion and Differentiation in Unethical Behavior: The Effect of One Bad Apple on the Barrel. In Psychological Science, Vol. 20, No. 3, 2009, 393-98. o. DOI: 10.1111/j.1467-9280.2009.02306.x

perc alatt végzett a feladatokkal, majd eltette a maximálisan megszerezhető 10 dolláros összeget, amely az összes feladat hibátlan megoldása esetén járt. Ennek hatására a csalások száma jelentős mértékben meghaladta a kontrollcsoportban és a beépített ember nélküli csoportban tapasztalt csalások mértékét.⁶² A beépített ember viselkedése valószínűleg azt üzent a többi résztvevőnek, hogy a csalás az adott közegben elfogadott dolog, így ehhez igazították saját viselkedésüket. Egy másik kísérleti csoportban a színész a rivális Pittsburghi Egyetem trikóját viselte. Ekkor a csalások száma radikálisan visszaesett. Ebből azt a következtetést vonták le a kutatók, hogy a többi résztvevő igyekezett elhatárolódni a kívülálló személy etikátlan viselkedésétől. Más kutatások később arra is rámutattak, hogy ha valaki egy csoporttag etikátlan viselkedését egy kívülálló személy jelenlétében figyeli meg, az az egyént etikusabb magatartásra ösztönzi, mivel az illető igyekszik kompenzálni társa etikátlan viselkedését. A közvetett erkölcsi felhatalmazás egyik formája pedig akkor fordul elő, amikor a csoport valamely tagja által tanúsított helyes viselkedés a csoport egy másik tagját hatalmazza fel arra, hogy etikátlanul cselekedjen.⁶³

A szituációs tényezők és a társas befolyásolás egyéni különbségeket felülíró hatásának szemléltetéseként az egyik leggyakrabban felhozott példa Stanley Milgram 1963-ban a Yale Egyetemen végzett engedelmisségi kísérlete.⁶⁴ A büntetés tanulásra gyakorolt hatását vizsgáló tesztnek álcázott kísérletben a résztvevők 65 százaléka kész volt a kísérletvezető utasítására egészen 450 voltos áramütésig is elmenni a büntetések fokozatos adagolásával, amennyiben a beépített tanuló hibás választ adott a neki feltett kérdésekre.⁶⁵ Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy bizonyos helyzetekben az emberek hajlandóak az általános erkölcsi meggyőződéseik ellenére cselekedni. Ilyenkor tehát a szituációs tényezők dominálnak az emberi diszpozíciók fölött a viselkedés irányításában.⁶⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy amikor Milgram különböző módosításokkal hajtotta végre az eredeti kísérletét, az eltérő körülmények jelentősen megváltoztatták az engedelmisség mértékét.⁶⁷ Amikor a kísérletvezető elhagyta a szobát, és az utasításokat a továbbiakban telefonon adta – azaz a felügyelet lazult –, az engedelmisség 65 százalékról 21 százalékra csökkent, illetve a kísérleti alanyok egy része csalt: az előírtnál enyhébb áramütést adott. Amikor a tanulót nem külön,

⁶² Jó megoldások kísérleti csoportonként: kontroll csoport 7, beépített ember nélküli csoport 12, „csoporthoz tartozó” beépített ember 15, „csoporton kívüli” beépített ember 8. Lásd uo. 396. o.

⁶³ Robbenolt, Jennifer K.: i.m. 80-81. o.

⁶⁴ Stanley Milgram a Connecticut állambeli New Haven egyik újságjában feladott hirdetéssel toborzott kísérleti alanyokat kisebb honoráriumért cserébe. Amikor az önként jelentkezők megérkeztek a Yale Egyetemen található laboratóriumba, bemutatták őket egy beépített személynek, aki úgy tett, mintha maga is egyszerű résztvevő lett volna. A kísérletvezető elmagyarázta, hogy a kísérlet célja annak vizsgálata, hogy milyen hatással van a büntetés a tanulásra. Ezt követően egy eljátszott sorsolás alapján a hirdetésre jelentkező személyre a „tanár”, a beépített személyre a „tanuló” szerepét osztották. A tanár feladata az volt, hogy szópárokat tanítson meg a tanulónak, és eközben minden helytelen választ a tanuló csuklójára adott áramütéssel büntessen. A tanulót egy szomszédos szobában egy székhez kötötték, csuklójára elektródákat rögzítettek. A kísérlet során a büntetés foganatosításához a tanárnak meg kellett nyomnia egy gombot az áramütés-generátoron. A berendezésen 30 gomb volt, amelyek 15 voltos egységenként növelve 15 volttól 450 voltig terjedtek. A tanárnak a legalacsonyabb szinttől indulva minden egyes hiba esetén eggyel magasabb szintre kellett emelnie az áramütés mértékét. A kísérlet közben a kísérletvezető a tanár mellett ült. A beépített tanuló egyes kérdésekre szándékosan rossz választ adott, amit a tanár áramütéssel büntetett. Ahogy az áramütések ereje (látszólag) fokozatosan nőtt, egyre hangosabb szisszenések és jajgatások hallatszottak a tanuló szobájából. 300 voltos szintnél a tanuló tiltakozásul a falon dörömbölt, és visszautasította, hogy további kérdésekre válaszoljon. A kísérletvezető ekkor közölte a tanárral, hogy a hallgatást helytelen válasznak kell tekinteni, és a tanulót meg kell büntetni. Az egyre erősödő áramütések hatására a tanuló egyre erőtlenebbül dörömbölt a falon, végül a dörömbölés is abbamaradt. Lásd Atkinson, R. L. – Hilgard, E. – Smith, E. E. – Nolen-Hoeksema, S. – Fredrickson, B. L. – Geoffrey, L. R.: i.m. 659. o.

⁶⁵ Lásd Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. – Claypool, Heather M.: i.m. 510-512. o.

⁶⁶ Bazerman, Max – Gino, Francesca: i.m. 14. o.

⁶⁷ A legfontosabb tényezőknek (i) a felügyelet, (ii) az áttétel, (iii) a példák jelenléte és (iv) a helyzet elfajulása bizonyult. Lásd Atkinson, R. L. – Hilgard, E. – Smith, E. E. – Nolen-Hoeksema, S. – Fredrickson, B. L. – Geoffrey, L. R.: i.m. 660. o.

hanem a kísérleti személlyel ugyanazon szobába ültették, tehát az alany és cselekedeteinek következményei közötti fizikai és pszichikai kapcsolatot szorosabbra vonták, az engedelmség 65 százalékról 40 százalékra csökkent. Ezzel szemben, amikor a másik szobában ülő tanuló egyáltalán nem adott verbális visszajelzéseket az áramütésekre, az engedelmség 100 százalékos volt. A kísérlet egy másik változatában két beépített tanár is szerepelt: az egyik dolga a tanuló feladatainak a felolvasása, a másiké a válasz helyességének elbírálása, a kísérleti alanyé pedig a büntetés volt. Az első tanár a 150 voltos áramütést követően elzárkózott a kísérlet folytatásától. A 210 voltos áramütés után a második tanár is kiszállt. Ezek után a kísérletvezető kifejezett utasítására is már csak az alanyok 10 százaléka volt hajlandó a 450 voltos áramütésig elmenni.⁶⁸ Milgram kísérlete a korábban említett „csúszós lejtő” jelenségének fontosságára is rávilágít. A történet egy ártatlan tanulási kísérletként indult, ráadásul az első áramütések csak nagyon enyhék voltak. A fokozatosság és a gondolkodási idő hiánya csapdát jelentett a kísérlet résztvevői számára: nehezen találtak alkalmas pillanatot a kiszállásra, illetve mire elhatározták magukat, már nem volt visszaút.⁶⁹

Milgram kísérleti eredményeinek értelmezése nem egységes a szociálpszichológusok között. Vannak kutatók, akik az egyes szituációs faktorok engedelmségre gyakorolt hatására helyezik a hangsúlyt, mások komplexebb hatásmechanizmussal indokolják a kísérleti alanyok viselkedését. Haslam és Reicher például amellett érvelnek, hogy a „tudomány szolgálata” olyan legitimációs ideológiát szolgáltatott az alanyok számára, amely a többi szituációs tényezővel – mint a kísérletvezető közelsége, a tanuló fizikai elkülönítése, a kísérleti cselekmények pozitív szavakkal történő leírása, a kísérletben való közreműködés egyfajta szerződéses kötelezettség jellege, az utasítások fokozatossága stb. – együtt azt eredményezte, hogy a résztvevők nagymértékben azonosultak a kutatás céljával és a kísérletvezető személyével. Tehát nem vakon, hanem elkötelezetten követték az utasításokat (*engaged followership*): a tudományos kutatás fontosságába vetett hit sarkallta őket arra, hogy félretegyék saját erkölcsi aggályaikat. Ezt támasztja alá, hogy amikor a kísérletet nem a nagy presztízsű Yale Egyetemen, hanem egy lepusztult irodában végezte el Milgram, az engedelmség 48 százalékra csökkent.⁷⁰

III. A viselkedésetika találkozása a jogi etikával

III.1. A jogászai tevékenység etikai kockázatokat növelő sajátosságai

Sokan azt gondolják, hogy a jogászok etikátlan magatartása a gazdasági önérdékük által vezérelt tudatos döntéshozatal következménye. A fent bemutatott viselkedésetikai kutatások eredményei azonban azt sugallják, hogy a helyzet ennél jóval bonyolultabb. Természetesen vannak olyan jogászok, akik a saját vagy az ügyfelek érdekében szándékosan térnek le a helyes útról, függetlenül attól, hogy melyik elméleti jogi etikai koncepció mellett kötelezték el magukat. A pszichológiai kutatások azonban azt valószínűsítik, hogy sokkal többen vannak azok, akik csak bizonyos szituációs nyomások, illetve kognitív és társas folyamatok hatására cselekednek helytelenül, és adott esetben akár nincsenek is tisztában viselkedésük etikátlan természetével.⁷¹ Ráadásul a jogászai hivatásgyakorlás néhány jellegzetes

⁶⁸ Uo. 661-662. o.

⁶⁹ Uo. 663. o.

⁷⁰ Uo. 663-664. o. és Eldred, Tigran W.: Revisiting Stanley Milgram's Obedience to Authority: An Engaged Followership Perspective on Legal Ethics, 212-219. o. In Webb, Julian (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics*. Routledge, New York, 2024, 207-225. o.

⁷¹ Sternlight, Jean R. – Robbennolt, Jennifer K.: Behavioral Legal Ethics, 1111-1113. o. In *Arizona State Law*

vonása kifejezetten növeli az ilyen tényezőknek való kitettséget. Nézzük meg először ezeket az etikai kockázatonövelő sajátosságokat!

III.1.1. A jogászi gondolkodás etikai csapdái

Szakmai pályafutása alatt minden jogász szembesül olyan helyzetekkel, amelyek megítélése nem teljesen egyértelmű. A jogszabályok megfelelő értelmezése is gyakran vitatott, a jogi etikai előírások némelyikében pedig egyenesen kódolva van a bizonytalanság: hivatásgyakorlásuk során a jogászokat etikai kötelezettségek terhelik az ügyfelek, a kollégáik, a bíróság és a társadalom felé is – ezek a kötelezettségek pedig ütközhetnek egymással. A szakmai szerep követelményei ráadásul konfliktusba kerülhetnek a hétköznapi erkölcs követelményeivel is.⁷² Az ilyen ellentmondásokból, a szabályozási hézagokból vagy egyéb bizonytalanságokból fakadó „szürke zónák” pedig aranybányát jelentenek a kreatívabb elmék számára, ha etikailag aggályos megoldások racionalizálásáról van szó.⁷³ Minél kreatívabb valaki, annál több és jobb magyarázatot találhat ki lelkiismerete megnyugtatása és pozitív erkölcsi önképe fenntartása céljából. Ráadásul a jogászok rutinos érvelők. Képzésükben különös hangsúlyt kap a kivételekre történő odafigyelés, a tárgyilagos elemzés és a problémák különböző perspektívákból történő megközelítése. Emellett a munkájuk során felmerülő számos etikai vonatkozású kérdést – mint például az összeférhetlenségi helyzetek tisztázását – inkább üzleti, mintsem etikai problémaként kezelik.⁷⁴ Mindezekre tekintettel, a jogászok különösen hajlamosak az etikátlan cselekedetek racionalizálására és a döntések etikai dimenziójának figyelmen kívül hagyására.

III.1.2. A munkafeltételek kognitív torzító hatásai

Nagyon sok jogász dolgozik feszített tempójú munkakörnyezetben. Különösen az ügyvédekre igaz, hogy többnyire határidős feladataik vannak, gyakran rendkívül hosszú a munkaidejük, komoly elvárásoknak kell megfelelniük a kiszámlázandó munkaórák számát illetően, és általában több ügyel foglalkoznak egyszerre. Ezek egytől-egyig olyan aspektusai a jogászi tevékenységnek, amelyek fokozzák az etikátlan viselkedés kockázatát. Számos szociálpszichológiai kutatás igazolta ugyanis, hogy az időnyomás, a fáradtság és a kognitív leterheltség kifejezetten károsan hat az etikai döntéshozatalra. Emellett az ügyvédi irodákat vezető partnerek, a munkáltatók és az ügyfelek jellemzően elvárják a folyamatosan magas színvonalú teljesítményt a jogászoktól. A tartós, kihívást jelentő célok pedig nem csak az előbb említett kognitív kimerülés veszélye miatt jelentenek kockázatot az etikus viselkedésre: ha egy jogász épphogy csak elmarad a kiszámlázandó óraszámokra vonatkozó elvárásoktól vagy a kitűzött üzleti célok teljesítésétől, az könnyen szabályszegésre csábíthatja.⁷⁵ Ezzel gyakran összefügg a keretezés kérdése is. Ugyanaz az etikai dilemma felmerülhet például egy új ügyfél megnyerésére vagy egy már meglévő ügyfél megtartására irányuló törekvés kapcsán. Számtalan kutatás rámutatott, hogy nagyobb valószínűséggel járnak el etikátlanul a döntéshozók akkor, ha egy dilemma veszteségként fogalmazódik meg számukra, így az utóbbi szituáció egyértelműen nagyobb etikai kockázatot hordoz magában.

Journal, Vol. 45, No. 3, 2013, 1107-1182. o. DOI: 10.2139/ssrn.2248137

⁷² Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 78. o.

⁷³ Ariely, Dan: i.m. 64. o.

⁷⁴ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 78.

⁷⁵ Uo. 80. o.

III.1.3. A jogi munkakörnyezet szociális kontextusa

Az a közeg, amelyben valaki a hivatását gyakorolja, a tisztességet építő vagy romboló hatású is lehet.⁷⁶ Hinshaw és Alberts – az ügyvédek tárgyalási szokásaival kapcsolatos kutatásuk során – egyértelmű összefüggést mutattak ki aközött, hogy a jogászok mennyire tekintenek egy adott etikátlan magatartást széles körben elterjedtnek, és milyen valószínűséggel nyilatkoznak úgy, hogy készek lennének ők is hasonlóan eljárni.⁷⁷ Emiatt a narratívák igen fontos szerepet töltenek be a jogászi etika formálásában: a szakmabeliek között elmesélt történetek és a kollégák morális kérdésekről folytatott beszélgetései egyértelműen hatással lehetnek a csoportnormákra.⁷⁸ A jogászok azonban többnyire idegenkednek az ilyen beszélgetésektől, így azok révén csak korlátozott betekintés nyerhető mások értékrendjébe.⁷⁹

A kollégák által tanúsított etikus vagy etikátlan magatartás erősebb befolyást gyakorol a jogászok viselkedésére, ha az adott személy az egyén belső köréhez – például az ügyvédi irodán belül ugyanazon praxishoz – tartozik, vagy egyébként érzelmileg közel áll hozzá. Emellett a csapatmunka is hordoz etikai kockázatokat: amikor az egyén teljesítménye mások értékelésére, jövőbeli kilátásaira, esetleg év végi bónuszára is hatással van, egyfajta társas függőségi helyzet jöhet létre, amely az erkölcsi normák szabadabb értelmezésére sarkall és a racionalizációt is megkönnyíti.⁸⁰ A rivalizálás is fontos szerepet játszhat az etikátlan viselkedés előidézésében, szoros összefüggésben a társas összehasonlításon alapuló mechanizmusokkal: a díj-generálás és a munkaórák „rugalmas” rögzítése miatti túlszámlázás könnyen lehet ennek következménye. Az irodai praxisok közötti, vagy általában a szakmán belüli fizetésbeli különbségek szintén etikátlan lépésekre ösztönözhetnek.⁸¹

A társas befolyásolás egyik speciális esete a tekintélyszemélytől érkező iránymutatás. Amikor egy rangidős vagy felettes személy etikátlan magatartásra ad utasítást, akkor az alárendelt jogász számára nagyon nehéz lehet megtagadni annak teljesítését.⁸² Ezt jól szemlélteti Andrew Perlman rövid elemzése az Amerikai Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb visszhangot kiváltó jogi etikai botrányáról, az úgynevezett „kínzási feljegyzések” ügyéről.⁸³ Milgram 1973-as engedelmisségi kísérletének tükrében Perlman azt

⁷⁶ Ariely, Dan: i.m. 205. o.

⁷⁷ Uo. 81. o.

⁷⁸ Economides, Kim M. – O’Leary, Majella M.: The Moral of the Story: Toward an Understanding of Ethics in Organisations and Legal Practice. In *Legal Ethics*, Vol. 10, No. 1, 2007, 5-25. o. DOI: 10.2139/ssrn.2145313

⁷⁹ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 81. o.

⁸⁰ Ariely, Dan: i.m. 201-217. o.

⁸¹ Robbennolt, Jennifer K: i.m. 80. o.

⁸² Uo. 81. o. Bár a hatalmi pozícióban lévők bizonyos mértékig tudatában lehetnek ennek a nyomásnak és ki is használják azt, mégis hajlamosak inkább alábecsülni a másokat etikátlan viselkedésre ösztönző hatásuk mértékét.

⁸³ A történet röviden a következő. Az Egyesült Államok kormánya által meghirdetett terrorizmus elleni globális háborúban, Afganisztán lerohanását követően, számos olyan al-Káidával kapcsolatban álló személy elfogására került sor, akiknek információik lehettek a szervezet felépítéséről, illetve további tervezett akcióiról, azonban sokuk ellenállt a hagyományos, nem kényszerítő jellegű kihallgatási technikáknak. Az illetékes szervek ezért jogi állásfoglalásokat kértek azzal kapcsolatban, hogy megengedhető-e bizonyos kényszerítő jellegű vallatási módszerek alkalmazása a foglyokkal szemben. Az első körben felkért szakértők a genfi egyezményekben, valamint a háborús bűncselekményekről szóló törvényben (*War Crimes Act*) és a katonai igazságszolgáltatás egységes kódexében (*Uniform Code of Military Justice*) foglaltakra hivatkozva elleneztek a kényszerítő technikák alkalmazását. Donald Rumsfeld védelmi miniszter azonban elutasította az erőszakos módszerekkel kapcsolatos aggályait kifejező jogászok véleményét és az igazságügyi minisztériumhoz tartozó Jogi Tanácsadói Hivatal (*Office of Legal Counsel*; OLC) jogászaikhoz fordult, akik már a tőlük elvárt rugalmassággal értelmezték a vonatkozó jogszabályokat. Így az USA kormánya az OLC jogászaiknak közreműködésével gyakorlatilag egy kínzási programot dolgozott ki, irányadó eljárásokkal, protokollokkal, jóváhagyott technikák listájával és a foglyok halálának elkerülését célzó biztosítékokkal. Lásd Wendel 2010: 180-181. o. és Wendel, W. Bradley: The Torture Memos and the Demands of Legality. Cornell Legal Studies Research Paper No. 09-019,

vizsgálta, hogy milyen körülmények ösztönözheték az igazságügyi minisztériumhoz tartozó Jogi Tanácsadói Hivatal vezetőjét, John Yoo-t arra, hogy magasrangú kormányzati vezetők utasítására egy kínzási program kidolgozásához nyújtson jogi támogatást.⁸⁴ Perlman arra a következtetésre jutott, hogy a jövőbeli terrortámadások megakadályozásának célja olyan plauzibilis és legitim indokot szolgáltatott Yoo számára, amely az egyéb szituációs tényezőkkel⁸⁵ kombinálva az ügy iránti elköteleződést, a célokkal és azok végrehajtóival való azonosulást eredményezett nála. Az ügyvédek és a jogtanácsosok – bár valószínűleg kisebb léptékű ügyekben – olykor ugyanígy azonosulhatnak azokkal a célokkal, amelyeket az utasítást adó partner, vezető jogtanácsos, vezérigazgató vagy hasonló szerepet betöltő más személy, testület vagy szervezet képvisel.

III.1.4. Az ügyvéd-ügyfél viszony etikai buktatói

Általánosságban igaz, hogy az emberek hajlamosabbak etikátlan magatartást tanúsítani akkor, ha azzal másoknak segítenek. A cselekvő ilyenkor enyhébb büntudatot érez és jobb embernek látja magát, így könnyebben racionalizálja a helytelen magatartását.⁸⁶ Tipikusan ilyen helyzetekről van szó akkor, amikor egy ügyvéd tevékenysége révén mást anyagi előnyökhöz juttat, vagy valamilyen módon kiküszöböli az ügyfelét ért méltánytalanságot.⁸⁷ Persze az ügyvéd legtöbbször díjazásban részesül szolgáltatásaiért, tehát cselekvését az önző és önzetlen motivációk kombinációja vezérli. Előfordul azonban, hogy egyes ügyvédek vagy ügyvédi irodák *pro bono* vállalnak bizonyos ügyeket. Ilyenkor még egyszerűbb a cselekvést pusztán önzetlen érvekkel racionalizálni, tehát könnyebb megszabadulni az esetleges erkölcsi aggályoktól.⁸⁸ Emellett az is problémaként merülhet föl az ilyen, ingyen, társadalmi felelősségvállalás címén vállalt ügyekkel kapcsolatban, hogy azokat valójában morális kreditek gyűjtésére használják fel az az ügyvédi irodák.

Szociálpszichológiai kutatások is rámutattak, hogy a közvetítőn keresztül történő eljárás etikai szempontból duplán kockázatos: (i) egyfelől az utasítást adó személy kevésbé érzi át döntésének morális súlyát, így nagyobb eséllyel tekint egy helytelen cselekedetet megengedhetőnek, (ii) másfelől az utasítást végrehajtó személy is hajlamosabb elfogadni egy olyan morális szempontból kétes javaslatot, amit ő maga nem kezdeményezett volna.⁸⁹ Így amikor egy megbízási jogviszonyban merül fel egy etikailag aggályos megoldás lehetősége, könnyen kicsúszhat a kontroll az érintettek kezéből.

Végül az ügyvéd-ügyfél viszony kapcsán megkerülhetetlen az érdekkonfliktusok kérdése. Ezek ugyanis rendkívül gyakoriak. Jóllehet, az ügyvédi hivatás célja az ügyfél érdekeinek szolgálata, és sok esetben az ügyvéd és az ügyfél érdekei egybeesnek, az előbbinek szükségszerűen vannak saját – pénzügyi, kapcsolati, időzítést érintő és egyéb – érdekei is. Az ilyen saját érdekek gyakran anélkül befolyásolják a jogász részéről az

2009, 1-3. o. DOI: 10.2139/ssrn.1422603.

⁸⁴ Perlman, Andrew M.: The „Torture Memos”: Lessons for All of Us. In The National Law Journal, 2008. <https://www.law.com/nationallawjournal/almID/1209632732942/> Letöltés ideje: 2024.04.30.

⁸⁵ Ezek többek között a következők: az utasítást adóval fennálló közvetlen kapcsolat, kormányzati presztízs, az áldozatokat ért sérelem térbeli és időbeli távolsága, eufemizmus (a „kínzás” szó helyett „fokozott kihallgatási technikák alkalmazása”), a jogász közreműködés egyfajta szerződéses kötelezettségnek tekintése.

⁸⁶ Ezt a hatást tovább erősíti, ha egyszerre több embernek származik haszna a támogatásból. Lásd: Ariely, Dan: i.m. 206. o.

⁸⁷ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 81. o.

⁸⁸ Ariely, Dan: i.m. 214. o.

⁸⁹ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 82. o. Milgram engedelmisségi kísérletének egyes változatai is ezt igazolták az áttétel különböző fokozatainak hatásait vizsgálva.

információk feldolgozását, illetve az adott helyzet értékelését, hogy annak tudatában lenne.⁹⁰ Így amikor egy tranzakcióban az ügyvéd sokadszorra javasol személyes megbeszélést a lehető legtagabb érdekelti körben (ami nyilvánvalóan rendkívül időigényes), az nem biztos hogy szakmailag valóban indokolt; elképzelhető, hogy tudat alatt a jogász ezzel a teljesítménymutatóit kívánja feltornáznai az év végi bónusz megállapítása előtt. Természetesen léteznek teljesen egyértelmű érdekkonfliktusos helyzetek is. Az irányadó jogszabályok és etikai kódexek részletesen szabályozzák ezeket, és megállapítják az azok alóli kivételeket is. Utóbbiaknál kiemelt hangsúlyt kap az érdekkonfliktus ellenére történő eljárásba – így a megfelelően informált ügyfélnek elvileg lehetősége van az ügyvédje által nyújtott tanácsot „helyi értékén” kezelni. A pszichológusok szerint azonban ezek a szabályok nem feltétlenül érik el a céljukat.⁹¹ Több kísérletből az derült ki ugyanis, hogy az érdekkonfliktus feltárását követően az érintettek rendszerint nem diszkontálják eléggé a kapott tanácsot.⁹² Ennek egyik lehetséges oka, hogy az összeférhetlenség feltárása a tanácsadóba vetett bizalom növekedését eredményezi azáltal, hogy megbízhatóságot sugall. Egy másik ok az úgynevezett inszINUÁCIÓS szorongás lehet, amely a bizalom csorbulása ellenére is nyomást gyakorolhat az ügyfélre: ilyenkor azért követi valaki a kapott tanácsot, hogy ne éreztesse a bizalom hiányát a másikkal. Ráadásul az összeférhetlenség feltárása az ügyvéd viselkedésére is negatív hatást gyakorolhat. Kísérletek igazolták, hogy – a fent tárgyalt morális felhatalmazás jelenségével összhangban – azok a tanácsadók, akik etikus módon feltárják az összeférhetlenségüket, később inkább hajlamosak az elfogult tanácsadásra.⁹³

III.1.5. A kontradiktórius képviselő torzító hatásai

A jogász hivatásgyakorlás szociális kontextusának másik fontos aspektusa, hogy az ügyfelek érdekei sokszor ütköznek mások érdekeivel. Ez a peres ügyekben eljáró ügyvédek esetében a legnyilvánvalóbb, de általában igaz a tranzakciós és a szabályozási kérdésekkel foglalkozó, tehát az igazságszolgáltatási rendszer árnyékában dolgozó jogászok helyzetére is. Andrew Perlman ezzel összefüggésben azt hangsúlyozza, hogy az ügyvéd ügyfele képviselőjeként szükségszerűen pártfogói szerepet tölt be, és ez egy olyan fontos szituációs tényező, amely egyéb pszichológiai mechanizmusokkal együtt nagymértékben befolyásolja a jogász viselkedését és etikai döntéseit. Több kísérlet is alátámasztotta, hogy az ügyfél pozíciója egyértelműen hatással van a képviselő szakmai álláspontjának kialakítására, így például arra, hogy miként ítéli meg az ügy érdemét vagy az egyezség céljára felajánlott összeg mértékét.⁹⁴ Ezzel a jelenséggel kapcsolatban ugyanakkor ki kell emelni, hogy a „pártfogás” nem egyenlő a sztenderd koncepció szerinti „pártfogás elvével”. A „pártfogás” szó szociálpszichológiai kontextusban egy személy vagy ügy támogatását, a mellette való kiállást jelenti. Ilyen értelemben egy ügyvéd lehet úgy is pártfogója az ügyfélnek, hogy nem fogadja el a sztenderd koncepció szerinti „pártfogás elvét”, azaz nem él (adott esetben vissza) minden

⁹⁰ Sternlight, Jean R. – Robbennolt, Jennifer K.: Behavioral Legal Ethics, 1129-1130. o. In Arizona State Law Journal, Vol. 45, No. 3, 2013, 1107-1182. o. DOI: 10.2139/ssrn.2248137

⁹¹ Ariely, Dan: i.m. 85. o. Gyakran előfordul, hogy az ügyfelek az érdekkonfliktus feltárását követően is ragaszkodnak az ügyvédjükhez. Ennek oka lehet például, hogy nem akarják megváltoztatni az eredeti döntésüket, vagy súlyosabbnak ítélik a tanácsadó elvesztésének közvetlen kockázatát annál, mint hogy az elfogult tanács miatt esetleg veszteségeket szenvednek el a jövőben. Lásd Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 82. o.

⁹² Ariely, Dan: i.m. 85-88. o.

⁹³ Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 82. o.

⁹⁴ Perlman, Andrew M.: i.m. 1643. o. 1654. o.

olyan eszközzel, amely a jogszabályok által biztosított keretek között rendelkezésére áll az ügyfél érdekeinek előmozdítására.⁹⁵

III.2. Implikációk a normatív jogi etikai modellek számára

Az elméleti jogi etikai diskurzus első és második hulláma alatt kidolgozott normatív koncepciók emberképe mára tudományosan meghaladottá vált.⁹⁶ Bebizonyosodott, hogy az emberi racionalitás és etikusság korlátozott és szisztematikus hibákkal terhelt. A viselkedésetika által feltárt torzító tényezők és egyéb tisztességtelenségre ösztönző mechanizmusok hatását ráadásul felerősíthetik a joggyakorlat bizonyos sajátosságai. Mindez indokoltá teszi a normatív modellek felülvizsgálatát és megfelelő módosítását, illetve kiegészítését. Az emberi viselkedés realitásától elszakadt elméletek ugyanis nem képesek hatékony megoldást kínálni a hivatásgyakorlás során felmerülő etikai problémákra. Perlman hasonlatával élve, ahogy az íjásznak is tisztában kell lennie a nyílvesztő röppályáját befolyásoló külső erők hatásaival és a fizika törvényeivel, ha el akarja találni a céltábla közepét, az egyes jogi etikai koncepciók által előírt cselekvési maximák sikeres végrehajtásához is az szükséges, hogy a jogász ismerje és ki tudja küszöbölni azokat a pszichológiai mechanizmusokat, amelyek eltéríthetik őt a kijelölt útról.⁹⁷

Fontos kiemelni, hogy a viselkedési jogi etika deskriptív megközelítést alkalmaz, így nem foglal állást egyik normatív modell mellett sem, következtetései pedig valamennyi koncepciót illetően relevánsak. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy minél nagyobb egy ügyben a ténykérdések vagy a jogkérdések tekintetében a bizonytalanság, annál erősebben érvényesülnek a viselkedést befolyásoló szituációs tényezők, kognitív és társas folyamatok hatásai. Így hiába követi a jogász az egyik vagy a másik jogi etikai koncepció cselekvési előírásait, ha nem képes objektíven megítélni azt, hogy egy konkrét lépés ténylegesen megengedett-e az adott elmélet alapján.⁹⁸ Következésképpen, *a minden helyzetre egységesen irányadó* olyan maximáknak való megfelelés, mint például az ügyfél érdekeivel való azonosulás és a jogszabályok által megengedett keretek között annak feltétlen támogatása (Charles Fried), a morális aktivizmus (David Luban), vagy a kontextuális mérlegelésen alapuló igazságosságra törekvés (William H. Simon), a viselkedésetikai kutatások eredményeinek tükrében nem reális elvárás bizonyos szituációkban. Ezért lenne indokolt, hogy a jogi etikai elméletek a cselekvési maximák megfelelő érvényesülését biztosító eljárásokra – így különösen a torzításokat, vakfoltokat és az etikai elhalványulás jelenségét kiküszöbölő technikák alkalmazására – is tartalmazzanak iránymutatásokat.⁹⁹

A jogi etika területén alkalmazott szabályozási megoldásokkal is általában az a probléma, hogy téves feltevésekre alapoznak. Túlzott jelentőséget tulajdonítanak az olyan tényezőknek, amelyek az emberek nagy részénél és az esetek többségében valójában kevésbé

⁹⁵ Uo. i.m. 1643. o.

⁹⁶ Perlman azt látja a különböző jogi etikai elméletekkel kapcsolatos legnagyobb problémának, hogy azok mindegyike egy hibás feltételezésen alapul. Implicit módon abból indulnak ki, hogy a jogászok egyszerre képesek (i) az ügyfél pártfogó képviselőre és (ii) a körülmények objektív megítélésére: ez az úgynevezett *objektív pártfogás vélelme* (*objective-partisan assumption*). Az amerikai professzor szerint a valóság ezt nem igazolja és a szociálpszichológiai kutatások eredményei is cáfolják. Lásd: uo. 1660.

⁹⁷ Uo. 1659. o.

⁹⁸ Uo. 1660. o.

⁹⁹ Torzítások kiküszöbölését célzó technikák lehetnek például a következők: másodvélemény kérése független kollégától, állásfoglalás igénylése az ügyvédi irodánál / kamaránál / munkáltatónál működő etikai bizottságtól, morális emlékeztetők alkalmazása, bonyolult etikai dilemmákkal kapcsolatos döntések megfelelő időzítése, illetve általában a szituációs, kognitív és társas befolyásoló hatások tudatosítását elősegítő képzések és egyéb stratégiák bevezetése stb. Lásd pl. uo. 1661-1664. o. és Robbenolt, Jennifer K.: i.m. 76. o.

befolyásolják az etikai döntéshozatalt (pl. racionalitás, költség-haszon elemzés, szankciók szigora és érvényesítése), és nem fordítanak kellő figyelmet azokra a valós motivációkra (törekvés a becsületes önkép fenntartására a tisztességtelenséggel megszerezhető előnyökből való korlátozott részesedéssel egyidejűleg) és pszichológiai mechanizmusokra (kognitív rugalmasság és kozmetikázás, pártfogás, társas összehasonlítás stb.), amelyek viszont meghatározó szerepet játszanak a szabályszegéseknél.¹⁰⁰ A szabályozási megoldások másik tipikus hibája, hogy szinte kizárólag az individuális jogász tevékenységre fókuszálnak és nem helyeznek megfelelő hangsúlyt az intézményi felelősség kérdéseire. Pedig az ügyvédi irodákra és jogászokat alkalmazó egyéb szervezetekre vonatkozó etikai előírások révén jelentősen mérsékelni lehetne az egyének viselkedésének szisztematikus hibáiból adódó etikai vétségeket. A reputációs és pénzügyi kockázatot jelentő intézményi szankciók ugyanis hatékony ösztönzői lehetnek az etikus munkahelyi klíma kialakításának, valamint a szükséges belső folyamatok és képzési programok bevezetésének.¹⁰¹

Végül a jogtudósokat és a szabályozókat egyaránt érintő kérdés, hogy az egyetemi oktatás és a kötelező továbbképzési rendszer hogyan biztosíthatná hatékonyabban az etikai előírások betartását a jogászok részéről, figyelemmel a korlátozott etikussággal kapcsolatos ismereteinkre. Az etikátlan viselkedés pszichológiai aspektusainak a tudatosítása, a jogász működés etikai dimenziójának előtérbe helyezése, az önkritika és a tervezés fontosságának hangsúlyozása, a mások etikátlan viselkedésének felismerésére és az azzal szembeni hatékony fellépésre való képesség fejlesztése például fontos előrelépést jelenthetne az egyének szintjén.¹⁰² De legalább ilyen lényeges lenne az etikus szervezeti kultúra kialakításhoz szükséges ismeretek átadása is, hiszen azok a struktúrák és mechanizmusok, amelyekben a jogászok működnek, ugyanúgy képesek ösztönözni, mint féken tartani a tisztességtelen viselkedést.¹⁰³

IV. Záró gondolatok

A jogi etikával kapcsolatos tudományos diskurzus harmadik hulláma egy fontos dologban eltér az első két hullámtól: nem készlet a normatív modellek közötti választásra. A viselkedési jogi etika az emberi viselkedés általános törvényszerűségeit vizsgálja a joggyakorlat kontextusában, azokra a szisztematikus hibákra koncentrál, amelyek eltérítik a jogászt a szakmai etikai ambícióitól, valamint a rá irányadó etikai normáktól, és javaslatokat fogalmaz meg ezek kiküszöbölésére. Ebből a szempontból pedig nincs különösebb jelentősége annak, hogy a hivatásgyakorló milyen jogi etikai koncepció mellett kötelezte el magát, vagy mely jogszabályoknak, illetve etikai kódexeknek kell megfelelnie. Ugyanígy háttérbe szorulnak az angolszász és a kontinentális, valamint a nemzeti jogrendszerek közötti eltérések is, ha a viselkedési jogi etika eredményeinek felhasználásáról van szó. Ez egyfelől a fent említett normatív semlegességnek, másfelől az erkölcsi rugalmasság általános emberi képességének köszönhető. Kultúraközi kísérletek alapján úgy tűnik ugyanis, hogy a tisztességtelenség vonatkozásában nincsenek lényegi különbségek az egyes nemzetek és kultúrák között.¹⁰⁴ A viselkedési jogi etika tehát azon országok jogásza számára is értékes tanulságokkal szolgál, amelyeket a jogi etikai diskurzus korábbi hullámai nem értek el.

¹⁰⁰ Lásd pl. Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 76. o., Perlman, Andrew M.: i.m. 1663-1664. o. és Ariealy, Dan: i.m. 12. és 30-31. o.

¹⁰¹ Perlman, Andrew M.: i.m. 1663-1664. o.

¹⁰² Sternlight, Jean R. – Robbennolt, Jennifer K.: i.m. 1157-1165. o.

¹⁰³ Uo. 1165-1181. o.

¹⁰⁴ Ariely és munkatársai a fent ismertetett családi hajlandóságot tesztelő mátrixos kísérletet elvégezték izraeli, kínai, olasz, angol, török és kanadai résztvevőkkel is. Az eredmények alapján arra jutottak, hogy nincsenek lényegi különbségek az egyes országok és kultúrák között az erkölcsi rugalmasság alapvető emberi

Felhasznált irodalom

Ariely, Dan: Az (őszinte) igazság a hazugságról. Hogyan csapjuk be önmagunkat és másokat? HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2015.

Atkinson, R. L. – Hilgard, E. – Smith, E. E. – Nolen-Hoeksema, S. – Fredrickson, B. L. – Geoffrey, L. R.: Pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Bazerman, Max – Gino, Francesca: Behavioral Ethics: Toward a Deeper Understanding of Moral Judgment and Dishonesty. In Annual Review of Law and Social Science, Vol. 8, 2012), 85–104. o. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-102811-173815

Corner, Adam – Ulrike Hahn – Mike Oaksford: The Psychological Mechanism of the Slippery Slope Argument. In Journal of Memory and Language Vol. 64, No. 2, 2011, 133-52. DOI: 10.1016/j.jml.2010.10.002

Economides, Kim M. – O’Leary, Majella M.: The Moral of the Story: Toward an Understanding of Ethics in Organisations and Legal Practice. In Legal Ethics, Vol. 10, No. 1, 2007, 5-25. o. DOI: 10.2139/ssrn.2145313

Gino, Francesca – Shahar Ayal – Dan Ariely: Contagion and Differentiation in Unethical Behavior: The Effect of One Bad Apple on the Barrel. In Psychological Science, Vol. 20, No. 3, 2009, 393–98. o. DOI: 10.1111/j.1467-9280.2009.02306.x

Golovics József: Korlátozott racionalitás és altruizmus: behaviorizmus a közgazdaságtudományban, 161-163. o. In Hitelintézeti Szemle, 14. évf. 2. szám, 2015, 158-172. o.

Hamar Farkas: Egy pszichológus, aki közgazdasági Nobel díjat kapott: Daniel Kahneman. In Multidiszciplináris kihívások – sokszínű válaszok: a BGF KVIK KÖT tanulmánykötete. Budapesti Gazdasági Főiskola KVIK, Budapest, 41-59. o.

Hámori Balázs: Kísérletek és kilátások. Daniel Kahneman. In Közgazdasági Szemle, L. évf. 9. sz., 2003, 779-799. o.

Jefferson, Anneli: Slippery Slope Arguments. In Philosophy Compass, Vol. 9, No.10, 672-680. o. DOI: 10.1111/phc3.12161

képességében, azaz abban, hogy az egyének miként tudják úgy átértelmezni az egyes szituációkat és cselekvéseket, hogy pozitívan láthassák önmagukat. Lásd: Ariely, Dan: i.m. 221-223. o. Heather Mann és munkatársai néhány évvel később, egy 5 országra (Portugália, Kína, Kolumbia, Németország és Egyesült Államok) kiterjedő kutatásuk alapján szintén arra a megállapításra jutottak, hogy az emberek *tisztességtelenségre való általános hajlandóságát* nem befolyásolják az országok közötti kulturális különbségek – a korrupciós mutatók közötti jelentős eltéréseket is ideértve. Lásd: Mann, Heather E. – Garcia-Rada, Ximena – Hornuf, Lars – Tafurt, Juan – Ariely, Dan: Cut from the Same Cloth: Similarly Dishonest Individuals Across Countries. In Journal of Cross-Cultural Psychology, Vol. 47, no. 6, 2016, 858–874. o. DOI: 10.1177/0022022116648211 *Egyes konkrét magatartások* megítélésénél azonban már bejátszanak a kulturális hatások. A kulturális kontextus meghatározó például abból a szempontból, hogy bizonyos cselekedeteknek mennyiben tulajdonítunk erkölcsi relevanciát, illetve abból a szempontból is, hogy mit tekintünk még elfogadható mértékű kozmetikázásnak. Lásd: Ariely, Dan: i.m. 224. o. Például Orosz Gábor egyik kutatása alapján a kulturális sajátosságok jelentős szerepet játszanak abban, hogy az egyetemi csalás elfogadhatóbb és jóval gyakoribb jelenségnek számít a magyar hallgatók körében, mint francia társaiknál. Lásd: Orosz Gábor: Csalás a felsőoktatásban: francia és magyar közgazdászhallgatók összehasonlító vizsgálata, 277. o. In Magyar Pszichológiai Szemle, 64. évf., 1. szám, 2009, 253-284. o.

Kahneman, D. – Tversky, A.: Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. In *Econometrica*, Vol. 47, No. 2, 1979, 263–291. o. DOI: 10.2307/1914185

Kahneman, Daniel: Gyors és lassú gondolkodás. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013.

Kutrovác Gábor: Bevezetés a logikába és az érvelélméletbe. Elektronikus jegyzet. ELTE TTK, Budapest, 2003. <https://hps.elte.hu/~kutrovacz/logjegyz.pdf> Letöltés ideje: 2024.04.30.

Luban, David – Wendel, W. Bradley: Philosophical Legal Ethics: An Affectionate History. In *Georgetown Journal of Legal Ethics*, Vol. 30, No. 3, 2017, 337-364. o. DOI: 10.31228/osf.io/fh6ry

Mann, Heather E. – Garcia-Rada, Ximena – Hornuf, Lars – Tafurt, Juan – Ariely, Dan: Cut from the Same Cloth: Similarly Dishonest Individuals Across Countries. In *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 47, no. 6, 2016, 858–874. o. DOI: 10.1177/0022022116648211

Mazar, Nina. – Amir, On – Ariely, D.: The Dishonesty of Honest People: A Theory of Self-Concept Maintenance. In *Journal of Marketing Research*, Vol. 45, 2008, 633-644. o. DOI: 10.15092Fjmr.45.6.633

Orosz Gábor: Csalás a felsőoktatásban: francia és magyar közgazdászhallgatók összehasonlító vizsgálata. In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. évf., 1. szám, 2009, 253-284. o.

Perlman, Andrew M.: The „Torture Memos”: Lessons for All of Us. In *The National Law Journal*, 2008. <https://www.law.com/nationallawjournal/almID/1209632732942/> Letöltés ideje: 2024.04.30.

Perlman, Andrew M.: A Behavioral Theory of Legal Ethics. In *Indiana Law Journal*, Vol. 90, No. 4, 2015, 1639-1669. o. DOI: 10.2139/ssrn.2320605

Robbennolt, Jennifer K.: Behavioral Ethics Meets Legal Ethics. In *Annual Review of Law and Social Science*, Vol. 11, 2015, 75-93. o. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-120814-121631

Smith, Eliot R. - Mackie, Diane M. – Claypool, Heather M.: Szociálpszichológia. ELTE Eötvös Kiadó Kft., Budapest, 2016.

Sternlight, Jean R. – Robbennolt, Jennifer K.: Behavioral Legal Ethics. In *Arizona State Law Journal*, Vol. 45, No. 3, 2013, 1107-1182. o. DOI: 10.2139/ssrn.2248137

Webb, Julian (szerk.): *Leading Works in Legal Ethics*. Routledge, New York, 2024. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003015093>

Woolley, Alice – Wendel, W. Bradley: Legal Ethics and Moral Character. In *Georgetown Journal of Legal Ethics*, Vol. 23, No. 4, 2010, 1065-1100

Makkos Nándor¹

Normák és készségek a közzolgálatban – A tisztviselők speciális magatartási követelményeiről²

Absztrakt

Tanulmányomban kiemelem a magas színvonalú tisztviselői munka fontosságát, különösen a magatartási elvárások és a speciális követelmények terén. Hangsúlyozom, hogy nem elegendő csak az általános magatartási elveket megfogalmazni; fontos figyelemmel lenni arra is, hogy az államszervezetben belüli különféle funkciókat betöltő szervezeteknél specifikus előírások is érvényesülnek. Ez magában foglalja, hogy a tisztviselőknek, mint az államszervezet alapvető elemeinek, hogyan kell hatékonyan és súrlódásmentesen viselkedniük munkájuk során. A tisztviselők különböző közzolgálati területeken dolgoznak, ami miatt az őket érintő speciális magatartási szabályok nem korlátozódnak egy adott területre, és ezek a szabályok nem választhatóak el az emberi értékektől. Speciális magatartási követelmények, egyedi tudások és képességek birtoklását követelik meg, amelyek kiemelik az emberi természet és a szakmai tudás kombinációját. Ezek a követelmények nem csak a tisztviselői kompetenciák széles skáláját érintik, hanem az emberi képességek mélységét és felületességét is figyelembe veszik. A tanulmány célja, hogy azonosítsa a különböző kormányzati szektorok számára szükséges konkrét viselkedési mandátumokat és kompetenciákat.

Kulcsszavak: elv, érték, közigazgatás, felelősség

Abstract

In my paper I stress the significance of maintaining a high caliber in governmental service, particularly concerning behavioral standards and unique obligations. It's insufficient to simply lay out broad ethical guidelines; we must also recognize the necessity for precise mandates tailored to various governmental sectors. It highlights the essential role government employees play, underscoring the need for them to operate seamlessly and effectively within their roles. Given the diversity of the public sector, the conduct regulations designed for these professionals span multiple disciplines, illustrating that such mandates are intertwined with universal human morals. These directives demand distinctive behavioral patterns, alongside specific competencies and proficiencies, marrying the essence of humanity with professional expertise. Thus, these criteria cover an extensive array of administrative skills while considering both the depth and breadth of human capabilities. This study aims to identify specific behavioral mandates and competencies necessary for various governmental sectors.

Keywords: principle, value, public administration, responsibility

¹ A szerző független kutató. ORCID: 0000-0001-8978-3870

² DOI 10.59558/jesz.2024.2.21

Bevezetés

Nem könnyű magatartási elvek sűrűjében kiigazodni. Magas színvonalú tisztviselői munka érdekében mégsem elégedhetek meg annyival, hogy rögzítem a tisztviselőkkel szemben támasztott általános magatartási követelményeket, mert „*A tisztviselők általános magatartási követelményeiről*” című cikkemet azzal zártam, hogy „Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy az államszervezetben különböző funkciót betöltő szervezetekben az általános magatartási követelményeken felül speciális előírások is meghatározásra kerülnek, melyekről ebben a tanulmányban nem írtunk.”³ Természetesnek tartom tehát, hogy a tisztviselő mint az államszervezet alapeleme hatékony és súrlódásmentes magatartásának követelményét pontosabban körülírjam. A tisztviselők számos közszolgálati területen dolgoznak, ezért, bár a rájuk vonatkozó speciális magatartási szabályokat ágazati jogszabályok is tartalmazzák, e követelmények nem korlátozódnak egyetlen, például a Kit., alkalmazási körére.⁴ Tisztviselők speciális magatartási szabályait az is az ágazati szabályok fölé emeli, hogy azok nem választhatóak el emberi értékektől.⁵ A speciális magatartási követelmények, e pályán, az emberi természetéről alkotott speciális tudások keverékének használatát vetítik elénk. Speciális magatartási követelmények korlátait jelentik egyrészt, a különböző emberi képességek birtoklásának lehetőségei, melyek csakis természetes személyre jellemzőek. E magatartásokat meghatározó tudás birtoklása, természetes személyek esetében a széles spektrumú tudás felszínessége, és a szűk spektrumú tudás mélysége között feszül, mely nem jellemző a mesterséges intelligencia (AI) tudására. Minimális elvárás azonban az állam részéről, e tudások alkalmazásának követelménye, mert a tisztviselő alkalmazását e tudások birtoklásához köti. Tehát megjegyzem, e magatartás-követelmények kiolvashatóak jogszabályokon kívül, a jogszabályok szelleméből is,⁶ melyeket csak széles szakirodalom felhasználásával ragadhatunk meg.

Bár a jogszabályokban előírt magatartási követelmények betartása többé-kevésbé beteljesíti a közszolgálat misszióját a társadalomban mégis, mikor a szakmai és vagy etikai standardok nem felelnek meg a társadalom elvárásainak, a társadalom tagjaiban csökken az állami intézmény irányában megnyilvánuló bizalom. Célunk azonban e bizalom fenntartása, tehát vizsgálatom perspektíváját – az egyszerűség jegyében – az általánostól a konkrétumok irányában haladva határoztam meg.

I. Emberi tulajdonságok és magatartási elvek viszonya

Az emberi tulajdonságok és a magatartási elvek közötti viszony mély és összetett, mivel mindkettő alapvetően meghatározza, hogyan viselkedünk és hogyan lépünk kapcsolatba másokkal. Ezek a tulajdonságok és elvek összefonódnak, formálják az egyéni és társadalmi viselkedést, valamint befolyásolják az etikus döntéshozatalt és a problémamegoldó képességet.

Az emberi tulajdonságok és magatartási elvek viszonya összefoglalható az alábbiakban:

³ Makkos Nándor: A tisztviselők általános magatartási követelményeiről. In *Belügyi Szemle. A Belügyminisztérium Szakmai Tudományos Folyóirata.*; 2021/5. szám, 835-850. o.

⁴ Lásd különösen a 2018. évi CXXV. törvényt a kormányzati igazgatásról (Kit.) 58., 65., 82., 83., 89., 91., 97., 99., 107., 108., 143, 178. 179., 277/A 279., 280.§.-ai, ill. Kit. 2. és 4. melléklete.

⁵ Magyary Zoltán: *A magyar közigazgatás racionalizálása Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930. p. 167.*

⁶ Bővebben lásd: Frederickson, H. George: *The Spirit of Public Administration.* Jossey-Bass, 1996.

1. Az emberi tulajdonságok, mint az empátia, integritás, és alázatosság, alapul szolgálnak azon magatartási elvek kialakításához, amelyeken keresztül közösségek és egyénileg interakcióba lépünk a világgal. Például, egy empátiával rendelkező személy magatartási elve lehet az önzetlenség és a segítségre való hajlam.⁷
2. Az emberi tulajdonságok befolyásolják az etikai irányelveket és normákat, amelyeket egy társadalom vagy közösség elfogadhatónak tart.⁸ Az integritás és becsületesség mint emberi tulajdonságok, alapvető elvek és normák kialakításához vezethetnek, az igazmondás és tisztesség általános értékelésében.
3. Döntéseinket és viselkedésünket jelentősen befolyásolják személyes tulajdonságaink, melyek magatartási elveinket alakítják. Például, aki rendelkezik erős problémamegoldó képességgel, az valószínűleg logikus és hatékony megközelítéseket alkalmaz konfliktusok kezelésére.⁹
4. Az emberi tulajdonságok, mint a kommunikációs készség és szociális érzékenység, alapvetően befolyásolják a társadalomban elfogadott magatartási elveket. Ezek a tulajdonságok elősegítik az együttműködő és támogató közösségi viselkedést.
5. Az emberi tulajdonságok és a magatartási elvek kölcsönhatása nagyban hozzájárul a személyiségfejlődéshez. Az egyéni értékek, attitűdök és elvek folyamatosan alakulnak, részben a velünk született tulajdonságokra és részben a tapasztalatainkból származó tanulási folyamatokra épülve.
6. Az emberi viselkedés dinamikája lehetővé teszi, hogy tulajdonságaink és magatartási elveink adaptálódjanak és változzanak a körülményekhez. Ez azt jelenti, hogy képesek vagyunk fejlődni és növekedni, ahogy új élményekkel és információkkal találkozunk.

Az emberi tulajdonságok és magatartási elvek közötti viszony alapvetően befolyásolja azt, ahogyan gondolkodunk, döntéseket hozunk és viselkedünk mind a szakmai, mind a magánéletünkben, szélesebb társadalmi kontextusban. Az egyének és csoportok által vallott értékek és elvek tükrözik és formálják azt a kulturális és társadalmi szövedéket, amelyben élünk.

1.1. Néhány általános, pozitívnak tekintett emberi tulajdonság

Pozitív emberi tulajdonságoknak – fontossági sorrendet nem állítva – különösen az alábbi tulajdonságokat tekintem:

1. Empátia: mások érzéseinek és állapotának megértése és osztozása bennük.¹⁰
2. Intelligencia: problémamegoldó képesség, a gondolkodási és tanulási készség.¹¹
3. Lelkiismeretesség: felelősségteljes, megbízható és szorgalmas viselkedés.¹²

⁷ Vö. Szokolszky Ágnes et al. A reziliencia mint a komplex dinamikus fejlődési rendszerek sajátossága. In *Alkalmazott Pszichológia*, 2015/1. ELTE Budapest, 2015, 54. o.

⁸ Andrassy, György – Szabó, Gábor: *Etika* <https://mek.oszk.hu/00000/00091/00091.htm>.

⁹ Kovács, Katalin – Tóth, Péter: *A konfliktuselemzés módszertani iskoláiról* Dialóg Campus Budapest, 2020.

¹⁰ Bővebben lásd: Goleman, Daniel: *Emotional intelligence* Bantam Books New York, 2005., Klimes-Dougan, Bonnie – Kistner, Janet: *Physically Abused Preschoolers' Responses to Peers' Distress* July 1990. In *Developmental Psychology* Vol. 26, No. 4, 599-602. o. DOI: 10.1037/0012-1649.26.4.599.

¹¹ Bővebben lásd: Tze Kiong, Tee et al.: *The Effects of Thinking Styles and Inventive Problem-Solving on the Problem-Solving Skills for Design and Technology Students* December 2023. In *Journal of Technical Education and Training*, Vol. 15, No. 4. DOI: 10.30880/jtet.2023.15.04.002 Vö. B.A. Visser et al. *Beyond g: Putting multiple intelligences theory to the test* *Intelligence*, Vol. 34, 2006, 487-502. o.

¹² Bővebben lásd: Winar Rachmawaty, Ikke – Wardani, Ratna: *The Health Education Concerning the Influence of Knowledge and Attitudes on the „Concise, Neat, Clean, Careful, Diligent” Work Culture Behavior of Employees* December 2023. *Journal of Applied Nursing and Health*. Vol. 5, No. 2, 293-299. o. DOI:

4. Kreativitás: új ötletek vagy dolgok létrehozásának képessége.¹³
5. Kitartás: nehézségek és kihívások leküzdésére való képesség (ügyfelekkel).¹⁴
6. Önzetlenség: mások jólétének előnyben részesítése a saját érdekekkel szemben.¹⁵
7. Kommunikáció: eredményes verbális és nem verbális kommunikációs készség.¹⁶
8. Állóképesség: fizikai és szellemi kihívások hosszú távú túrése.¹⁷
9. Nyitottság: új ötletek és tapasztalatok iránti nyitottság és fogékonyság.¹⁸
10. Részvét: azon képesség, hogy átérezzük és válaszoljunk mások szenvedésére.¹⁹
11. Bátorság: félelemmel szembeni állóképesség, különösen nehéz helyzetekben.²⁰
12. Jóindulat: általános kedvesség, segítőkészség és jó szándék mások felé.²¹
13. Alázatosság: saját hibák és korlátok elismerése, mások érdemeinek tisztelete.²²
14. Intuitív képesség: azaz a „hatodik érzék“, mely segít a döntéshozatalban anélkül, hogy tudatos logikát használnánk.²³

A pozitívnak tekintett emberi tulajdonságok és a legértékesebb emberi tulajdonságok közötti viszony kiterjedt pszichológiai, filozófiai, és társadalmi kutatások tárgyát képezi. Ezek a tulajdonságok kulturális, történelmi és egyéni nézőpontoktól függően eltérőek lehetnek, de általában véve, a pozitívnak tekintett tulajdonságok olyan jellemzők, amelyek elősegítik a közösségi összetartozást, az együttműködést, az egyén jólétét és a társadalmi harmóniát. Legértékesebb emberi tulajdonságok tehát általában azok, amelyek előnyösnek bizonyulnak az egyén és a társadalom számára egyaránt.

1.2. Legértékesebb emberi tulajdonságokról

Generálisan nem állapíthatóak meg a legértékesebb emberi tulajdonságok, de azok csoportosíthatóak az azokat megkövetelő szervezetek, személyek részéről. Az általános munkáltatói elvárások tekintetében például az alábbi tulajdonságok fontosak: intelligencia,

10.55018/janh.v5i2.160.

¹³ Bővebben lásd: Reisman, Fredricka et al.: Connecting Creativity and Motivation Research with End Users Lab to Learner, Cambridge University Press, 2024, 15-59. o. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009199193.003>.

¹⁴ Bővebben lásd: Desmond Ebuenyi, Ikenna: Use of Assistive Technology for Persons with Psychosocial Disability: Systematic Review November 2023. In JMIR Rehabilitation and Assistive Technologies, Vol. 10, No. 1, 2023, e49750 DOI: 10.2196/49750.

¹⁵ Bővebben lásd: Byerly, T. Ryan et. al.: Others-centeredness: A uniquely positive tendency to put others first February 2022. In Personality and Individual Differences, Vol. 186, No. 2, 2022. DOI: 10.1016/j.paid.2021.111364.

¹⁶ Bővebben lásd: Balaji, Bheem – Krishnaihs, Reddys: Non Verbal Communication Cues: an Urgent Required Skill for Achieving Effective Communication. June 2012. In International Journal of Scientific Research, Vol. 2, No. 11, 2012, 212-213 o. DOI: 10.15373/22778179/NOV2013/68.

¹⁷ Tuffey, Suzanne. (n.d.): Psychological Preparation of Endurance Performers. Endurance in Sport. 451-457. o. doi:10.1002/9780470694930.ch3 and Ashton, Michael C.: Mental Ability. January 2023. DOI: 10.1016/B978-0-323-85950-9.00012-1., ill. B.A. Visser et al. Beyond g: Putting multiple intelligences theory to the test Intelligence Vol. 34, 2006, 487-502. o.

¹⁸ Bővebben lásd: Schilpzand, Marieke et. al.: Members' Openness to Experience and Teams' Creative Performance December 2010. In Small Group Research. Vol. 41, No. 2. DOI: 10.1177/1046496410377509.

¹⁹ Bővebben lásd: Keysers, Christian: The Empathic Brain. Social Brain Press, 2011.

²⁰ Bővebben lásd: Asendorpf, Jens: The Malleability of Behavioral Inhibition: A Study of Individual Developmental Functions Developmental Psychology. Vol. 30, No. 6, 1994. ill. 2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról, preambulium.

²¹ Bővebben lásd: Haidt, Jonathan: The Happiness Hypothesis: Finding Modern Truth in Ancient Wisdom Basic Books, 2006.

²² Bővebben lásd: Dweck, Carol S.: Mindset: The New Psychology of Success. Random House New York, 2007.

²³ Bővebben lásd: Gladwell, Malcolm: Blink! die Macht des Moments Piper. München, 2007.

vezető képesség, önazonosság, szerethetőség, hozzáértés, bátorság, belső erő.²⁴

Egy kutatás szerint, egy munkavállaló termelékenysége és a vállalati célokhoz való hozzájárulása 76 százalékban attól függ, hogy az illető mennyire intelligens.²⁵

Az intelligencia ebben az esetben annak a képességét jelenti, hogy az illető tud tervezni, szervezni, fontossági sorrendet felállítani, problémát megoldani és feladatokat elvégezni. Arisztotelész még egy másik képességre is felhívja a figyelmet: egy személy „értékét meghatározza, az azon képesség, hogy helyesen tudja értékelni képességeit, ami által nem lesz sem felfuvalkodott, sem kishitű. Ezen méltóságfelfogás nyomán a képességek hierarchiája által uralt intézményi rend képe tárul elénk, amelynek a tetején nagy dolgokra képes, méltó emberek helyezkednek el.”²⁶

1. A vezetőképeség egyik ismertetőjele, hogy a jó vezető nem keresi a kifogásokat. Szívesen vállal feladatokat, majd azok végrehajtásáért vállalja is a felelősséget.
2. Az önazonosságot személyi integritásként is emlegetik, ami arra utal, hogy gondolatainkban és cselekedeteinkben mennyire vagyunk őszinték önmagunkkal és másokkal.
3. A munkaadók úgy gondolkodnak, hogy a szerethetőség fontos, mert a munkahely, egy családdhoz hasonlóan szerethető emberekből kell, hogy álljon, akik kellemesen érzik magukat egymás társaságában.
4. Hozzáértésen értjük azt is, hogy meg tudjuk különböztetni szakmailag a fontosat a lényegtelentől, illetve képesek vagyunk a feladatra koncentrálni addig, ameddig azt magas színvonalon el nem látjuk.
5. A bátorság munkahelyi környezetben egyet jelent azzal, hogy vállaljuk a kihívásokat, hajlandók vagyunk elfogadni egy nagyobb munkát, vagy egy olyan, új területen kipróbálni magunkat, ahol nagy a bizonytalanság és a bukás veszélye. A bátorság azt is jelenti, hogy nyíltan és őszintén felvállaljuk véleményünket egy-egy nehéz helyzetben.
6. A belső erő a munkaadó szempontjából azért fontos, mert a jelöltnek meg kell őriznie belső nyugalalmát nehéz szituációkban is.

A pozitívnak tekintett emberi tulajdonságok és a legértékesebb emberi tulajdonságok közötti viszony szoros és interaktív. A társadalmi normák, a kulturális értékek és az egyéni fejlődés mind hozzájárulnak ahhoz, hogy meghatározzuk, mely tulajdonságokat tartjuk előnyösnek és értékesnek.

1.3. Magatartási előírások megalapozása

Magatartási előírások jogi, és jogon kívüli megalapozása tisztviselők kontextusában többdimenziós megközelítést igényel. Ezek az alapok, a társadalmi normák, a filozófiai elvek, technológiai megfontolások, és etikai alapok köré épülhetnek:

1. Társadalmi és kulturális normák is szerepet játszanak az egyes nemzetek tisztviselői magatartásában. A társadalmi konszenzus és a kulturális értékek segíthetnek meghatározni, hogy mi elfogadható vagy kívánatos viselkedés a tisztviselők

²⁴ <https://www.profession.hu/cikk/7-tulajdonsag-amit-a-munkaadok-keresnek>.

²⁵ Bővebben lásd: Rexhepi, Gadaf – Berisha, Besar: The effects of emotional intelligence in employees Performance. January 2017, International Journal of Business and Globalisation, Vol. 18, No. 4., 2017, 467. o. DOI: 10.1504/IJBG.2017.084351.

²⁶ Frivaldszky János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. 5. o. In Acta Humana • 2014/1.szám, 7-73.

- munkájában. Ez magában foglalhatja a közösségi jólét előmozdítását, a diszkrimináció elkerülését és az inkluzivitás előtérbe helyezését.²⁷
2. Filozófiai alapelvek, mint például az utilitarizmus, a deontológia, vagy a függőségi etika, szintén fontos irányelveket nyújthatnak a tisztviselők magatartási előírásainak meghatározásához.²⁸
 3. Technológiai megfontolások is elősegíthetik a jogon kívüli magatartásszabályozást, mivel a technológia gyorsan fejlődik, a magatartási előírásoknak figyelembe kell venniük a technológiai korlátokat és lehetőségeket is. Ezek magában foglalják az adatvédelmi és biztonsági megfontolásokat, rendszerek nyíltságát és ellenőrizhetőségét, valamint a tisztviselő autonómiájával és döntéshozatalával kapcsolatos kérdéseket.²⁹
 4. A tisztviselők és a közigazgatási rendszer résztvevői etikai kereteken belüli működése biztosíthatja, hogy a technológia tiszteletben tartja az emberi jogokat, az adatvédelmet és az egyéni autonómiát.³⁰ Az etikai alapok magukban foglalhatják a tisztességes magatartáson túl a károk minimalizálásának, a felelősségnek, és a transzparenciának az elveit, melyeket korábban már említettem.
 5. Az etika a magatartás-szabályozásban alapvető forrás, különösen a közigazgatás területén, ahol az új technológiai kihívások új etikai kérdéseket vetnek fel.³¹

II. Tisztviselők jogszabályban rögzített magatartási elvei

A Kit. X. fejezete az általános magatartási elvek közé sorolja a jóhiszeműség és tisztesség, a joggal való visszaélés tilalma, a szakszerűség (professzionizmus), a hatékonyság, és a személyiségi jogok védelmének elvét. A közszolgálat speciális elvei közé soroljuk,³² a politika-semlegesség,³³ az érdek elsődlegessége, a törvényesség,³⁴ az alávetettség,³⁵ az életpálya,³⁶ a professzionizmus,³⁷ és a fokozott felelősség elvét. A közszolgálat speciális elvei közé soroljuk, a politika-semlegesség,³⁸ az érdek elsődlegessége, a törvényesség,³⁹ az alávetettség,⁴⁰ az életpálya,⁴¹ a professzionizmus,⁴² és a

²⁷ Bővebben lásd: Henry, Nicholas: *Public Administration and Public Affairs*. 13th Edition. Routledge, Georgia, 2017.

²⁸ Bővebben lásd: Sheeran, Patrick J.: *Ethics in Public Administration: A Philosophical Approach*. Westport, Praeger, 1993.

²⁹ Bővebben lásd: Bennett, Colin J., Raab, Charles D.: *Data Protection and Privacy in the Information Age* The MIT Press, 2006.

³⁰ Bővebben lásd: Floridi, Luciano: *Understanding Artificial Intelligence Ethics and Safety* Oxford University Press, 2023.

³¹ Bővebben lásd: Frederickson, H. George – Rohr, John A.: *Ethics and Public Administration* Routledge New York, 1993.eBook, 2015., Floridi, Luciano (ed.): *The Cambridge Handbook of Information and Computer Ethics* 1st Edition. Cambridge, 2010.

³² Bővebben lásd: Makkos Nándor: *Egyenlő bánásmód a közszolgálatban*. PhD értekezés. NKE, Budapest, 2021.

³³ Bővebben lásd: Hazafi Zoltán: *Közszolgálati jogunk a változó nemzetközi és hazai térben (de lege lata, de lege ferenda)* PhD értekezés. PTE, Pécs, 2010., Kiss György (szerk.): *Közszolgálati életpályák jogi szabályozása* Dialóg Campus Budapest, 2019.

³⁴ Alaptörvény B cikk (1).

³⁵ 3154/2017. (VI. 21.) AB határozat; 22/2019. (VII. 5.) AB határozat.

³⁶ Hazafi Zoltán (szerk.): *Kormányzati személyzetpolitika*. Dialóg Campus, Budapest, 2019, 79. o.

³⁷ A professzionizmus elvét szakszerűség elveként is említik.

³⁸ Bővebben lásd: Hazafi Zoltán: *Közszolgálati jogunk a változó nemzetközi és hazai térben (de lege lata, de lege ferenda)* PhD értekezés. PTE, Pécs, 2010., Kiss György (szerk.): *Közszolgálati életpályák jogi szabályozása* Dialóg Campus Budapest, 2019.

³⁹ Alaptörvény B cikk (1).

⁴⁰ 3154/2017. (VI. 21.) AB határozat; 22/2019. (VII. 5.) AB határozat.

fokozott felelősség elvét.⁴³ Vezetők esetében ide soroljuk a példamutatás, a szakmai szempontok érvényesítése, és a számonkérés elvét is.⁴⁴

A felsoroltakon kívül még fontosak lehetnek az alábbi magatartási elvek ismerete és birtoklása is:

1. Integritás, mely erkölcsi irányítúként működik, segítve őket abban, hogy az etikus úton maradjanak és őszintén cselekedjenek minden helyzetben.⁴⁵
2. Átlátható tevékenység, mely számos jogszabály szerint, fontos a nyitott kommunikáció és a tevékenységeik világos, nyomon követhető közvélemény felé történő bemutatás irányában.⁴⁶
3. Kommunikációs készség magas foka, mely Balatoni szerint, hatékony kommunikációt jelent mind írásban, mind szóban, hogy ötleteiket és döntéseiket világosan továbbíthassák.⁴⁷
4. Problémamegoldó készség, mely Fisher és munkatársai szerint, képesség a komplex problémák azonosítására és hatékony megoldások (win-win stratégiák) kidolgozására.⁴⁸
5. Alázatosság, mely Everett és munkatársai szerint, nyitottságot jelent a tanulásra, a saját hibák elismerésére és a kritika konstruktív fogadására.⁴⁹
6. Stressz tűrés, mely Lazarus és Folkman szerint, változó, és gyakran kihívásokkal teli környezetekben való hatékony működés képessége.⁵⁰
7. Döntéshozatali képesség, mely Kahneman és Tversky szerint, helyzetek gyors és hatékony értékelése után értelmes döntések meghozatalát jelenti.⁵¹
8. Csapatmunka, mely együttműködést jelent másokkal, különféle háttérrel rendelkező kollégákkal és érdekelt felekkel a közös célok elérése érdekében. Csapatmodellek közül alapvető Katzenbach és Smith szervezeti és menedzsment elmélete,⁵² mely csapatok összehangolt munkáján alapul, a Tuckman pszichológiai és szociálpszichológiai perspektíva modellje (képződés, viharzás, normálódás, teljesítés),⁵³ Hofstede és Minkov kulturális modellje,⁵⁴ Barsky együttműködési és konfliktuskezelési modellje,⁵⁵ és a HR osztályok által kínált csapatépítő modellek.

⁴¹ Hazafi Zoltán (szerk.): Kormányzati személyzetpolitika. Dialóg Campus, Budapest, 2019, 79. o.

⁴² A professzionalizmus elvét más források szakszerűség elveként említik.

⁴³ György István – Hazafi Zoltán: Közszolgálati életpályák a közigazgatásban és a rendvédelemben. Dialóg Campus Budapest, 2018, 30-39. o.

⁴⁴ György – Hazafi: i.m. 258. o.

⁴⁵ Bővebben lásd: 50/2013. (II. 25.) Korm. rendelet az államigazgatási szervek integritásirányítási rendszeréről és az érdekérvényesítők fogadásának rendjéről.

⁴⁶ Bővebben lásd: 2011. évi CXCVI. törvény a nemzeti vagyronról. ill. 2015. évi XLI. törvény - a Nemzetközi Beruházási Bank megalapítása tárgyában, Moszkvában, 1970. július 10-én aláírt és 1990. december 20. napján módosított Egyezmény és az Egyezményhez csatolt Alapszabály, továbbá az ezek módosításáról szóló Jegyzőkönyv, valamint a Jegyzőkönyv részes államává váláshoz kiadott értesítések kihirdetéséről. 16. cikkely.

⁴⁷ Bővebben lásd: Balatoni Mónika: Közszolgálati kommunikáció, ügyfélszolgálatok alapismeretei NKE, 2017.

⁴⁸ Bővebben lásd: Fisher, Roger et. al.: Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving. Penguin Books, New York, 2011.

⁴⁹ Bővebben lásd: Worthington, Everett L. Jr. et al.: Handbook of Humility Theory, Research, and Applications. Routledge, New York and London, 2016.

⁵⁰ Bővebben lásd: Lazarus, Richard S., – Folkman, Susan: Stress, Appraisal, and Coping, Springer, New York, 1984.

⁵¹ Bővebben lásd: Kahneman, Daniel, Tversky, Amos: Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. In Econometrica Vol. 47, No. 2. 1979, ill. Bazerman, Max, and Don A. Moore. Judgment in Managerial Decision Making. 8th ed. John Wiley & Sons, 2013.

⁵² Bővebben lásd: Katzenbach, Jon R. and Smith, Douglas K.: The Wisdom of Teams: Creating the High-Performance Organization. Harvard Business Press Books, 2015.

⁵³ Bővebben lásd: Tuckman, Bruce: Tuckman's Team Development Model (1965). „Developmental sequence in

9. Empátia és szociális érzékenység, mely fontos a munkatársak és az ügyfelek különböző igényeinek és perspektíváinak megértésében, valamint az egyenlőség és méltányosság előtérbe helyezése során. E területen megemlíthető Goleman pszichológiai, és szociálpszichológiai perspektívája,⁵⁶ Miyashiro szervezeti és viselkedés menedzsermentje,⁵⁷ Freire szociális igazságosság és egyenlőség elmélete,⁵⁸ Blunt és Hill-Wilson ügyfélszolgálat és kliensközponúság modellje.⁵⁹
10. Adaptáció és rugalmasság, mely a változó körülményekhez és új információkhoz való gyors alkalmazkodás képességét jelenti. E területen jelentős Yukl és Gardner szervezeti viselkedés és vezetés elmélete,⁶⁰ Seligman pozitív pszichológiája,⁶¹ Johnson személyes fejlődés és önfejlődés elmélete,⁶² vagy Kotter változáskezelés elmélete.⁶³
11. Tisztviselők egyéb, itt meg nem nevezett kompetenciákkal is rendelkezhetnek.⁶⁴

A folyamatos tanulás, a változások elfogadása és a proaktív hozzáállás kulcsfontosságú az új kihívások sikeres kezelésében és a változások pozitív lehetőségként való használata szempontjából.

II.1 Speciális magatartási követelmények hatása, jogkorlátozás

A tisztviselők számára felállított speciális magatartási követelmények a tisztviselők alkalmazásában különösen fontosak, mind a szakmai fejlődés, mind az elvek alkalmazásait illetően. Ezek a követelmények segítenek biztosítani, hogy a tisztviselő etikus, átlátható és felelősségteljes módon viselkedjen kormányzati és közintézményekben. Az alábbiakban felsorolok néhány kulcsfontosságú magatartási követelményt, amelyek tisztviselőkre nézve relevánsak lehetnek:

1. Tisztviselőknek gondoskodniuk kell munkájuk teljes körű etikai és jogszabályi megfeleléséről, beleértve az adatvédelmet, a diszkriminációmentes gyakorlatokat és az információkezelés világosságát.⁶⁵

small groups”. In Psychological Bulletin, Vol. 63 No. 6, 1965, 384-399. o. doi:10.1037/h0022100.-

⁵⁴ Bővebben lásd: Hofstede, Geert, et.al.: Cultures and Organizations: Software of the Mind. Third edition. McGraw Hill Professional, 2010.

⁵⁵ Bővebben lásd: Barsky, Allan: Conflict Resolution for the Helping Professions. Third edition. Oxford, 2017.

⁵⁶ Bővebben lásd: Goleman, Daniel: Emotional Intelligence: Why it Can Matter more than IQ. Bloomsbury, 1995.

⁵⁷ Bővebben lásd: Miyashiro, Marie R: The Empathy Factor: Your Competitive Advantage for Personal, Team, and Business Success, 2011.

⁵⁸ Bővebben lásd: Freire, Paulo: Pedagogy of the Oppressed New York 2005. <https://envs.ucsc.edu/internships/internship-readings/freire-pedagogy-of-the-oppressed.pdf>.

⁵⁹ Bővebben lásd: Blunt, Carolyn and Hill-Wilson, Martin: Delivering Effective Social Customer Service: How to Redefine the Way You Manage Customer Experience and Your Corporate Reputation. John Wiley & Sons, 2013.

⁶⁰ Bővebben lásd: Yukl, Gary, Gardner, William L.: Leadership in Organizations: <https://nibmehub.com/opac-service/pdf/read/Leadership%20in%20Organizations%20-%20Yukl%20-%20G.A.%209ed.pdf>.

⁶¹ Seligman, Martin E.P. : Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being, New York, 2011.

⁶² Bővebben lásd: Johnson, Spencer: Who Moved My Cheese? G. P. Putnam’s Sons, 1998.

⁶³ Bővebben lásd: Kotter, John P.: Leading Change. Harvard Business Review Press, 2012.

⁶⁴ Különösen: hivatással járó kötelezettségek vállalása, törvények feltétlen tisztelete, Magyarország iránti tántoríthatatlan hűség.

⁶⁵ Bővebben lásd: Martinez, J. Michael: Public Administration Ethics for the 21st Century. Praeger, Kennesaw, 2009.

2. Tisztviselőknek külön figyelmet kell fordítaniuk az adatgyűjtés, -kezelés és -felhasználás során az adatvédelmi normák és az adatbiztonság szigorú betartására, különös tekintettel a személyes adatokra.⁶⁶
3. Tisztviselőkben munkájuk tervezésekor és implementálásakor a döntéshozatali mechanizmusoknak, kézenfekvőknek és nyomon követhetőeknek kell lenniük, hogy lehetővé tegye az ügyfelek számára, hogy megértsék, a tisztviselő a közérdeknek megfelelően érték tevékenykedik.⁶⁷
4. Tisztviselőknek proaktív lépéseket kell tenniük munkájuk által okozott esetleges részrehajlások és előítéletek azonosítására és kiküszöbölésére,⁶⁸ biztosítva az egyenlő bánásmódot és igazságosságot minden ügyfél érdekében.
5. Tisztviselőknek kritikusan kell értékelniük munkájuk által nyújtott információkat és utasításokat elismerve, hogy munkájukban őket senki nem helyettesítheti a szakmai ítéletük meghozatala során.⁶⁹
6. Tisztviselőknek biztosítaniuk kell a közszolgálati munka, illetve a közszolgálati rendszerek üzemelésének kontinuitását, valamint védekezniük kell e rendszerekkel szembeni széleskörű és potenciális támadások ellen.⁷⁰
7. Tisztviselői körökben egyértelművé kell tenni, hogy a tisztviselők és a kormányzati szervek hogyan vállalnak felelősséget döntéseikért és tetteikért, és hogy az ügyfelek számára milyen jogorvoslati lehetőségek állnak rendelkezésre esetleges károkozásuk esetén.⁷¹
8. Tisztviselőknek elkötelezettnek kell lenniük munkájuk és annak társadalmi-gazdasági hatásainak folyamatos tanulmányozása és megértése mellett, annak érdekében, hogy a speciális magatartási elveik alkalmazása során a legjobb gyakorlatokat kövessék.⁷²

E követelmények betartásával a tisztviselők hozzájárulhatnak ahhoz, hogy munkájuk a társadalomra kedvező hatást gyakoroljon, miközben minimalizálják a potenciálisan káros mellékhatásokat és erősítik az állampolgárok bizalmát a kormányzati intézményekben.

II.2. Harmónia, ellenállás bizonyos érzelmeknek

⁶⁶ Az Európai Unió Általános Adatvédelmi Rendelete (GDPR).

⁶⁷ Denhardt, Robert et. al.: *Public Administration: An Action Orientation*. Seventh Edition. Suzanne Jeans, Boston, 2014, 1. o. ill. Lásd például: 2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról, preambulum.

⁶⁸ Az előítéletek vaktesztje (IAT) tárgyában lásd: Banaji, Mahzarin R. – Greenwald, Anthony G.: *Blindspot: Hidden Biases of Good People*. Cox, Raymond W. et.al.: *The Ethics of Public Administration: The Challenges of Global Governance*, ill. *Reducing Racial Bias Embedded in Land Use Codes* A tesztet lásd: <https://implicit.harvard.edu/implicit/takeatest.html>.

⁶⁹ OECD Közszolgálati Etika és Integritás Kerete, United Nations Public Administration Network (UNPAN), Bővebben lásd: Menzel, Donald C.: *Ethics in Government: Concepts, Issues & Debates*.

⁷⁰ ISO 27001, NIS Direktíva: Az EU Hálózat- és Információbiztonsági (NIS) Direktívája, Information Systems Audit and Control Association (ISACA) és International Information System Security Certification Consortium (ISC).

⁷¹ OECD Közszolgálati Integritási Kerete, Világbank „Public Sector Governance” Útmutatói, Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Igazságosság és Jogi Felelősség Alapelvei, Polgári jogorvoslati lehetőségek, és közszolgálati felelősségvállalás, melyek részletesen meghatározzák a tisztviselők és kormányzati szervek felelősségét, valamint a polgárok jogorvoslati lehetőségeit.

⁷² OECD Közszolgálati Innovációs Kerete, UN Public Administration Network (UNPAN), Bővebben lásd: Cox, Raymond W. et.al.: *The Ethics of Public Administration: The Challenges of Global Governance*, World Bank Governance Indicators, Mazzucato, Mariana, et.al.: *Challenge-Driven Innovation Policy: Towards a New Policy Toolkit*. In *Journal of Industry, Competition and Trade*, Vol. 20, 2020, 421-437. o. <https://doi.org/10.1007/s10842-019-00329-w>.

Az az állítás, hogy az ember őstermészete a harmónia és a béke, filozófiai, pszichológiai és antropológiai viták tárgya. Néhány evolúciós pszichológus és antropológus⁷³ azt állítja, hogy az emberi lények evolúciós múltja a kooperációra és a társas viselkedésre épült, amely elősegítheti a csoportok közötti harmóniát. Ebből a szempontból az együttműködés és béke fenntartása az emberi faj túlélésének kulcsa volt.

Kulturális antropológusok hangsúlyozzák, hogy az emberi viselkedés jelentős része kulturálisan meghatározott. Filozófusok, mint például Kant, érveltek amellett, hogy az emberi ész és erkölcsi érzék lehetővé teszi az emberek számára, hogy felismerjék a béke értékét és törekedjenek rá.⁷⁴ Ebben az értelemben az emberi jóakarat és a racionális gondolkodás előmozdíthatja a békeideált.

Szociálpszichológiai kutatások⁷⁵ rámutattak, hogy az emberek képesek az empátiára, a másokkal való identifikációra és a pro-szociális viselkedésre, amely elősegíti a kölcsönös együttérzést és a békekötést. Ez a kapacitás társas konnektivitás és harmonikus együttélés kialakítására utal. Bizonyos biológiai és neurológiai kutatások azt sugallják, hogy az emberi agyban vannak olyan struktúrák és folyamatok, amelyek elősegítik a szociális kötődést és az összetartozás érzését, amelyek a béke alapjait képezhetik. Az emberi természet azonban sokszínű és többértű, és vitatott lehet, hogy alapvetően a béke irányába hajlik-e. Fontos azonban elismerni, hogy az emberi társadalmak képesek a békés együttélésre és a konfliktusok békés megoldására irányuló rendszerek és módszerek kifejlesztésére.⁷⁶

A tisztviselői munkában a harmónia megteremtésének célja nem mások felett való uralom gyakorlása, hanem inkább egy közös cél felé való együttműködés elősegítése, ahol az összes érdekelt felet igazságosan és tiszteletben tartva kezelik. A tisztviselőknek tehát hatékony kommunikációs készségekre van szükségük, hogy az érdekelt felek közötti párbeszédet elősegítsék, valamint hogy értelmes és építő visszajelzéseket biztosítsanak. Ez magában foglalja az aktív hallgatást, a nyitottságot mások nézőpontjaira és a konfliktusok konstruktív megoldását. Az egyes érdekelt felek közötti harmónia megteremtése a közös célok meghatározásán keresztül történhet, ahol mindenki részt vesz azok elérésében. Ez együttműködést és kompromisszumokat igényel, valamint az egyéni célok összehangolását a közösség vagy a szervezet szélesebb céljaival.

A harmónia az egyenlő bánásmódot és a tisztességet jelenti minden érdekelt fél számára. Ezért a döntések meghozatala során mindenki számára biztosítani kell a lehetőséget arra, hogy észrevételeik és aggályaik meghallgatásra kerüljenek. A harmonikus munkakörnyezet megteremtése érdekében fontos, hogy az ellenérdekelték közötti egyensúlyt fenntartsák, miközben rugalmasak maradnak az új ötletek és megközelítések befogadásában. Ez segíthet a váratlan kihívások hatékony kezelésében és az alkalmazkodásban a változó körülményekhez.

A harmónia fenntartása érdekében a tisztviselőknek magas etikai normákat és integritást kell fenntartaniuk, biztosítva, hogy minden tevékenység tiszteletben tartsa a jogszabályokat és a társadalmi normákat. A tisztviselők számára fontos, hogy közös felelősséget vállaljanak a döntéseikért és cselekedeteikért, elősegítve ezzel egy olyan munkahelyi környezet kialakítását, ahol mindenki hozzájárul a sikerekhez és tanul a kihívásokból. A harmónia megteremtése tehát egy olyan folyamat, amely a közös megértésen,

⁷³ Bővebben lásd: Wrangham, Richard: *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. Basic Books, New York, 2009. Boehm, Christopher: *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior*. Harvard University Press, Cambridge, 1999. Nowak, Martin: *Evolutionary Dynamics: Exploring the Equations of Life*. Harvard University Press, Cambridge, 2006.

⁷⁴ Kant, Immanuel: *Zum ewigen Frieden: Ein philosophischer Entwurf* Königsberg, 1795.

⁷⁵ Bővebben lásd: Batson, C. Daniel: *The Altruism Question: Toward A Social-psychological Answer* (1st ed.). Psychology Press, 1991. <https://doi.org/10.4324/9781315808048>. 5. o.

⁷⁶ Bővebben lásd: Barsky, Allan: *Conflict Resolution for the Helping Professions*. Third edition, Oxford, 2017.

a kölcsönös tiszteleten⁷⁷ és az együttműködésen alapul, nem pedig a hatalom vagy irányítás egyoldalú gyakorlásán, „ahol minden más hangnak el kell hallgatnia.”⁷⁸

A tisztviselőknél erősnek kell lennie annak a törekvésnek, hogy ne engedjék a vágyaik által felkavarni érzéseiket, mert az szorosan kapcsolódik az önkontroll fenntartásához és a professzionális döntési folyamatok integritásának védelméhez.⁷⁹ Az érzések ugyanis megelőzik a különféle magatartás nyilvánításokat, mely alapvető fontosságú a hatékony és felelősségteljes közszolgálati munkához, különösen a modern világban, ahol az objektivitás és az adatvezérelt döntéshozatal elsődleges szerepet kap.

Barrett szerint, az érzelmek nem genetikailag előre meghatározott reakciók, hanem összetett konstrukciók, amelyek az agy értelmezési és előrejelzési folyamataiból születnek. Ez azt sugallja, hogy az érzelmek és az akaratnyilvánítások közt szoros kapcsolat van, mivel érzéseink alapvetően befolyásolják, hogyan látjuk a világot és hogyan cselekszünk benne.⁸⁰ A vonzalmak és érzelmek túlzott elburjánzása tehát különösen munkahelyi vagy egyéb formális szituációkban, zűrzavarhoz és konfliktusokhoz vezethet. Az emberi érzelmek és vonzalmak összetettek és gyakran kiszámíthatatlanok, ezért fontos, hogy helyesen kezeljük őket, különösen, amikor másokkal vagyunk kapcsolatban. Munkahelyi vagy szervezeti környezetben elsősorban szakmai magatartásra és kommunikációra van szükség azonban a túlzott érzelmek és vonzalmak elhomályosíthatják a szakmaiság határát, ami nehézségeket okozhat a döntéshozatalban, és csökkentheti a munka minőségét.

Az erőteljes érzelmek befolyásolhatják az ítélőképességet, ami elfogult döntésekhez vezethet. Ez különösen problémás lehet, ha olyan helyzetekről van szó, ahol objektivitásra és igazságosságra van szükség például értékelések, előléptetések során. Az érzelmek és a vonzalmak elburjánzása konfliktusokhoz is vezethet a csoporton belül, különösen, ha nem mindenki érzi ugyanazt, vagy, ha a viszonylatok egyensúlytalanságot eredményeznek.

A munkahelyi kapcsolatokban fontos a professzionális és személyes határok tiszteletben tartása. Ha ezek a határok elmosódnak, az zavarhoz és kényelmetlenséghez vezethet. Az érzelmi zavarok hatással lehetnek a munkahelyi morálra⁸¹ és az egyének valamint a csoport teljesítményére. Nyílt kommunikációt és visszajelzést kell tehát adni arról, hogy az érzelmek milyen hatással vannak a munkahelyi dinamikára. E magatartás konfliktuskezelési és mediációs technikák alkalmazását követeli meg. Meg kell tehát húzni a határokat a szakmai és személyes interakciók között.

A kulturális és érzelmi intelligencia fejlesztése folyamatos kell, hogy legyen, nemcsak a gyermekek esetében,⁸² hanem a felnőtt munkavállalók, valamint a vezetők és a munkatársak között.⁸³ Fontos, hogy a szervezetek és egyének felismerjék az érzelmek és vonzalmak potenciális hatásait, és proaktív módon kezeljék azokat, hogy fenntarthassák a munkahelyi harmóniát és termelékenységet.

Azonban azt is szeretnénk, hogy a tisztviselők ne viselkedjenek „gépiesen”, amivel arra utalok, hogy fontos az emberi érzékenység, az empátia és a személyre szabott hozzáállás

⁷⁷ Bővebben lásd: Rogers, Carl Ransom: On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Houghton Mifflin, Boston, 1961, 44. o.

⁷⁸ Bővebben lásd: Foucault, Michel: Surveiller et punir: Naissance de la prison. Paris, 1975, 40. o.

⁷⁹ Bővebben lásd: Adolphs, Ralph and Anderson, David J.: The neuroscience of emotion: A new synthesis. Princeton University Press, 2018.

⁸⁰ Bővebben lásd: Barrett, Lisa Feldman: How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain. Houghton Mifflin, New York, 2017, 33. o.

⁸¹ 1291/2023. (VII. 19.) Korm. határozat a Nemzeti Bünt megelőzési Stratégiáról (2024-2034) és a Nemzeti Bünt megelőzési Stratégia 2024-2025. évekre vonatkozó intézkedési tervéről „Az infokommunikációs változások által keltett társadalmi hatások nyomon követése és kezelése”.

⁸² Legfelsőbb Bíróság Pfv. 20.274/2011/6.

⁸³ Bővebben lásd: Goleman, Daniel: Emotional Intelligence: Why it Can Matter more than IQ. Bloomsbury, 1995, 398. o.

a munkájuk során. A „gépies” magatartás gyakran azt jelenti, hogy valaki szigorúan követi a szabályokat és eljárásokat, figyelmen kívül hagyva az emberi elemet, vagy az egyedi körülményeket. A tisztviselőnek képesnek kell lennie arra, hogy megértse, és együtt érezzen az állampolgárokkal, tiszteletben tartva azok egyedi igényeit és helyzetét. A szabályok és előírások fontosak a következetesség és igazságosság biztosításához, de néha szükség lehet a rugalmas alkalmazásukra az egyedi körülmények és igények figyelembevételével. Egy nyitott és kétirányú kommunikáció elősegíti a megértést és csökkenti a gépies vagy sablonszerű válaszok alkalmazását. A szakmai és személyes fejlődésre való összpontosítás segít a tisztviselőknak naprakészek maradni és alkalmazkodni az új kihívásokhoz, ami csökkenti a gépies hozzáállást. Az erős etikai alapok és az integritás elősegíti, hogy a tisztviselők az elvárásoknak és a törvényeknek megfelelően, de az egyéni esetek igényeihez igazítva cselekedjenek. Az olyan döntéshozatali folyamatok, amelyek teret adnak az egyéni mérlegelésnek és értékelésnek, segítenek elkerülni a gépies magatartást. Amennyiben egy tisztviselő e szempontokat figyelembe veszi, nagyobb valószínűséggel tudja elkerülni a gépies hozzáállást, és ember közelebb, érzékenyebb és hatékonyabb lesz a munkája során.

II.2. Jóindulatúság, ügyfélközpontúság

A tisztviselők jóindulatú hozzáállása kulcsfontosságú az állampolgárokkal való hatékony és pozitív interakciókban.

Kötelességtudattal, etikai normák és a szakmai irányelvek belsőjében való elmélyüléssel a tisztviselők megerősíthetik az elvárásokat, hogy döntéseiket ne személyes vágyaik vagy érdekeik vezéreljék. Ideális esetben a tisztviselők döntéseit nem személyes vágyaik vagy érdekeik kellene, hogy befolyásolják, hanem azokat az általános érdekek és a közjó szolgálatának kellene vezérelnie. A tisztviselők felelőssége, hogy integritással és etikusan járjanak el, elkerülve az összeférhetlenséget és az önző motivációkat, amelyek alááshatják a közszolgálati tevékenységüket és ronthatják a közvélemény bizalmát az állami intézmények iránt. Az intézkedések és szabályozások, mint például az összeférhetlenségi szabályok, az átláthatósági követelmények, és a korrupció elleni küzdelem megerősítése, mind hozzájárulnak annak biztosításához, hogy a tisztviselők döntései tükrözzék az állampolgárok érdekeit. Továbbá, az ilyen irányelvek alkalmasak arra is, hogy segítsék a tisztviselők felelősségteljes és igazságos döntéshozatalát. Az etikai kódexek és az oktatás is kulcsfontosságú elemei annak, hogy a tisztviselők tudatosak legyenek felelősségeikről, és képesek legyenek felismerni és kezelni azokat a helyzeteket, amelyekben személyes érdekeik ütközésbe kerülhetnek hivatalos kötelességeikkel. Ezek az eszközök segíthetnek abban, hogy a tisztviselők tudatosan és következetesen az etikai normák és a köz érdekének megfelelően cselekedjenek.

Az önszabályozási készségek fejlesztése, és az időgazdálkodás, segíthet például a tisztviselőknél ellenállni azoknak a kísértéseknek és nyomásoknak, amelyek felkavarhatják érzéseiket vagy befolyásolhatják ítélőképességüket. Az önszabályozási készségek előnyei tisztviselők számára megnyilvánul a stressz kezelésében, mert az önszabályozási technikák, mint a tudatos jelenlét (mindfulness) vagy a relaxációs módszerek, segítenek csökkenteni a stressz szintjét, ami csökkenti az érzelmi döntések kockázatát.⁸⁴ Impulzusok ellenőrzése segít az önszabályozásban a tisztviselőknél abban, hogy felismerjék és ellenőrizzék impulzusaikat, így elkerülhetik a kapkodó vagy előnytelen döntések meghozatalát.

Viselkedésüknek érték-vezérelt viselkedésnek kell lennie, mert az erős önszabályozással rendelkező tisztviselő képes figyelmen kívül hagyni a kísérteteket és az

⁸⁴ https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/1489/1/51-67_Bodolai.pdf.

aktuális nyomást, és helyette olyan döntéseket hozni, amelyek összhangban állnak a pártatlan és etikus elvekkel.

Az időgazdálkodás fontossága is kiemelendő a határidők kezelésében, mert a hatékony időgazdálkodással a tisztviselők jobban kezelhetik a határidőket és a feladatok prioritását, ami csökkenti a kapkodást és az utolsó pillanatban hozott döntéseket. Prioritások beállítása szintén az időgazdálkodás eszköze, mert segít meghatározni a legfontosabb teendőket, amelyek maximális figyelmet igényelnek, így csökkentve a kiégés kockázatát, és növelve a munkahelyi teljesítményt. A szünetek és pihenőidők az időgazdálkodás terén lehetővé teszik a tisztviselők számára, hogy tervezett szüneteket tartsanak, ami lehetőséget ad az energiájuk újratöltésére és mentális frissességük fenntartására. Az önszabályozási készségek és az időgazdálkodás fejlesztése növelheti a tisztviselők produktivitását és segíthet fenntartani etikus normáikat a sokszor kihívást jelentő környezetben. Ezek az eszközök hozzájárulnak ahhoz, hogy ők hatékonyabban kezeljék a munkahelyi stresszt és nyomást, így jobban megőrizhetik ítélőképességüket a döntéshozatal során.

Az átláthatóság erősítése és az elszámoltathatósági mechanizmusok beépítése a döntéshozatali folyamatokba⁸⁵ biztosíthatja, hogy a tisztviselők döntéseiket nyíltan megvizsgálják és ellenőrizzék, egyúttal növelve a vágyaikkal szembeni ellenállásukat is. Az átláthatóság erősítése és az elszámoltathatósági mechanizmusok beépítése a döntéshozatali folyamatokba kulcsfontosságú lépések lehetnek annak érdekében, hogy a tisztviselők döntéseit hatékonyan meg lehessen vizsgálni és ellenőrizni. Ezek a lépések, nemcsak hogy segítenek biztosítani a döntések integritását, hanem erősítik a tisztviselők ellenálló képességét is a kísértésekkel és a személyes érdekekkel szemben. Az alábbiakban részletesen kifejtem, hogyan járulhatnak hozzá ezek az intézkedések a közszolgálat javításához. Az átláthatóság döntési folyamatok dokumentálása a döntéshozatal minden lépésének nyilvánosságra hozatala, beleértve az érintett adatokat és az azok alapján megfogalmazott indoklásokat, segíthet biztosítani, hogy a döntések, objektívek és érveken alapuljanak. Nyilvános hozzáférés biztosítása fontos, mivel az érdeklődő állampolgárok és a média számára biztosított hozzáférés az információkhoz lehetővé teszi, hogy a nyilvánosság felügyelje és értékelje a tisztviselők tevékenységét, ami növeli a transzparenciát és elősegíti a felelős döntéshozatalt.

A szakmai fejlődésre és az etikai képzésre való folyamatos összpontosítás segíthet a tisztviselőknek abban, hogy jobban megértsék és kezeljék a személyes vágyak és érzelmek munkájukra gyakorolt hatását. Szakmai fejlődés előnyei különösen a kompetenciák bővítése, a szakmai továbbképzés segít a tisztviselőknek naprakész maradni az új eljárásokkal, technológiákkal és jogszabályokkal kapcsolatban, ami lehetővé teszi számukra, hogy informáltabb döntéseket hozzanak.

A döntéshozatali készségek fejlesztése, a különböző képzések és műhelymunkák segítenek a tisztviselőknek fejleszteni kritikus gondolkodásukat és problémamegoldó képességeiket, ami fontos az objektív és hatékony döntéshozatal során. Nyilvánvaló tehát, az etikai képzés szükségessége, mert e képzések célja, hogy tisztviselőket alaposan tájékoztassák a szakmai etikai normákról és a várható magatartási szabályokról, segítve ezzel a helyes döntések meghozatalát. Fontos személyes vágyaik kezelése is, mert az etikai oktatás részeként a tisztviselők tanulhatnak arról, hogyan ismerjék fel és kezeljék a személyes vágyaikat és érzelmeiket, hogy azok ne befolyásolják negatívan a munkájukat. Ez magában foglalhatja az öntudatosság, önszabályozás és konfliktuskezelés technikáit is.⁸⁶ Jelentős a dilemmák megoldása iránti képesség fejlesztése, mert az etikai képzés segíthet a tisztviselőknek abban, hogy képesek legyenek felismerni és megoldani az etikai dilemmákat, amikkel munkájuk során találkozhatnak, ezzel erősítve etikus döntéshozatali képességüket.

Az összpontosítás gyakorlati megvalósítása azonban több részre osztható. A rendszeres

⁸⁵ https://www.eca.europa.eu/lists/ecadocuments/lr14_01/qj0214776huc.pdf.

⁸⁶ Sasfy György Zoltán: Konfliktuskezelés, stresszkezelés. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.

képzések⁸⁷ és műhelymunkák által az egyes intézményeknek biztosítaniuk kell a szükséges képzéseket és műhelymunkákat, amelyek a szakmai és etikai fejlődésre koncentrálnak. Mentorálási programok által a tapasztalt tisztviselők mentorálhatják a kevésbé tapasztalt kollégáikat, segítve őket az etikai és szakmai kihívások kezelésében. Folyamatos visszajelzés és értékelés által a rendszeres értékelések és visszajelzések lehetőséget adnak a tisztviselőknek arra, hogy reflektáljanak saját teljesítményükre és tovább fejlődhessenek. A szakmai és etikai oktatásra való összpontosítás nemcsak hogy elősegíti a tisztviselők személyes vágyainak és érzelmeinek kezelését, hanem hozzájárul a hatékony, felelős és integritást tiszteletben tartó közigazgatáshoz is.

1. Egy olyan munkakörnyezet kialakítása, ahol a tisztviselők érzik, hogy biztonságban megoszthatják aggályaikat és kihívásaikat, elősegítheti az érzelmi támogatás és az egymás iránti felelősségvállalás légkörét.
2. A munka és magánélet egyensúlya, az egyéni jólét fontosságának hangsúlyozása – beleértve a szabadidőt, a hobbit és a családi életet – segíthet a tisztviselőknek fenntartani az emocionális egyensúlyt és csökkenteni a munkájukat befolyásoló stresszt.
3. Ezek az intézkedések segítenek a tisztviselőknek távol maradni attól, hogy vágyaik felkavarják érzéseiket, biztosítva, hogy hatékonyan és tisztességesen végezhesék munkájukat a köz érdekében.

II.3. Vezetői szabadság

Az alkotáshoz általában szabadság kell a közzolgálatban is, amelyek innovációt, kreativitást és a változtatás menedzselésének fontosságát húzzák alá. Ahhoz, hogy a kreativitás és az alkotás szabadsága érvényesülhessen a közzolgálatban, szemléletváltásra van szükség mind a szervezeti kultúrában, mind a működési struktúrában. A bürokratikus akadályok csökkentése és a kockázatvállalás elfogadása elengedhetetlen ahhoz, hogy a közzolgálat dinamikusabban és hatékonyabban tudjon reagálni a változó társadalmi igényekre.

A szüntelen társadalmi változásra, egyes nézetek szerint stratégia, struktúra és kultúra változással kell reagálni,⁸⁸ más nézetek a logikai inkrementalizmus,⁸⁹ vagy a társadalmi funkciók változatlanságának hívei, melyek nem a cselekvés elutasítását jelentik, hanem egy stabil belső alap fenntartását, amely lehetővé teszi, hogy az ember rugalmasan és hatékonyan alkalmazkodjon a környezete változásaihoz. Az ilyen hozzáállások elősegíthetik a stressz kezelését, a konfliktusok enyhítését, és összességében pozitívan hozzájárulhatnak az életminőséghez.⁹⁰ Az innováció és a kreativitás elősegítésének gondolata a közzolgálatban azt jelzi, hogy rugalmasabb munkakörnyezetre van szükség. A hagyományostól eltérő, rugalmasabb munkarendszerek és munkavégzési módszerek – mint például agilis módszertanok – bevezetése segítheti a kreatív gondolkodást és az innovációt a közzolgálatban. Innovációs laborok és szabadzónák kialakítása által.

Az agilis módszertanok a közzsférában, hasonlóan a magánszektorhoz, olyan rugalmas projektmenedzsment-technikákra utalnak, amelyek alkalmazkodóképességet, gyors reagálást és folyamatos fejlesztést helyeznek előtérbe. A közzsféra esetében ez különösen fontos lehet,

⁸⁷ Bővebben lásd: Közzszolgálati továbbképzési portfólió. NKE Budapest, 2023.

⁸⁸ Grundy, Tony: Accelerating strategic change: the internal stakeholder dimension. In Strategic Change, Vol. 6, No. 1, 1997, 49. o.

⁸⁹ Újhelyi Mária: https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4515/1/VT_2004n5p14.pdf.

⁹⁰ Bővebben lásd: Ladányi, János et. al.: Szociális és etnikai konfliktusok. Válogatott tanulmányok (1975-2010). <https://tatk.elte.hu/dstore/document/1555/ladanyi1.pdf>.

mivel itt a gyakran változó politikai prioritásokhoz, társadalmi igényekhez és technológiai kihívásokhoz kell igazodni. Az agilis módszertanok célja, hogy elősegítsék a hatékony és átlátható projektmenedzsmentet, ösztönözve ezzel a közszolgáltatások folyamatos javulását. Az agilis módszertan rendszertani elemei, az iteratív fejlesztés,⁹¹ a felhasználó-központúság,⁹² a rugalmas tervezés,⁹³ a kollaboratív munkavégzés,⁹⁴ valamint a folyamatba épített értékelés és visszajelzés.⁹⁵ Az agilis módszertanokkal kapcsolatos ismeretek és elméletek megismeréséhez és megértéséhez és alkalmazásához számos eszköz rendelkezésre áll: könyvek, online kurzusok, szakmai blogok és cikkek.⁹⁶ A közigazgatás számára létrehozott innovációs laborok vagy „szabadzónák” biztosíthatnak egy kísérletezésre alkalmas környezetet, ahol új ötleteket lehet tesztelni anélkül, hogy azok azonnal a teljes rendszerre hatással lennének.

Továbbképzések és műhelymunkák a kreativitás területei. A kreatív gondolkodást és az innovatív megoldáskeresést elősegítő képzések és workshopok lehetővé teszik a közszolgálati dolgozók számára, hogy fejlesszék képességeiket és új módszereket sajátítsanak el. Nyitottság a kísérletezés nélkül aligha lehetséges innováció, bármely területen. A közszolgálati vezetők által tanúsított nyitottság és támogatás a kísérletezésre és a hibázásra adható lehetőség nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az alkalmazottak merészebbek legyenek az újításban. Interdiszciplináris együttműködésre van szükség, mert az ágazatok közötti, illetve a közszolgálat és a privát szektor, valamint az akadémiai világ közötti együttműködés elősegítheti az új ötletek és megközelítések megosztását. Az alkotáshoz tehát szükség van némi szabadságra, ami lehetővé teszi a hagyományostól eltérő megoldások keresését és kipróbálását a közösség javát szolgáló projektekben és politikákban. A technológia és az adatmegosztás ugyanis átalakíthatja a kormányzati szolgáltatásokat, és teremthet olyan környezetet, amely elősegíti az innovatív megoldások megtalálását a közszolgálati kihívásokra.⁹⁷ Bár a kreatív bürokrácia nem új keletű fogalom,⁹⁸ minduntalan hangsúlyozni kell a kreatív megoldások és a rugalmas gondolkodás fontosságát.

A közszektorban rejlő vállalkozói lehetőségekre is összpontosítanunk kell,⁹⁹ vizsgálva, hogy miként lehet az állami politikákat úgy formálni, hogy azok előmozdítsák a technológiai innovációt és a kreatív vállalkozói szellemet. Nemcsak az innováció és a kreativitás fontosságát hangsúlyozzuk a közszolgálatban, hanem konkrét útmutatást és esettanulmányokat is kínálunk arra vonatkozóan, hogy a közszolgálati vezetők miként

⁹¹ Iteratív fejlesztésen a projektek rövid, iteratív ciklusokban (sprintekben) megvalósítását értjük, ami lehetővé teszi, hogy gyorsan reagáljunk a változásokra és folyamatosan finomíthassuk a projektek céljait és eredményeit.

⁹² Felhasználó-központúság alatt a végfelhasználói igények és visszajelzések hangsúlyos figyelembe vételét értjük, ami segít biztosítani, hogy a fejlesztett szolgáltatások vagy termékek valóban megfeleljenek a célcsoport elvárásainak.

⁹³ Rugalmas tervezésen a túlzottan merev, előre meghatározott tervektől, történő elmozdulást értjük, mely lehetővé teszi a projektsapatok számára, hogy rugalmasan kezeljék a változásokat és az új kihívásokat.

⁹⁴ Kollaboratív munkavégzés alatt a projektsapatok közötti, valamint a csapatok és az érintettek közötti szoros együttműködést és kommunikációt értjük, ami növeli a projektek sikerességét és elfogadottságát.

⁹⁵ Folyamatba épített értékelésen és visszajelzésen olyan rendszeres értékeléseket és retrospektív megbeszéléseket értünk, melyek biztosítják, hogy a munkacsoportok időben észleljék és orvosolják a problémákat, valamint kiaknázhassák a további lehetőségeket.

⁹⁶ Bővebben lásd: Cohn, Mike: *Agile Estimating and Planning*, Pearson, 2005. Sutherland, Jeff: *Scrum: The Art of Doing Twice the Work in Half the Time*. Crown Currency, 2014. Poppendieck, Mary – Poppendieck, Tom: *Lean Software Development: An Agile Toolkit* Addison-Wesley Professional 2003. https://www.agileleanhouse.com/lib/lib/News/More_Praise_for_Scrum_The_Art_of_Doing_T.pdf.

⁹⁷ Bővebben lásd: Bason, Christian: *Leading public sector innovation (second edition): Co-creating for a better society*. Bristol University Press, Policy Press, 2018.

⁹⁸ Bővebben lásd: Landry, Charles: *The Creative Bureaucracy & its Radical Common Sense* ISBN 10: 1908777087 - ISBN 13: 9781908777089 - Comedia – 2017.

⁹⁹ Bővebben lásd: Leyden, Dennis Patrick – Link, Albert N.: *Public Sector Entrepreneurship: U.S. Technology and Innovation Policy*. Oxford University Press, New York, 2015.

alakíthatnak ki egy olyan környezetet, amely elősegíti a kreativitást, a kísérletezést és az újítást. Új perspektívákból kell megközelítenünk a közszolgálati munka tervezését és kivitelezését.

II.4. Stresszkezelés képessége a munkahelyen

A tisztviselők munkája gyakran magában foglalja a nehéz döntések meghozatalát, a felelősség súlyát, valamint a nyilvánosság és az érintettek magas elvárásait. Mindez fokozott stresszhez vezethet. Ha a stressz kezelésére nem kerül sor megfelelő módon, a kimerültség és a kiégés kialakulásának kockázata jelentősen növekszik. A mentális és érzelmi stressz, különösen, ha hosszabb időn keresztül áll fenn, jelentős hatással lehet a fizikai és pszichológiai jólétre.¹⁰⁰ Ez a kimerültség többféleképpen is megmutatkozhat, például fáradékonyságban, motivációcsökkenésben, teljesítmény romlásában, döntéshozatali képesség csökkenésében, sőt, akár az egészségi állapot általános romlásában is. A kiégés megelőzése és a mentális egészség megőrzése érdekében a munka és magánélet között kulcsfontosságú lehet a stressz kezelése.

Barátok, családtagok vagy szakmai támogató csoportok segíthetnek a stressz oldásában, ahol a tisztviselők megoszthatják aggodalmaikat és érzéseiket. A stresszkezelési technikák, erőforrás koncentráció technikák, ilyen például a meditáció, a jóga, a rendszeres testmozgás, vagy akár a hobbi tevékenységek bevetésük a relaxáció elősegítésére és a mentális egészség támogatására. Pszichológusok, pszichiátriai szakemberek vagy tanácsadók segítségével a tisztviselő feldolgozhatja a stresszt kiváltó érzelmeket és gondolatokat, amelyek a kiégéshez vezethetnek.¹⁰¹ Napjainkban már a feladatok automatizálásával és delegálásával is csökkenthetjük a munkaterhet, így segítve megelőzni a lelki és fizikai kimerültséget. A már említett önreflexió és önismeret is csökkentheti a stresszt. A tisztviselőnek rendelkeznie kell alapvető pszichológiai ismeretekkel, tisztában kell lennie saját határaival, és fel kell ismernie, mikor van szükség szünetre, vagy mikor kell segítséget kérnie.

Megfelelő lépésekkel és stratégiákkal a kimerültség és kiégés kockázata csökkenthető, lehetővé téve, hogy a tisztviselők hosszú távon is hatékonyan és egészségesen tudjanak működni.

II.5. Károk minimalizálása, és a felelősség elvei

A károk minimalizálásának elve széles körű megközelítéseket és intézkedéseket foglal magában, amelyek célja a tisztviselők által okozott negatív hatások csökkentése,¹⁰² miközben fokozzák azok pozitív társadalmi és gazdasági hozzájárulásait:

1. Károk minimalizálásában különösen fontos a kockázatelemzés és a hatásvizsgálat. Mielőtt egy új közigazgatási rendszert bevezetnének vagy alkalmaznának, alaposan elemezni kell a lehetséges károkat, beleértve az adatvédelmi, biztonsági, társadalmi és etikai kockázatokat. Ez lehetővé teszi a fejlesztők számára, hogy előre láthassák és minimalizálhassák ezeket a potenciális károkat.
2. Adatvédelem és biztonság szintén kiemelkedő területe a kárminimalizálásnak. Közigazgatási rendszerek tervezésekor és fejlesztésekor alapvető fontosságú az adatok

¹⁰⁰ <https://www.mhe-sme.org/wp-content/uploads/2023/04/MENTLI1.pdf>.

¹⁰¹ Bővebben lásd: Borbély Zsuzsanna: Egészségmagatartás, kiégés, mentális egészség – különbségek a munkahelyi stressz megélésében. Doktori (PhD) értekezés, NKE Budapest, 2023.

¹⁰² Lásd például: 225/2009. (X. 14.) Korm. rendelet - az elektronikus közszolgáltatásról és annak igénybeviteléről 26 § (5) bek.

védelmének és biztonságának biztosítása. Ez magában foglalja a személyes adatok titkosítását, az adatkezelési eljárások érthetőségét és a felhasználók adatvédelmi jogainak tiszteletben tartását.

3. Felelősségvállalás és elszámoltathatóság csak megfelelő adminisztráció alkalmazásával történhet. Tisztviselőknek vállalniuk kell a felelősséget a közigazgatási rendszerek által okozott károkért. Az elszámoltathatóság biztosítása, például auditálási naplók és átlátható döntési folyamatok révén, segíthet azonnal azonosítani és kezelni a károkat.
4. Társadalomtól függő közigazgatási rendszerben szükség van társadalmi és etikai felelősségvállalásra. Közigazgatási rendszer fejlesztőinek és alkalmazóinak figyelembe kell venniük a közigazgatási rendszerek társadalmi hatásait, többek között a munkaerőpiacra, az oktatásra és a társadalmi egyenlőségre gyakorolt hatásokat. Az etikus tisztviselői munka fejlesztéséhez hozzá tartozik a diszkrimináció és előítéletek kiküszöbölése mindennapi munkájukból.
5. Folyamatosan monitorozni és értékelni szükséges a tisztviselők magatartását a nem várt károk vagy problémák azonosítása és kezelése érdekében.
6. Be kell vonni az érdekelt feleket, tisztviselőket, ügyfeleket, közösségeket és a szakértőket, a közigazgatási rendszerek tervezésébe és értékelésébe, mert az segíthet jobban megérteni és kezelni azok potenciális kárait.

A tisztviselők felelőssége a közszolgálatban többdimenziós és széleskörű. Magában foglalja különösen jogszabályok és előírások betartását, munkájuk értelmezhetőségét és elszámoltathatóságát, etikus viselkedésüket,¹⁰³ a köz javára történő felelősségvállalásukat, közszolgáltatások hatékony és igazságos nyújtását, az erőforrások felelősségteljes kezelését és a lakosság szükségleteinek kiemelt figyelembe vételét, professzionalizmusukat, állampolgárok felé való felelősségüket, biztonságos szolgáltatásnyújtásukat és adatvédelem magas szintjének biztosítását.¹⁰⁴

II.6. Teljesítmény, jogszabályok betartása, betartatása, kíméletesség

A teljesítmény, a jogszabályok betartása és a kíméletesség összefüggenek, nem választhatók el egymástól, különösen a közszolgálatban és a vállalatirányításban. E három elem együttes figyelembevétele lehetővé teszi szervezetek számára, hogy etikusak, fenntarthatóak és társadalmilag felelősségteljesek legyenek, miközben stratégiai céljaikat is elérhetik. A közszféra és a magánszféra is integrálhatják a társadalmi felelősségvállalást (CSR) stratégiai megközelítésükbe, kezelve a jogszabályok betartását és az empátia (kíméletesség) szerepét a teljesítményben.¹⁰⁵ A CSR-tevékenységek hozzájárulhatnak a közszféra és a vállalati hírnév javításához, az ügyfelekkel való kapcsolatok erősítéséhez és a jogi követelmények teljesítéséhez. Az etikus vezetés fontosságát hangsúlyozhatjuk, ami magában foglalja a jogszabályok betartását, az empátia kultúrájának kialakítását és a kiemelkedő teljesítmény elérését. Szükséges etikai normák és értékek beépítése a szervezeti kultúrába.¹⁰⁶ Szervezeteknek integrált szemléletben kell kezelniük a pénzügyi és nem pénzügyi teljesítménymutatókat – beleértve a társadalmi felelősségvállalást és a jogszabályi

¹⁰³ Lásd például: 2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról, preambulumban.

¹⁰⁴ Bővebben lásd: Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód a közszolgálatban. PhD értekezés. NKE, Budapest, 2021.

¹⁰⁵ Bővebben lásd: Rasche, Andreas et al.: Corporate Social Responsibility: Strategy, Communication, Governance. Cambridge University Press, New York, 2017.

¹⁰⁶ Bővebben lásd: Leigh, Andrew: Ethical Leadership: Creating and Sustaining an Ethical Business Culture. Kogan Page, London, 2013.

megfelelést. Ez a megközelítés lehetővé teszi a kiegyensúlyozott módon történő teljesítményértékelést, figyelembe véve a kíméletesség és a jogi kötelezettségek teljesítésének jelentőségét is.¹⁰⁷ A kíméletesség és a profitérdekeltség sikeresen kiegyensúlyozható, az empátia és a társadalmi felelősségvállalás a siker kulcsává válik, ösztönözve a jogszabályok szigorú betartását és a magas teljesítményt.¹⁰⁸ A teljesítmény, a jogszabályok betartása és a kíméletesség összefügg a közszolgálati és a vállalati környezetben, és ezeknek az elemeknek a kölcsönös megerősítése sikeres és fenntartható működéshez vezet.

II.7. Jogról lemondás, jogkorlátozás

A közszolgálatban álló tisztviselők vállalják bizonyos jogaik korlátozását annak érdekében, hogy hivatali kötelezettségeiknek eleget tegyenek, etikai normáik szerint cselekedjenek, és fenntartsák az állampolgárok bizalmát.¹⁰⁹ Bizonyos esetekben a tisztviselőknek privát információikat, vagyonynyilatkozatukat vagy pénzügyi érdekeltségeiket is nyilvánosságra kell hozniuk, hogy biztosítsák az átláthatóságot és elkerüljék az összeférhetetlenséget.¹¹⁰ El kell tűrniük szólásszabadságuk korlátozását, mert előfordulhat, hogy bizonyos témákról nem nyilatkozhatnak, vagy nem oszthatnak meg információkat a nyilvánossággal, különösen, ha az nemzetbiztonságot vagy más érzékeny ügyeket érint. Összeférhetlenségi szabályok körében gyakran előírják, hogy a tisztviselők ne tartsanak fenn bizonyos üzleti érdekeltségeket, vagy ne vegyenek részt bizonyos tranzakciókban, hogy elkerüljék az érdekellentétet. Magánélet korlátozásait is kell tűrniük, magas rangú tisztviselőknek, utazási korlátozások, illetve biztonsági előírások miatt. E korlátozások célja általában az, hogy a tisztviselők hivatali idő alatt az állampolgárok érdekeit szolgálják, elkerüljék az összeférhetlenséget és fenntartsák az állam intézményeinek integritását. Ezek a korlátozások segíthetnek abban is, hogy a tisztviselők tevékenységét a jogi és etikai normák irányítsák.

II.8. Magtartási szabályok megsértésének jogi szankcionálása

A tisztviselő általában nem tanúsíthat olyan magatartást, amely hivatalához méltatlan, vagy amely pártatlan, befolyástól mentes tevékenységét veszélyeztetné. Az Alaptörvény 2. cikkének (1) bekezdése alapján „[á]ltalánosan kötelező magatartási szabályt az Alaptörvény és az Alaptörvényben megjelölt, jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv által megalkotott, a hivatalos lapban kihirdetett jogszabály állapíthat meg.” Magatartás ellenőrzésének meg kell felelnie a jogszerűség, függetlenség, hitelesség, megbízhatóság követelményeinek. „Magatartás” alatt ugyanakkor nemcsak cselekmény végzését, hanem cselekmény elvégzésének tűrését, vagy a magatartással való felhagyást is értem.

A jogi normasértés vizsgálatában alapvető, de nem kizárólagos a jogi norma értelmezése, mely szerint az háromelemű: hipotézis – diszpozíció – szankció szerkezetű.¹¹¹

¹⁰⁷ Bővebben lásd: Kaplan, Robert S. – Norton, David P.: *_Balanced_Scorecard_-_3_articles-libre.pdf*.

¹⁰⁸ Bővebben lásd: Benioff, Marc – Southwick, Karen: *Compassionate Capitalism: How Corporations Can Make Doing Good an Integral Part of Doing Well*. Franklin Lakes, Career Press, NJ, USA, 2004.

¹⁰⁹ Különösen a véleménynyilvánítási szabadság, gyülekezési jog, szabad mozgás és a tartózkodási hely szabad megválasztása jogának korlátozása.

¹¹⁰ 2012. évi CCV. törvény a honvédek jogállásáról 3§ (2) bek.

¹¹¹ Nagy Marianna: A közigazgatás szankciórendszere. In Jakab, András et. al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Közigazgatási jog rovat, rovatszerkesztő: Balázs István) <http://ijoten.hu/szocikk/a-kozigazgatasszankciorendszere> (2019). [16].

Nagy aláhúzza, hogy „a közigazgatási jogi norma önmagában is képes érvényesülni.”¹¹² Normasértés értelmezéséhez hozzátartozik a jog(szabály)-ellenességen kívül, a hátrány bekövetkezése, vagy annak lehetősége és a társadalomra való veszélyesség.

A klasszikus jogász elgondolás a büntethetőség magatartás értékelésén a cselekmény szándékos, (egyenes vagy eshetőleges) voltát, illetve a mulasztás (kötelezettségellenes nem tevés) vizsgálatát érti. Kis azonban a közigazgatási szankciók esetében a szubjektív alapot mérvadónak tartja.¹¹³ E kategorizálás alkalmas az egyes esetek jogellenességének megítélésére.

A jogalkotó a bíróságot kötelezi, hogy a jogsértővel szemben alkalmazható jogkövetkezmények megállapítása körében, minden esetben az arányosság és a fokozatosság elvének megfelelően járjon el, a jogállamiság és a jogbiztonság elveinek megfelelő modern és objektív szankciórendszert alakítson ki. A szankciórendszernek eleget kell tennie, a jogtudomány és a joggyakorlat, valamint a bírói ítélkezési gyakorlat által a szankcionáló normák tekintetében támasztott követelményeknek, elvárásoknak. Jogellenes magatartások megsértésekor szankciórendszert a közigazgatási hatóság is alkalmaz. Amennyiben a jogellenes magatartást a bíróság értékeli, a bíróság a jogsértő magatartás csekély súlya miatt büntetés kiszabását mellőzheti, vagy kötelezheti az elkövetőt a megsértett rend helyreállítására, jogsértésektől való tartózkodásra, jogszerű magatartás tanúsítására, ill. az elkövetőt a jogsértéstől eltilthatja, bírság megfizetésére kötelezheti, vagy elzárásra is ítélni. A büntetés letöltése helyének is vannak fokozatai, mert a büntetés a büntett súlyának megfelelően házi őrizetben,¹¹⁴ fogházban, börtönben és fegyházban tölthető le. Azonban a büntetés mértéke egyes intézményen belül is fokozható, ha az elítélt magatartása, az együttműködési készsége, és a reintegrációs tevékenységben való részvétele nem megfelelő,¹¹⁵ vagy saját, vagy mások életét, testi épségét, illetve vagyontárgyakat súlyosan sértő vagy veszélyeztető magatartást tanúsít.¹¹⁶ Az elítélt fenyítése magánelzárással, és részlegre helyezéssel is történhet, mely alkalmazható, ha az elítélt a végrehajtás rendjének megtartására vonatkozó utasítással nyíltan szembehelyezkedik és ezzel a magatartásával rövid időn belül kiszabott többszöri fegyelmi fenyítés ellenére sem hagy fel.¹¹⁷ Jogellenes magatartás utasításra is elkövethető, melynek értékelése egyenlő bánásmód megsértése esetén a magatartás holisztikus értékelését is jelentheti.¹¹⁸

Jogsértések jórészt elkerülhetők egyenes utasítások adásával, azok követésével, és az egyszzerűségekre való törekvéssel.

III. Átlátható közigazgatás

A transzparencia jelentőségét a közszolgálatban is a folyamatos bizalomépítéssel, felelősség és elszámoltathatósággal és az etikai és jogi megfelelés háromszögével foglalhatjuk össze.

¹¹² Nagy: i.m. [1] ill.[15].

¹¹³ Kis Norbert: Megérett az idő, arra, hogy a közigazgatási büntetőjogot megcsináljuk! In Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Budapest, Gondolat, 2006, 288-308. o.

¹¹⁴ Bár a házi őrizet nem büntetés, hanem kényszer intézkedés, azt a szabadság vesztes letöltésébe, pénzbüntetésbe, közérdekű munkába a bíróság beszámítja.

¹¹⁵ 2023. évi XCVII. törvény - büntetőjogi tárgyú és ehhez kapcsolódóan egyéb törvények módosításáról 99 § (1) bek. a) pont.

¹¹⁶ 2023. évi XCVII. törvény 109 § (1) bek. b) pont.

¹¹⁷ 2023. évi XCVII. törvény 109 § (1) bek. c) pont.

¹¹⁸ Bővebben lásd: Makkos Nándor: Instruction in a holistic approach to discrimination. In Belügyi Szemle. A Belügyminisztérium Szakmai Tudományos Folyóirata, 2020/1. szám, 68. évf. Special Issue pp. 79-93.

1. Az átlátható közigazgatási rendszer és adathalmaz-felhasználás érdekében fontos, hogy a használt rendszer, az adatforrások és döntéshozatali mechanizmusok a társadalom számára nyíltan hozzáférhetővé és érthetővé váljanak.¹¹⁹
2. Dokumentálás és jelentéskészítés jelentőségteljes a közigazgatási rendszerek tervezése, fejlesztése és alkalmazása során. Az elvégzett lépések részletes dokumentálása és ezek nyilvánosságra hozatala állandó és fontos feladat marad.¹²⁰
3. Kommunikáció és párbeszéd az állampolgárokkal és érdekelt felekkel a közigazgatás működéséről és hatásairól is szól.¹²¹
4. Digitális felhasználói felületek kialakítása napjaink kihívása, mert közigazgatási rendszerek felhasználói felületeinek tervezésekor a döntéshozatali folyamatok egymásra épülésének és könnyű érthetőségének biztosítása elementáris követelmény.¹²²
5. Független auditálás és ellenőrzés, szintén szükséges a közigazgatási rendszerek rendszeres ellenőrzése és auditálása folyamán, mely független szakértők által történik, és amelyek az átláthatósági és felelősségvállalási követelmények teljesülését segítik.¹²³ Kaiser szerint „az átláthatóság alapvetően eredmény, amelynek hatása a bizalom.”¹²⁴

A transzparencia elve tehát alapvető fontosságú a tisztviselők alkalmazásainak sikeres és felelősségteljes működéséhez a közszolgálatban. Ez nemcsak a technológiai megoldások javítását célozza, hanem a közigazgatás integritásának és a demokratikus folyamatok megerősítésének elősegítésére is szolgál.¹²⁵

Magatartási előírások jogon, belüli és jogon kívüli megalapozása tehát egy összetett folyamat, amely az etikai, társadalmi, filozófiai és technológiai szempontok integrálását is igényli. A cél az, hogy olyan irányelveket hozzanak létre, amelyek nem csak a jogi előírásoknak felelnek meg, hanem elősegítik a mesterséges intelligencia (AI) technológiák felelősségteljes és etikus alkalmazását a közigazgatásban.

IV. Összefoglalás

Az emberi tulajdonságok és magatartási elvek formálják azt, hogyan gondolkodunk, hozunk döntéseket, viselkedünk szakmai és magánéletünkben. Ez befolyásolja azt a kulturális és társadalmi szövetet, amelyben élünk. A legértékesebb emberi tulajdonságok pszichológiai, filozófiai és társadalmi, kulturális, történelmi és egyéni nézőpontoktól függően eltérőek lehetnek, de általában olyan jellemzők, amelyek elősegítik a közösségi összetartozást, az együttműködést, az egyén jólétét és a társadalmi harmóniát. Ilyen tulajdonságok az értelmi és érzelmi intelligencia, vezető képesség, önazonosság, szerethetőség, hozzáértés, bátorság, belső erő. E tulajdonságok szerepet kapnak a kritikus gondolkodás, probléma megoldás, döntéshozatal, feladatok testre szabása, önreflexió esetében vagy a reziliencia fejlesztése

¹¹⁹ OECD Reports on Digital Government and Open Data.

¹²⁰ Bővebben lásd: Dennis, Alan et. al.: System Analysis and Design. Fifth Edition. John Wiley & Sons, Inc., Danvers, 2012, 65. o.

¹²¹ Reports and Guidelines by the United Nations Public Administration Network (UNPAN).

¹²² Bővebben lásd: Digital Government: Building a 21st Century Platform to Better Serve the American People.

¹²³ Bővebben lásd: Keating, Lori: Performance Auditing of Public Sector Property Contracts. Taylor & Francis, London, 2011.

¹²⁴ Kaiser Tamás (szerk.): Hatékony közszolgálat és jó közigazgatás-nemzetközi és európai dimenziók. NKE, 2014, 5. o.

¹²⁵ Lásd például: 2015. évi XLI. törvény - a Nemzetközi Beruházási Bank megalapítása tárgyában, Moszkvában, 1970. július 10-én aláírt és 1990. december 20. napján módosított Egyezmény és az Egyezményhez csatolt Alapszabály, továbbá az ezek módosításáról szóló Jegyzőkönyv, valamint a Jegyzőkönyv részes államává váláshoz kiadott értesítések kihirdetéséről. 16. cikkely. 3/2019. (IV. 8.) AB határozat II. [32].

során.

Kiemeltem a harmónia és a béke fontosságát a közszolgálatban. Az emberi lények kooperáción alapuló múltja elősegíthette a csoportok közötti harmóniát. Úgy vélem, hogy az erkölcsi érzék és a racionális gondolkodás lehetővé teszi az emberek számára a béke értékének felismerését. Az emberek képesek az empátiára és pro-szociális viselkedésre, ami elősegíti a kölcsönös együttérzést és békekötést. A harmónia megteremtése a tisztviselői munkában az együttműködés és a közös cél felé való elmozdulást jelenti, ahol az érdekelt felek igazságosan és tiszteletben tartva együttműködnek. Az erős érzelmek és vágyak elburjánzása akadályozhatja a professzionális döntéshozatali folyamatokat és befolyásolhatja a munka minőségét. Ennek ellenére fontos, hogy a tisztviselők ne viselkedjenek „gépiesen”, hanem megőrizték az emberi érzékenységet, az empátiát és a személyre szabott hozzáállást. A tisztviselőknek alkalmazkodniuk kell az új kihívásokhoz és fenntartaniuk magas etikai normáikat és integritásukat, figyelembe véve egyidejűleg az egyedi igényeket és körülményeket. Hangsúlyozom tehát a szakmai és személyes fejlődés jelentőségét és azt, hogy a tisztviselőknek szükséges folyamatosan fejleszteniük kulturális és érzelmi intelligenciájukat a munkahelyi harmónia és tevékenységük hatékonyságának fenntartása érdekében.

Felhasznált irodalom

Adolphs, Ralph – Anderson, David J.: The neuroscience of emotion: A new synthesis. Princeton University Press, 2018 DOI: <https://doi.org/10.23943/9781400889914>

Asendorpf, Jens: The Malleability of Behavioral Inhibition: A Study of Individual Developmental Functions. In *Developmental Psychology*, Vol. 30, No. 6, 1994 DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0012-1649.30.6.912>

Ashton, Michael C.: Mental Ability January 2023. DOI: 10.1016/B978-0-323-85950-9.00012-1.

B.A. Visser et al. Beyond g: Putting multiple intelligences theory to the test. In *Intelligence* Vol. 34, 2006, pp. 487-502 DOI: <https://doi.org/10.1016/j.intell.2006.02.004>

Balaji, Bheem – Krishnaihs, Reddys: Non Verbal Communication Cues: an Urgent Required Skill for Achieving Effective Communication. June 2012, In *International Journal of Scientific Research* Vol. 2, No. 11. 2012. DOI: 10.15373/22778179/NOV2013/68.

Balaton Mónika: Közzolgálati kommunikáció, ügyfélszolgálatok alapismeretei NKE, 2017

Barrett, Lisa Feldman: *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain* Houghton Mifflin New York, 2017

Barsky, Allan: *Conflict Resolution for the Helping Professions*. Third Edition, Oxford, 2017

Bason, Christian: *Leading public sector innovation (second edition): Co-creating for a better society*. Bristol University Press, Policy Press, 2018 DOI: <https://doi.org/10.56687/9781447336259>

Bazerman, Max – Don A. Moore: *Judgment in Managerial Decision Making*. 8th ed. John

Wiley & Sons, 2013

Bennett, Colin J. – Raab, Charles D.: Data Protection and Privacy in the Information Age The MIT Press, 2006

Benioff, Marc – Southwick, Karen: Compassionate Capitalism: How Corporations Can Make Doing Good an Integral Part of Doing Well. Career Press, Franklin Lakes, NJ, USA, 2004

Blunt, Carolyn – Hill-Wilson, Martin: Delivering Effective Social Customer Service: How to Redefine the Way You Manage Customer Experience and Your Corporate Reputation. John Wiley & Sons, 2013 DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118662663>

Boehm, Christopher: Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior. Harvard University Press, Cambridge, 1999 DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674028449>

Borbély Zsuzsanna: Egészségmagatartás, kiégés, mentális egészség – különbségek a munkahelyi stressz megélésében. Doktori (PhD) értekezés. NKE, Budapest, 2023

Byerly, T. Ryan et. al.: Others-centeredness: A uniquely positive tendency to put others first. February 2022. In Personality and Individual Differences, Vol. 186, No. 2, 111364 DOI: 10.1016/j.paid.2021.111364.

Cohn, Mike: Agile Estimating and Planning, Pearson, 2005

Cox, Raymond W. et.al.: The Ethics of Public Administration: The Challenges of Global Governance, World Bank Governance Indicators

Denhardt, Robert et. al.: Public Administration: An Action Orientation. Seventh Edition, Suzanne Jeans, Boston, 2014

Dennis, Alan et. al.: System Analysis and Design Fifth Edition John Wiley & Sons, Inc. Danvers, 2012

Desmond Ebuenyi, Ikenna: Use of Assistive Technology for Persons with Psychosocial Disability: Systematic Review. November 2023. In JMIR Rehabilitation and Assistive Technologies. Vol. 10, No. 1, e49750 DOI: 10.2196/49750

Dweck, Carol S.: Mindset: The New Psychology of Success. Random House, New York, 2007.

Fisher, Roger et. al.: Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving. Penguin Books, New York, 2011

Floridi, Luciano: Understanding Artificial Intelligence Ethics and Safety. Oxford University Press, 2023

Foucault, Michel: Surveiller et punir: Naissance de la prison, Paris, 1975

Frederickson, H. George – Rohr, John A.: Ethics and Public Administration. Routledge, New York, 1993.eBook, 2015 DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315704524>

Floridi, Luciano (ed.): *The Cambridge Handbook of Information and Computer Ethics*. First Edition. Cambridge, 2010 DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511845239>

Frederickson, H. George: *The Spirit of Public Administration*. Jossey-Bass, 1996

Frivaldszky János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. In *Acta Humana*, 2014/1. szám, 7-73

Gladwell, Malcolm: *Blink! die Macht des Moments*. Piper, München, 2007

Goleman, Daniel: *Emotional intelligence*. Bantam Books, New York, 2005

Goleman, Daniel: *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ* Bloomsbury, 1995.

Grundy, Tony: Accelerating strategic change: the internal stakeholder dimension. In *Strategic Change*. Vol. 6, No. 1, 1997 DOI: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1697\(199701\)6:1%3C49::AID-JSC242%3E3.0.CO;2-L](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1697(199701)6:1%3C49::AID-JSC242%3E3.0.CO;2-L)

György István – Hazafi Zoltán: *Közszolgálati életpályák a közigazgatásban és a rendvédelemben*. Dialóg Campus, Budapest, 2018

Haidt, Jonathan: *The Happiness Hypothesis: Finding Modern Truth in Ancient Wisdom*. Basic Books, 2006

Hazafi Zoltán (szerk.): *Kormányzati személyzetpolitika* Dialóg Campus Budapest, 2019

Hazafi Zoltán: *Közszolgálati jogunk a változó nemzetközi és hazai térben (de lege lata, de lege ferenda)*. PhD. értekezés. PTE, Pécs, 2010.

Henry, Nicholas: *Public Administration and Public Affairs*. 13th Edition, Routledge, Georgia, 2017 DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315530536>

Hofstede, Geert, et.al.: *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Third edition, McGraw Hill Professional, 2010

Johnson, Spencer: *Who Moved My Cheese?* G. P. Putnam's Sons, 1998

Kahneman, Daniel – Tversky, Amos: *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk*. In *Econometrica*, Vol. 47, No. 2, 1979

Kaiser Tamás (szerk.): *Hatékony közzolgálat és jó közigazgatás-nemzetközi és európai dimenziók*. NKE, Budapest, 2014

Kant, Immanuel: *Zum ewigen Frieden: Ein philosophischer Entwurf*. Königsberg, 1795

Katzenbach, Jon R. – Smith, Douglas K.: *The Wisdom of Teams: Creating the High-Performance Organization*. Harvard Business Press Books, 2015

Keating, Lori: Performance Auditing of Public Sector Property Contracts. Edition 1, Taylor & Francis, London, 2011

Keyesers, Christian: The Empathic Brain. Social Brain Press, 2011 DOI: <https://doi.org/10.3389/conf.fnhum.2012.208.00001>

Kiss György (szerk.): Közszolgálati életpályák jogi szabályozása. Dialóg Campus, Budapest, 2019

Kis Norbert: Megérett az idő, arra, hogy a közigazgatási büntetőjogot megcsináljuk! In Mezey, Barna – Révész T. Mihály (szerk.): Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Budapest, Gondolat, 2006

Klimes-Dougan, Bonnie – Kistner Janet: Physically Abused Preschoolers' Responses to Peers' Distress. July 1990. In Developmental Psychology, Vol. 26, No. 4, pp. 599-602 DOI: 10.1037/0012-1649.26.4.599

Kotter, John P.: Leading Change. Harvard Business Review Press, 2012

Kovács Katalin – Tóth Péter: A konfliktuselemzés módszertani iskoláiról. Dialóg Campus, Budapest, 2020

Ladányi János et. al. Szociális és etnikai konfliktusok. Válogatott tanulmányok (1975-2010)

Landry Charles: The Creative Bureaucracy & its Radical Common Sense, 2017

Lazarus, Richard S., Folkman, Susan: Stress, Appraisal, and Coping. Springer, New York, 1984

Leigh, Andrew: Ethical Leadership: Creating and Sustaining an Ethical Business Culture. Kogan Page, London, 2013

Leyden, Dennis Patrick – Link, Albert N.: Public Sector Entrepreneurship: U.S. Technology and Innovation Policy. Oxford University Press, New York, 2015 DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199313853.001.0001>

Magyary Zoltán: A magyar közigazgatás racionalizálása. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1930

Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód a közzszolgálatban. PhD értekezés. NKE, Budapest, 2021

Makkos Nándor: Instruction in a holistic approach to discrimination. In Belügyi Szemle. A Belügyminisztérium Szakmai Tudományos Folyóirata, 2020/1. Különszám, pp. 79-93 DOI: <https://doi.org/10.38146/BSZ.SPEC.2020.1.6>

Martinez, J. Michael: Public Administration Ethics for the 21st Century Praeger, Kennesaw, 2009 DOI: <https://doi.org/10.5040/9798216002963>

Mazzucato, Mariana, et.al.: Challenge-Driven Innovation Policy: Towards a New Policy Toolkit. In Journal of Industry, Competition and Trade, Vol. 20, 2020, pp. 421-437,

<https://doi.org/10.1007/s10842-019-00329-w>.

Miyashiro, Marie R: *The Empathy Factor: Your Competitive Advantage for Personal, Team, and Business Success*, 2011

Nowak, Martin: *Evolutionary Dynamics: Exploring the Equations of Life*. Harvard University Press, Cambridge, 2006 DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjghw98>

OECD Közzolgálati Etika és Integritás Kerete, United Nations Public Administration Network (UNPAN), Menzel, Donald C.: *Ethics in Government: Concepts, Issues & Debates*

Poppendieck, Mary – Poppendieck, Tom: *Lean Software Development: An Agile Toolkit*. Addison-Wesley Professional, 2003

Rasche, Andreas et al.: *Corporate Social Responsibility: Strategy, Communication, Governance*. Cambridge University Press, New York, 2017 DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316335529>

Reisman, Fredricka et al.: *Connecting Creativity and Motivation Research with End Users Lab to Learner*, pp. 15-59 DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009199193.003>. Cambridge University Press, 2024

Reports and Guidelines by the United Nations Public Administration Network (UNPAN)

Rexhepi, Gadaf – Berisha, Besar: *The effects of emotional intelligence in employees Performance*. January 2017. In *International Journal of Business and Globalisation*, Vol. 18, No. 4, DOI: 10.1504/IJBG.2017.084351.

Rogers, Carl Ransom: *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy* Houghton Mifflin, Boston, 1961

Sasfy György Zoltán: *Konfliktuskezelés, stresszkezelés*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017

Schilpzand, Marieke et. al.: *Members' Openness to Experience and Teams' Creative Performance*. December 2010. In *Small Group Research*, Vol. 41, No. 2. DOI: 10.1177/1046496410377509

Seligman, Martin E.P. : *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being*. New York, 2011

Sheeran, Patrick J.: *Ethics in Public Administration: A Philosophical Approach*. Westport, Praeger, 1993

Sutherland, Jeff: *Scrum: The Art of Doing Twice the Work in Half the Time*. Crown Currency 2014

Szokolszky Ágnes et al.: *A reziliencia mint a komplex dinamikus fejlődési rendszerek sajátossága*. In *Alkalmazott Pszichológia*, 2015/1. szám, ELTE Budapest, 2015

Tuckman, Bruce: Tuckman's Team Development Model. Developmental sequence in small groups. In Psychological Bulletin. Vol. 63, No. 6, 1965, pp. 384-399. doi:10.1037/h0022100.-

Tuffey, Suzanne. (n.d.): Psychological Preparation of Endurance Performers. Endurance in Sport, 451-457. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470694930.ch32>

Tze Kiong, Tee et al.: The Effects of Thinking Styles and Inventive Problem-Solving on the Problem-Solving Skills for Design and Technology Students December 2023 Journal of Technical Education and Training 15 (4). DOI: 10.30880/jtet.2023.15.04.002

Winar Rachmawaty, Ikke – Wardani Ratna: The Health Education Concerning the Influence of Knowledge And Attitudes On The „Concise, Neat, Clean, Careful, Diligent” Work Culture Behavior of Employees. December 2023. In Journal of Applied Nursing and Health, Vol. 5, No. 2, pp. 293-299. DOI: 10.55018/janh.v5i2.160.

Worthington, Everett L. Jr. et al.: Handbook of Humility Theory, Research, and Applications. Routledge, New York – London, 2016

Wrangham, Richard: Catching Fire: How Cooking Made Us Human. Basic Books, New York, 2009

Internetes források

Andrássy, György – Szabó, Gábor: Etika <https://mek.oszk.hu/00000/00091/00091.htm>.

Batson, C. Daniel: The Altruism Question: Toward A Social-psychological Answer. Psychology Press, 1991. <https://doi.org/10.4324/9781315808048>.

Digital Government: Building a 21st Century Platform to Better Serve the American People.

https://publikacio.uni-eszterhazy.hu/1489/1/51-67_Bodolai.pdf.

https://www.eca.europa.eu/lists/ecadocuments/lr14_01/qj0214776huc.pdf.

<https://www.mhe-sme.org/wp-content/uploads/2023/04/MENTLI1.pdf>.

<https://www.profession.hu/cikk/7-tulajdonsag-amit-a-munkaadok-keresnek>.

<https://implicit.harvard.edu/implicit/takeatest.html>.

OECD Közszolgálati Innovációs Kerete, UN Public Administration Network (UNPAN),

Freire, Paulo: Pedagogy of the Oppressed. New York, 2005 <https://envs.ucsc.edu/internships/internship-readings/freire-pedagogy-of-the-oppressed.pdf>

Kaplan, Robert S. – Norton, David P.: [_Balanced_Scorecard_-_3_articles-libre.pdf](#).

Nagy Marianna: A közigazgatás szankciórendszere. In Jakab András et.al. (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Közigazgatási jog rovat, rovatszerkesztő: Balázs István)

<http://ijoten.hu/szocikk/a-kozigazgatas-szankciorendszerere> (2019). [16]

Poppendieck, Mary – Poppendieck, Tom: Lean Software Development: An Agile Toolkit
https://www.agileleanhouse.com/lib/lib/News/More_Praise_for_Scrum_The_Art_of_Doing_T.pdf

Újhelyi Mária: https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4515/1/VT_2004n5p14.pdf

Yukl, Gary – Gardner, William L.: Leadership in Organizations: <https://nibmehub.com/opac-service/pdf/read/Leadership%20in%20Organizations%20-%20Yukl%20-%20G.A.%209ed.pdf>

Jogforrások

1291/2023. (VII. 19.) Korm. határozat a Nemzeti Bűnmegelőzési Stratégiáról (2024–2034) és a Nemzeti Bűnmegelőzési Stratégia 2024–2025. évekre vonatkozó intézkedési tervéről „Az infokommunikációs változások által keltett társadalmi hatások nyomon követése és kezelése”

2012. évi CCV. törvény a honvédek jogállásáról

2015. évi XLI. törvény - a Nemzetközi Beruházási Bank megalapítása tárgyában, Moszkvában, 1970. július 10-én aláírt és 1990. december 20. napján módosított Egyezmény és az Egyezményhez csatolt Alapszabály, továbbá az ezek módosításáról szóló Jegyzőkönyv, valamint a Jegyzőkönyv részes államává váláshoz kiadott értesítések kihirdetéséről

2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról

2018. évi CXXV. törvényt a kormányzati igazgatásról (Kit.)

2023. évi XCVII. törvény - büntetőjogi tárgyú és ehhez kapcsolódóan egyéb törvények módosításáról

22/2019. (VII. 5.) AB határozat

225/2009. (X. 14.) Korm. rendelet – az elektronikus közszolgáltatásról és annak igénybeviteléről

3/2019. (IV. 8.) AB határozat II. [32]

3154/2017. (VI. 21.) AB határozat

50/2013. (II. 25.) Korm. rendelet az államigazgatási szervek integritásirányítási rendszeréről és az érdekérvényesítők fogadásának rendjéről

Alaptörvény

Legfelsőbb Bíróság Pfv. 20.274/2011/6

Nagy Péter¹

A magyar házassági törvény az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban²

Absztrakt

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk felszámolta a felekezeti házassági bíraskodás rendszerét Magyarországon, bevezette a kötelező polgári házasságot és a házasságok feletti bíraskodást a polgári bíróságok feladatává tette. Egységesítette és új alapokra helyezte a magyarországi házassági jogot. Az első világháború ideje alatt az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott, majd a háborút lezáró békék átrajzolták a régió országainak határait. Ez az elemi átrendeződés a társadalom alapvető személyi és gazdasági viszonyait is érintette. A trianoni békeszerződés kaotikus állapotot idézett elő a házassági jog terén is. Az új országhatárokon belül az egyes területek között az alkalmazandó jog tekintetében jelentős személy- és területközi összeütközéseket eredményezett. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyar házassági jognak milyen hatása volt a környező országok jogfejlődésére.

Kulcsszavak: házassági jog, Osztrák-Magyar Monarchia, utódállamok, 1894. évi XXXI. törvény a házassági jogról

Abstract

Act XXXI of 1894 on Marriage Law abolished the system of the marriage courts of several churches in Hungary, introduced compulsory civil marriage and made the jurisdiction of marriages the task of civil courts. It unified and placed Hungarian marriage law on a new basis.

During the First World War, the Austro-Hungarian Monarchy was dissolved, and the peace treaties redrew the borders of the countries in the region. This elementary reorganisation also affected the basic personal and economic relations in society. The Treaty of Trianon also created chaos on the field of marriage law. Within the new national borders, it led to major interpersonal and inter-territorial conflicts over the applicable law between territories. This study examines the impact of Hungarian marriage law on the development of the law in the surrounding countries.

Keywords: marriage law, Austro-Hungarian Monarchy, successor states, Act XXXI of 1894 on Marriage Law

¹ Nagy Péter (PhD), adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék nagy.peter@kre.hu

² This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the Contract no. APVV-19-0419. DOI 10.59558/jesz.2024.2.48

I. Bevezetés

A magyar országgyűlés 1894-ben fogadta el a házassági jogról szóló törvényt, amely fontos mérföldkő volt a modern magyar magánjog megteremtésében.

A 19. század utolsó harmadára a házassági jog területén rendkívül nehezen átlátható helyzet alakult ki. A házasfelekre különféle házassági jog vonatkozott attól függően, hogy melyik vallásfelekezethez tartoztak. A vegyesházasságok, illetve a házasság felbontásáról alkotott különböző, sokszor gyökeresen eltérő szemléletű és teológiai-dogmatikai alapokkal rendelkező szabályozások rendkívül bonyolult rendszert eredményeztek, amely sok esetben lehetőséget adott a visszaélésekre is. Sztéhlo Kornél úgy jellemezte a házassági jog magyar rendszerét, hogy Magyarország a „tíz-féle házassági jog hazája.”³ A különböző felekezetek házassági és bontójogi rendszereinek átlátása és értelmezése a korabeli jogászok számára is komoly kihívást jelentett.

A házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvény indokolása az alábbi módon rögzítette ezt a sokszínű képet:

„1. A római katolikus egyház hiveire nézve érvényes a kánoni jog, melynek anyagi szabályai az ország egész területére kiterjednek. 2. A görög keleti egyház hiveire nézve az 1868:IX. tc. tc. alapján nyugvó egyházi szervezet szerint két különböző jogterület különböztethető meg: a) a görög-keleti román egyház, és b) a görög-keleti szerb egyház joga. Külön állást foglalnak el a görög-keleti egyháznak se nem szerb, sem nem román ajkú hivei. [...] 3. A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusokat és evang. reformátusokat a II. József által kibocsátott és az 1791:XXVI. tc. által elfogadott nyílt parancs kötelezi. 4. Az erdélyi ev. református egyház hiveire nézve az ő külön egyházi joguk. 5. Az erdélyi ágostai hitvallású evangélikusokra vonatkozólag pedig az 1870-ben kihirdetett házassági rendtartás irányadó. 6. Az unitáriusok házassági jogát Magyarország egész területén az 1889. évi márczius havában kelt „Unitárius egyházi törvény a házassági jogról” szabályozza. 7. A magyarországi izraelitákra nézve az 1863. évi udvari cancelláriai rendelet foglalja magában a házassági jogot. 8. Az erdélyi és fiumei izraelitákra nézve a házassági jogot az osztrák polgári törvénykönyv szabályozza.”⁴

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk felszámolta a felekezeti házassági bíráskodás rendszerét Magyarországon, mindenkire egyaránt kötelező általános szabályokat vezetett be. Egységesítette és új alapokra helyezte a magyarországi házassági jogot.⁵ A törvény a különböző vallásfelekezetek felügyelete alól kivonta a házasságok kötésének és bontásának a feladatát, bevezette a kötelező polgári házasságkötést, és általánosan elismerte a házasságok felbontásának lehetőségét is. Ezzel a magyar házassági jog az egyik legliberálisabb felfogású lett Európában.

Ez a törvény jelentősen eltérő szellemiségű volt, mint a vallási különbözőségeket elismerő Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv. Az 1811-ben kihirdetett törvénykönyv az egész Habsburg birodalomban jelentős hatást gyakorolt. Ennek 77. §-a rögzítette, hogy ha egy katolikus és egy nem katolikus személy köt házasságot, annak a katolikus pap előtt, két tanú jelenlétében kell történnie. A más vallású fél kérésére nem katolikus lelkész is jelen lehet. Ugyancsak az állam és az egyház szétválasztásának hiányát mutatja, hogy az érvényes házasság katolikus személyek közt csak az egyik házastárs halála által volt felbontható. Akkor is felbonthatatlan volt a házassági kötelék, ha a házasság kötésekor csak az egyik fél volt katolikus.⁶

³ Sztéhlo Kornél: A magyar kir. Curia és a válóperek. In Jogi Tudományi Közlöny, 1883. 44. sz. 349-350. o.

⁴ 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolása a házassági jogról.

⁵ Herger Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2006, 99-106. o.

⁶ Haller Károly: Az osztrák általános polgári törvénykönyv (szövege) jelenleg még érvényes alakjában. Atheneum, Budapest, 1897, 77, 111. §.

A 19. század végén megalkotott magyar házassági törvény eltérő szellemiségére utal, hogy kifejezetten rögzítette, hogy a házasságkötésre vonatkozó vallási köteleességeket érintetlenül hagyja.⁷ A magyar és az osztrák szabályozás közötti kettősség már önmagában is elég volt arra, hogy a két birodalomfél között a 19. század közepén kialakult válási migráció jelensége fennmaradjon.

Az első világháború ideje alatt az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott, majd a háborút lezáró békék átrajzolták a régió országainak határait.⁸ A trianoni békeszerződés kaotikus állapotot idézett elő a házassági jog terén. Ez az elemi átrendeződés egyrészt a társadalom alapvető személyi és gazdasági viszonyait is érintette, másrészt az új országhatárokon belül az egyes területek között az alkalmazandó jog tekintetében jelentős személy- és területközi összeütközéseket eredményezett. Nem csak a korábban fennálló két eltérő szellemiségű törvény volt hatással az utódállomok házassági jogára, hanem esetenként 6-7 különböző, egymás mellett létező házassági jog is működhetett azokban az államokban, amelyek újonnan jöttek létre vagy jelentős területi átalakuláson estek át.

Az első világháború után a magyar szakirodalomban Ujlaki Miklós⁹ foglalkozott legtöbbször a kérdéssel, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően az utódállomokban hogyan élt tovább a magyar magánjog. Az Ujlaki által kidolgozott klasszifikáció, valamint az egykorú¹⁰ és a legújabb szakirodalom¹¹ felhasználásával arra a kérdésre keresem a választ, hogy az első világháborút követő évtizedekben hogyan élt tovább, hogyan hatott a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk a Párizs környéki békeszerződések nyomán felbomlott Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak jogrendszerére. Különösen érdekes ez a kérdés, mivel a korábbi magyar jogszabályok ideiglenesen minden korábbi a területen hatályban maradtak hosszabb-rövidebb ideig.¹² Ezeknek a kereteknek a meghatározása pedig nélkülözhetetlen annak megértéséhez, hogy a jelentős társadalmi változásokat is eredményező határváltozások hogyan hatottak a családokra, illetve a házasságokra. Ez azért is fontos, mivel épp ebben az időszakban született meg a térségben a nemzetközi magánjog tudománya, aminek az egyes államok közötti magánjogi összeütközések feloldásában kulcsszerep jutott.¹³

⁷ 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról, 149. §.

⁸ Lásd: Štenpien, Erik: Peace conference in Paris and negotiations with Germany in 1919. In *Glossa Iuridica – Trianon*. 2021, 8. évf. 3. sz. 63-83. o.

⁹ Nagy Péter: Hungarian Scholar of Czechoslovak Law in the USA. The Life and Works of Miklós Ujlaki. In *Journal on European History of Law*. 2023, 14. évf. 2. sz. 104-111. o.

¹⁰ A téma szempontjából ugyanakkor megkerülhetetlen forrást jelent *Das Eherecht der europäischen Staaten und ihrer Kolonien* két kiadása (Hahn, Julius – Leske, Franz – Loewenfeld, William: *Das Eherecht der europäischen Staaten und ihrer Kolonien*. C. Heymann, Berlin, 1904., Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: *Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien*. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932.) valamint Alexander Bergmann *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht* című munkája. (Bergmann, Alexander: *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht*. II. Band. Verlag des Reichsbundes der Landesbeamten Deutschlands E. V. G. m. b. H., Berlin, 1926.).

¹¹ Löhnig, Martin (szerk.): *Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020.

¹² Az egykori Magyar Királyság területéből összesen hat államhoz kerültek területek (Ausztriához, Csehszlovákiához, Jogszláviához, Lengyelországhoz, Olaszországhoz és Romániához).

¹³ Herger Csabáné: *Eherecht in Ungarn (1918-1945)*. In Löhnig, Martin (szerk.): *Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 45-81. o.; Homoki-Nagy, Mária: *Ungarn: Der Durchbruch des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches in Ungarn*. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus”? *Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2018, 77-91. o.

II. Ausztria

Az 1919 szeptemberében Saint-Germain-en Laye-ben kötött, illetve az 1920-i trianoni szerződés értelmében Burgenland Ausztriához került.¹⁴ Az 1921. évi osztrák szövetségi alkotmánytörvény ideiglenesen hatályban tartotta a korábban a Magyar Királysághoz tartozó területen alkalmazott magyar jogot.¹⁵ Az ezt a rendelkezést konkretizáló rendeletet a szövetségi kormány adta ki 1922. május 29-én, amely általánosan az osztrák magánjogot vezette be 1922. június 15-i hatállyal. Az osztrák jogot házasságra és a házassági eljárásra vonatkozóan 1924. január 1-től akarták bevezetni Burgenlandban, de a rendelet a házassági jog bevezetését a burgenlandi tartományi gyűléstől tette függővé.¹⁶ A burgenlandi testület 1922 októberében hatályban tartotta a magyar házassági anyagi és eljárásjogot,¹⁷ tehát a házassági törvény mellett az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvény, valamint a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvény vonatkozó, 11. címe is hatályban maradt.¹⁸ Ausztriában tehát pusztán alaki szempontból, az osztrák intézményrendszerhez való igazítás céljából módosították a vonatkozó magyar joganyagot.¹⁹

A szövetségi kormány szándéka szerint a burgenlandi külön jog érvényben tartása csak rövid távú átmeneti megoldás lett volna. Nem számítottak arra, hogy a burgenlandi tartományi parlament valóban úgy határoz, hogy a magyar házassági jogot kell továbbra is alkalmazni. Ennek a döntésnek az volt az oka, hogy az állami anyakönyvvezetést és a kötelező polgári házasságot ismerő jog helyett az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyvet vezették volna be, amelyet azonban a szociáldemokrata képviselők a „felekezeti irányultsága” miatt kevésbé tartottak korszerűnek. Az érvek között az is felmerült, hogy a magyar házassági jog a németországi házassági joggal jelentős részt megegyezik.²⁰

A tartományi parlament a magyar házassági jog további érvényességéről szóló döntését október 23-án küldte meg a bécsi szövetségi kancelláriának. A szövetségi igazságügyi miniszternek azonnal közzé kellett volna tennie a jogszabályt a szövetségi közlönyben. Ez azonban nem történt meg, így december 2-án a Nemzeti Tanács több szociáldemokrata képviselője kérdést intézett a szövetségi miniszterhez a burgenlandi házassági joggal kapcsolatban, amelyben sérelmezték, hogy a határozat kihirdetése még mindig késik. Végül tartományi parlament határozatának kihirdetését csak december 19-én hagyta jóvá a minisztertanács.²¹

Ettől fogva Ausztriában kétféle, egymástól jelentős mértékben különböző házassági

¹⁴ Neschwara, Christian: Zwischen Staatsgründung und Anschluss: Die Entstehung der Verfassungsordnung der Republik Österreich 1918-1938. Budapest, 2008, 3-18. o.; Szabó István: Ausztria államszervezete 1918-1955. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar (PPKE JÁK), Budapest, 2010, 59-60. o.

¹⁵ 85/1921. Bundesverfassungsgesetz über die Stellung des Burgenlandes als selbständiges und gleichberechtigtes Land im Bund und über seine vorläufige Einrichtung. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1921, 43. 306. 6. §. Ujlaki Miklós: Magyar jogszabálytörvények a Burgenland házassági jogában. In Jogtudományi Közlöny, 1947. 2. évf. 23-24. sz. 355-357. o.

¹⁶ 315/1922. Verordnung der Bundesregierung vom 29. Mai 1922, womit weitere Anordnungen über das Justizwesen im Burgenlande auf dem Gebiete des bürgerlichen Rechtes und des Verfahrens in bürgerlichen Rechtsangelegenheiten, ferner Anordnungen über die Stempel- und Rechtsgebühren sowie die Taxen getroffen werden. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1922. 71. sz. 621. o.

¹⁷ Ujlaki 1947: 355. o.

¹⁸ Ujlaki Miklós: A magyar jog sorsa az Ausztriához és Lengyelországhoz csatolt területeken. Grill, Budapest, 1932, 40. o.

¹⁹ Ujlaki 1947: 335. o.; 315/1922. Verordnung des Bundesministeriums für Justiz vom 29. Mai 1922, womit Übergangsbestimmungen auf dem Gebiete des Eherechtes und des Verfahrens in Ehesachen im Burgenlande erlassen werden. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1922. 71. sz. 621-623. o.

²⁰ Neschwara, Christian: Überleitung ungarischen Rechts im Österreichischen Burgenland nach 1921. In Sehnálek, David – Neckář, Jan – Valdhan, Jiří – Radvan, Michal (Hrsg): Dny práva – 2008 – Days of Law. Tribun EU s.r.o., Brünn, 2008, 473. o.

²¹ Neschwara: (2008a) i. m. 474. o.

jog, a vallásos színezetű régi osztrák házassági jog, amely a katolikus házaspárok között nem ismerte el a házasság felbontását, és a kötelező polgári házasság intézményén alapuló burgenlandi magyar házassági jog volt hatályban.²²

A burgenlandi házassági jog jogszabályi alapját a magyar jogszabályok jelentették. A kihirdetett törvények közül a magyar belügyminisztérium 1918 előtt német fordításokat készített az ebben a kiadványban megjelent törvényekről, de a magyar jognak az Osztrák Köztársaság jogrendjébe való átvétele után csak a magyar szöveget tekintették hitelesnek mindaddig, amíg a szövetségi kormány nem nyilvánította hitelesnek a német fordítást.²³

Az Osztrák Polgári Törvénykönyv 83. §-a kimondta, hogy fontos okból a házassági akadályok alóli félémentést a kormányzástól is lehet kérelmezni. A monarchia idején erre hivatkozva csupán néhány alkalommal tekintettek el a meglévő házassági kötelék akadályától. Ez azonban lehetőséget adott arra, hogy a kérelmező fél vagy felek második házasságot kössenek. Az engedélyek megadásához való viszony tartományonként eltért, jellemzően a keresztényszocialista tartományi kormányok megtagadták ezeknek a félémentéseknek a kiadását. Az elutasított kérelmezők ilyenkor azonban a Belügyminisztériumhoz vagy a szövetségi kancelláriához fordulhattak.²⁴ Ez tovább nehezítette az osztrák házassági jog átláthatóságát. Az okozott helyzetet jól mutatja az, hogy Alsó-Ausztriában 1929-ig 55000 engedélyt adtak ki, 1935-re pedig 70000 körülire becsülték a pozitívan elbírált kérvények számát.²⁵

Fontos lépés volt, hogy az 1933-ban a Szentszék és az osztrák állam egy új konkordátumot kötött, amely alapján 1934. május 1-től a katolikusok választási jogot kaptak a házassági jog terén. Köthettek egyházi házasságot, amellyel az egyházi jog szabályainak vetették magukat alá vagy állami hatóság előtt is házasságra léphettek, ami azt eredményezte, hogy a polgári jog szabályai, és nem az egyházi jog alá kerültek.²⁶

Az Anschlusst követő időszak alapvető változásokat hozott. Az 1938. július 6-án kelt, a házasságkötés és a házasságfelbontás jogának Ausztriában és a birodalom egyéb területein való egységesítéséről szóló törvény 1938. augusztus 1-én lépett hatályba, valamint az ennek végrehajtása és kiegészítése tárgyában 1938. július 27-én kiadott rendelet egész Ausztriában bevezette a kötelező polgári házasságot és minden egyházi házassági törvényalkotást és házassági bíráskodást megszüntetett. Az új törvény csak a házasságkötést és a házasság felbontását szabályozta, a házassági jog egyéb kérdéseiben a korábbi magánjogi és perjogi szabályok maradtak hatályban.²⁷

Ez a helyzet Ausztria függetlenségének helyreállítása után sem változott, mert a házassági jog egyes kérdéseit szabályozó 1945. június 26-i törvény az osztrák házassági jogból csupán a jellegzetesen nemzetszocialista rendelkezéseket távolította el. A törvény csak a házasságkötés és házasságfelbontás jogát szabályozta, egyes magyar házasságjogi szabályok a Burgenlandban 1938. augusztus 1. után is hatályban maradtak.²⁸

1996-ban a burgenlandi törvénymódosítási törvény hatályon kívül helyezte az összes

²² Ujlaki Miklós: Magyar jogszabály töredékek a Burgenland házassági jogában. In Jogtudományi Közlöny, 1947. 23-24. sz. 356. o.

²³ Neschwara (2008a) i. m. 477-478. o.

²⁴ Kalb, Herbert: Das Eherecht in der Republik Österreich 1918-1978. 2012 Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs, 2012, 32. o. Harmat, Ulrike: Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1918-1938. 1999.; Harmat, Ulrike: Ein schwieriges Erbe: Der Konflikt um das Eherecht in Österreich nach 1918. In Martin, Löhnig (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Tübingen, Mohr Siebeck, 2020, 22-23. o.

²⁵ Kalb: i. m. 32. o.

²⁶ Ujlaki 1947: 356. o.; Harmat 2020: 32-34. o.

²⁷ Paul Iby: Eherecht im Burgenland (1921-1938). Rechtsgeschichtliche Studie über ziviles und kirchliches Eherecht im Burgenland unter Einbeziehung der Geschichte des Eherechtes in Ungarn. Eisenstadt, 1990, 57. o.

²⁸ Ujlaki 1947: 356. o. Neschwara: (2008a) i. m. 485. o.; Kalb: i. m. 37-38. o.

olyan normát, amely tartományi törvényként volt hatályban, amennyiben 1965. január 1-je előtt lépett hatályba és a 20. század végének társadalmi viszonyai között már anakronisztikusnak számított. Amennyiben a magyar jogra vonatkozó normák még tartományi jogként léteztek, azokat 1996. június 1-jén hatályon kívül helyezték. A burgenlandi házassági jog néhány eljegyzési jogra vonatkozó rendelkezése végül csak 1999-ben, az (első) szövetségi törvény reformjáról szóló törvénnyel (Bundesrechtsbereinigungsgesetz) kerültek ki hivatalosan az osztrák jogrendszerből.²⁹

III. Lengyelország

Az első világháború után létrejövő Második Lengyel Köztársaság öt különböző területből állt, úgy mint a korábbi Kongresszusi Lengyelország, ami korábban az Orosz Birodalomhoz tartozott, Kelet-Lengyelország, a korábban Poroszországhoz tartozó területek, a korábbi osztrák és végül a magyar területek, amelyek a korábbi Árva és Szepes vármegyék északi részeiből álltak.

A lengyel jogalkotó 1919. június 3-án egy kodifikációs bizottságot küldött ki, amelynek az volt a feladata, hogy megkezdje a különböző területeken lévő jogok harmonizálását, és megtegye az első lépéseket az egységes lengyel jog felé.³⁰ Lengyelországban azonban a két világháború közötti időszakban nem került sor polgári törvénykönyv elfogadására, bár résztervezetek formájában elkészítették az első lengyel polgári törvénykönyvet. 1933-ban egyedül a 645 szakaszból álló lengyel kötelmi jogi törvénykönyvet fogadták el, amely elsősorban a francia Code Civil, az 1911-es (revideált) svájci kötelmi jogi törvény, a német Bürgerliches Gesetzbuch és az 1927-es francia-olasz, szerződésekről és kötelmekről szóló, a francia Ferdinánd Larnaude és az olasz Vittorio Scialoja nevéhez kapcsolható törvénykönyv-tervezet hatását tükrözi. Nem került sor azonban a dologi jog, a családi jog és a kötelmi jog körében egységes törvénykönyv elfogadására.³¹ A házassági jog és a családjog területén a két világháború közötti időszakban több kérdést illetően is születtek tervezetek, amelyek a későbbi jogalkotás során is előkerültek.³²

A korábbi Kongresszusi Lengyelország területén 1825-ben megalkotott Lengyel Királyság polgári törvénykönyvének első kötetét, az 1836-ban megalkotott házassági törvény és a Code Napoléon.³³ Kelet-Lengyelországban³⁴ a cári orosz törvény, a Svod Zakonov 1914-es kiadása volt hatályban (IX. kötet 1. rész) változtatásokkal, valamint az ortodox egyházza

²⁹ Neschwara: (2008) i. m. 489. o.

³⁰ Ostrowicz, Konstanty: Das Eherecht Polens. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. Berlin, C. Heymann, 1932, 379. o.; Paciorkowski, Szymon: Im Osten nichts Neues? Ausgewählte Aspekte der Anwendung deutschen Eherechts in der Zweiten Polnischen Republik. In Martin, Löhnig (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Tübingen, Mohr Siebeck, 2020, 167-168. o.

³¹ Hamza Gábor: A magánjog fejlődése és a római jogi tradíció Lengyelországban. In Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, 2006, 43. tom. 7-20. o.

³² Fiedorczyk, Piotr: Polish matrimonial law 1918-1939: Regulations, attempts to unify and codify. In Martin, Löhnig (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 165. o.; Moszyńska, Anna: Polen: Codification of the civil law in Interwar Poland. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus”? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 176-177. o.

³³ Bergmann, Alexander: Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. II. Band. Verlag des Reichsbundes der Standesbeamten Deutschlands E. V. G. m. b. H., Berlin, 1926, 435-436. o.

³⁴ Bossowski, Franz von: Einführung in das Privatrecht Ostpolens. Zeitschrift für Osteuropa Recht, 1926, 513. o.; Bossowski, Franz von: Die Neugestaltung des in Ostpolen geltenden Privatrechts. Zeitschrift für Ostrecht, 1928/2. 29. o.

vonatkozó jogszabályok, és az 1875-ös Personenstandgesetz. Az egykori orosz területeken a házassági jog a különböző felekezetek joga határozta meg. A korábban Poroszországhoz tartozó területeken a német polgári törvénykönyv rendelkezéseit kellett alkalmazni, amely Lengyelország legmodernebb házassági jogát adta.³⁵ Az egykori osztrák területeken pedig az osztrák polgári törvénykönyv volt irányadó.

A magyar területeken az 1894-es házasságról, illetve az állami anyakönyvvezetésről szóló törvények rendelkezései voltak kötelezőek.³⁶ Egy 1921-ben kelt lengyel törvény hatályban tartotta a magyar magánjogot, ugyanakkor felhatalmazta a minisztertanácsot, hogy ezeket szükség esetén megváltoztassa. A minisztertanács élt a jogkörével, és 1922. szeptember 14-én kihirdetett rendeletével – bizonyos kivételekkel – az osztrák jogot vezették be a magyar helyett. Számos jogág esetében az osztrák jog bevezetése csak ideiglenes volt, amelyet a lengyel törvények egész sora követett.³⁷ A magánjog területén a házassági jog és az öröklési jog egyes rendelkezései hatályban maradtak, de jelentős módosításokkal.³⁸ Ez eredményezte Lengyelországban a magyar területeken a fakultatív polgári házasság intézményét, amely szerint a felek választhattak, hogy az osztrák jog szerint egyházi vagy a magyar jog szerint polgári házasságot kívánnak kötni. Ez akkor is így maradt, ha utólag egyházi házasságot is kötöttek, tehát a házasságkötés formája határozta meg az irányadó jogot. A magyar és az osztrák jog közötti váltásból fakadó összeütközések megelőzésére alkották meg azokat az átmeneti intézkedéseket, amelyek szerint az osztrák jogot bevezető rendelet hatálybalépése előtt megkötött házasságok érvényessége a korábbi, azaz a magyar szabályok szerint kellett érvényesnek tekinteni. A korábban érvénytelen házassági kötelék mégis érvényessé vált akkor, ha a rendelet hatálybalépésekor a házasság az új alaki és az anyagi jogi feltételeknek megfelelt.³⁹

Lengyelországban a házassági jogot tárgyaló első dekrétumot, amely újszerűen oldotta meg a házasság és család kérdéseit, 1945. év szeptember 25-én adták ki.⁴⁰

IV. Olaszország

A magyar jogrendszerben Fiume városa mindig sajátos helyet foglalt el. A házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk végrehajtásáról szóló 2022. M. E./1895. számú rendelete számos kivételt fogalmazott meg Fiumére vonatkozóan. A fiumei királyi törvényszék házassági ügyekben az 1852. szeptember 16-án igazságügyminiszteri rendelettel kibocsátott ideiglenes polgári perrendtartásalkalmazását írta elő házassági jogvitákban.⁴¹

Ugyancsak fontos különbség volt, hogy Fiume városára és a kerületére nézve az olaszt a magyar melletti hivatalos nyelvként használhatták. „A fiumei anyakönyvi kerületben az utasításban előírt összes nyomtatványok kettős (magyar-olasz) szöveggel állíthatnak elő, és a házasságkötések, valamint a házassági anyakönyvi bejegyzések a felek kívánságához képest

³⁵ Fiedorczyk, Piotr: Polish matrimonial law 1918-1939: Regulations, attempts to unify and codify. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 148. o.

³⁶ Ostrowicz: i. m. 380-385. o.

³⁷ Ujlaki 1932: 107-109. o.

³⁸ Radwański, Zbigniew: Die Entwicklung des Zivilrechts in Polen (1918-1965). In Csizmadia Andor – Kovács Kálmán: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa, 1848-1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 128. o.

³⁹ Ujlaki 1932: 110-112. o.

⁴⁰ A népi demokratikus országok házassági és családjoga. In Jogtudományi Közlöny, 1950, 9–10. sz. 302. o.

⁴¹ A m. kir. minister elnök 2022. M. E./1895. szám alatt kelt rendelete, az 1894: XXXI. és XXXIII. törvénycikkeknek Fiume városában és kerületében hatályba léptetése tárgyában. Magyarországi Rendeletek Tára, 1895, 448-451. o.

magyarul vagy olaszul történnek.”⁴²

Az Osztrák-Magyar Monarchia legnagyobb kikötővárosa, Fiume sorsa komoly viták tárgya volt Olaszország és Jugoszlávia között. Az utolsó magyar kormányzó, Jekelfalussy Zoltán, 1918. október 29-én elhagyta a várost, az uralmat a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács vette át, amelynek egyik első lépése az volt, hogy másnap deklarálta Fiume Olaszországhoz való csatlakozási szándékát. Fiume városának ezt a bizonytalan közjogi helyzetét – ideiglenesen – csak 1924. január 27-én a római szerződésben rendezte Olaszország és Jugoszlávia. Ennek következménye a város előbbi által történt annektálása lett.⁴³

Fiumében a magyar magánjog és az osztrák törvénykönyv – az olasz átmeneti rendelkezésekkel módosított formában – egészen 1929. június 30-ig hatályban maradt. Valójában több lépcsőben változott meg a fiumei magánjog, egyes kérdéseket illetően (mint például a nagykorúságról és a házassági hozzájárulásról szóló rendelkezések) már 1923-ban kiterjesztették az olasz magánjog hatályát. Az 1928. november 4-én kelt, és a következő évben hatályba lépő 2325. számú királyi rendelet⁴⁴ a vonatkozó magyar és osztrák magánjog helyébe az olasz jogot vezette be. Ez alól egyedül a telekkönyvi rendtartás volt kivétel, ami még hosszabb ideig hatályban maradt Fiume területén.⁴⁵

Olaszországban az 1865-ben kihirdetett polgári törvénykönyv (I. könyv, V. cím 53–158. §.) az állam és az egyház szétválasztásának elvét tartotta szem előtt. A házassági jog területén fontos újítás volt, hogy a házasságokat állami anyakönyvvezető előtt kötötték, a házassági perekben pedig a polgári törvényszékek bíraskodtak. Az olasz magánjog nem ismerte a házasság felbontásának lehetőségét, a házasság csak az egyik házastárs halálával szűnt meg, a különélést pedig csak bírósági úton lehetett kérelmezni a törvényben szabályozott okok esetében. Ez a kötelező polgári házasságot ismerő jogrendszerek között egyedi megoldásnak számított.

A Codice Civile kötelezővé tette a polgári házasságkötést, azonban azt nem szabályozta, hogy a polgári házasságkötésnek az egyházi házasságkötést meg kellett előznie, és nem kötelezte a lelkészeket sem arra, hogy csak azokat a házasságoknak a megkötésénél működjenek közre, akiknek már van polgári házassága. Nehéz helyzetet jelentett, hogy az egyház a polgári házasságokat nem ismerte el érvényes házasságkötésnek. „A két ellentétes, és egymást kizáró állapontot a törvényben nem rendezték.” Ebből a helyzetből a gyakorlatban egy sajátos helyzet alakult ki. Az a személy, akinek a törvény szerint érvényes volt házassága, de nem kívánt többé korábbi párjával élni, a kánonjog szerinti újabb házasságot kötött egy harmadik személlyel azért, hogy a világi törvénynek a házasság felbonthatatlanságára vonatkozó rendelkezését megkerülje. A később kötött házasság a világi törvény szerint érvénytelen volt, „a közvélemény előtt azonban – figyelembe véve különösen az ország lakosságának erősen katolikus színezetét – az egyházi tekintély jóváhagyása által bizonyos mértékig mégis szentesítést nyert.”⁴⁶

Az 1929-es konkordátum és az azt becikkelyező törvény a fakultatív polgári házasságot vezette be egész Olaszországban, így Fiume területén is. A konkordátum csupán irányelveket fogalmazott meg, a Codice Civile házassági jogát az 1929. évi május 27-i házassági törvény módosította. A május 27-i törvény első része az érvényes házasságkötés feltételei és a házassági akadályok alól adható felmentések tekintetében igyekezett

⁴² Soós László (szerk.): Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867-1918. A Khuen-Héderváry és a Tisza kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei – A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 56. Budapest, 2018, 788–789. o.

⁴³ Ordasi Ágnes: Adalékok fiumei impériumváltás történetéhez. In Pro Minoritate, 2016. Tavasz, 106-108. o.

⁴⁴ Regio Decreto 4 novembre 1928, n. 2325. Disposizioni per l'unificazione legislativa nei territori annessi al Regno. In Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 1928/257. 5374-5383. o.

⁴⁵ Ujlaki 1936: 56. o.

⁴⁶ Urbánszky Andor: A lateráni egyezmény hatása az olasz házassági jogra. In Magyar Közigazgatás, 1931. 49. évf. 9. sz. 4-6. o.

kiküszöbölni a kánonjog és az olasz polgári törvénykönyv házassági joga közti eltéréseket. A kánonjog rendelkezései érvényesültek a házasságra lépő felek életkoránál. A törvény férfinél 16, nőnél 14 évben állapította meg az életkori minimumot. A törvény második része arról rendelkezett, hogy a római katolikus egyház lelkésze előtt, a kánonjog szabályainak megfelelően kötött házasság a házasságkötés napjától kezdődőleg ugyanazon joghatállyal bírt, mint a polgári tisztviselő előtt kötött házasság.⁴⁷

Ennek a rendelkezéseit egészítette ki a nem katolikus elismert vallásfelekezetek lelkészei előtt kötött házasságokra vonatkozóan az 1929. június 24-i törvény.

Fiume a második világháború folyamán Jugoszláviához került, ahol – ahogyan ezt később részletesebben is elemzem – 1946-ban egységes házassági jog lépett életbe.

V. Csehszlovákia

Az első világháború után megalakult csehszlovák állam⁴⁸ magánjoga nem volt egységes.⁴⁹ Az önálló csehszlovák állam alapításáról szóló 1918. október 28-i törvény⁵⁰ ideiglenesen hatályban tartotta a különböző jogterületeken alkalmazott korábbi jogszabályokat.⁵¹ Így a cseh, a morva és az osztrák területeken továbbra is az osztrák polgári törvénykönyv maradt hatályban, míg Szlovákia és Kárpátalja területén a magyar jog szabályai voltak kötelezőek azzal a változtatással, hogy a korábbi normákat mint csehszlovák törvényeket ismerték el.⁵² Eszerint a szlovák és a kárpátaljai területeken továbbra is az 1894. évi XXXI. törvénycikk volt az irányadó. Ez a helyzet számos nehézséget okozott. A magyar joghoz kapcsolódó joggyakorlat, valamint a magánjog területén még mindig fontos szokásjog nehezen volt megismerhető. Ugyanilyen problémát jelentett az is, hogy a különböző jogszabályok nem, vagy alig voltak hozzáférhetők szlovák vagy cseh nyelven, a legtöbb jogforrás csak német, magyar vagy latin nyelven voltak elérhetők. A létrejövő Csehszlovák államban azonban magától értetődő módon ezeket az állam nyelvén kellett hozzáférhetővé tenni. Ezek a kérdések a két világháború közötti időszak egészében komoly jogalkalmazási kérdéseket vetettek fel.⁵³

Röviddel Csehszlovákia megalakulását követően olyan jogszabályokat hoztak, amelyek bizonyos részekben az egész országra kiterjedően módosították a vonatkozó joganyagot. Szlovákia területén fontos jogforrások voltak még a Csehszlovák Köztársaság Szlovákia igazgatásával megbízott teljhatalmú miniszterének 1918 és 1925 között kihirdetett

⁴⁷ Urbánszky: i. m. 4-6. o.; Kasuba Róbert István: Konkordátum házasságok Olaszországban. In Koncz István; Szova, Ilona (szerk.): A PEME XXIV. PhD – Konferenciájának előadásai. Budapest, Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, 2022, 93. o.

⁴⁸ Pandý Dávid: Efforts to Question the Territorial Outcomes of the Treaty of Trianon in the Region of Southeastern Slovakia and the Tools of Legal Protection of the Interwar Czechoslovak Republic. In *Glossa Iuridica*, 2021. 8. évf. 3. sz. 35-48. o.

⁴⁹ Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, 163. o.

⁵⁰ Képesy Imre: Csehszlovákia vagy Cseh-Szlovákia? A föderalizáció esélyei a nemzetállamiság árnyékában. In Beke-Martos Judit (szerk.): Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022, 88. o.

⁵¹ Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulása Csehszlovákiában. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1931, 1. o.; Svoboda, Emil: Das Eherecht in der Tschechoslowakischen Republik. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 280. o.

⁵² Hamza 2002: 163. o.

⁵³ Kuklík, Jan – Skřejpková, Petra: Das Eherecht und seine Veränderungen in der Tschechoslowakei zwischen den Weltkriegen. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 84-85. o.

rendeletei is. Fontos szerepet játszott az 1918 előtti bírói gyakorlat is, amelyet a magyar jog alapján ítélező bíróságok átvettek, a Kúria korábbi elvi határozatai szlovák fordításban is megjelentek.⁵⁴

A cseh igazságügyminisztérium már 1919-ben foglalkozott az egységes csehszlovák polgári törvénykönyv tervével. A legfontosabb mintát az osztrák polgári törvénykönyv jelentette, amelyek egy cseh nyelvű fordítása is elkészült. Nem került azonban sor a korábbi osztrák kódex változatlan átvételére, hanem egy átfogó felülvizsgálat mellett döntöttek. Az osztrák jog alapul vételét indokolta, hogy a cseh területeken már régóta hatályban volt, az egykorú érvek szerint a magyar jog elemei részében rendi jellegűek voltak, amelyek a modern, demokratikus csehszlovák állam alapértékeivel nem voltak összeegyeztethetőek,⁵⁵ ugyanakkor a magyar jogban egységes polgári törvénykönyv sem volt. A magyar jog elutasítása azonban számos kritikát vont maga után.⁵⁶

A jogrendszer bizonyos részeit illetően nem lehetett azonban az átfogó kodifikáció megvalósításáig várni. A házassági jog azok közé a területek közé tartozott, amelyeket a csehszlovák törvényhozás az elsők között módosított. Az 1919. május 22-én kelt házasságjogi novella szinte kizárólag az osztrák polgári törvénykönyvre épült, de azzal a jelentős módosítással, hogy a házasság egyházi jellegét megszüntette.⁵⁷ Ennél fogva a novella a fakultatív polgári házasság rendszerét vezette be. A korábbi magyar házassági jogot csupán a házasságkötés alakszerűségei és a házassági akadályokra vonatkozó részekben módosította. Megszüntette az egyházi és vallási jellegű házassági akadályokat, kimondta, hogy minden házasságot fel lehet bontani, valamint minden felekezetre vonatkozóan egyenlő házassági jogot állapított meg. A 32 szakaszból álló novella rendelkezései alapvetően három csoportra osztható: a házasságok alakszerűségeivel, a házasság megszűnésére és a házassági akadályokra vonatkozó szabályokra. Alapvetően a Szlovákiában érvényes magyar házassági jogot csupán a házasságkötés alakszerűségei és a házassági akadályokra vonatkozóan módosította az 1919-es novella.

A házassági jogot illetően tehát Csehszlovákia egészére kiterjedő jogegységesítés alapvetően kis mértékben valósult meg az 1920-as években.⁵⁸

Hosszú évtizedes törekvéseket követően végül 1950-ben lett Csehszlovákiának önálló, egységes polgári törvénykönyve. Ez a törvénykönyv azonban nem a régi, házassági jogi megoldásokból merített, hanem az ekkorra domináns befolyást gyakorló szovjet házassági jog szellemében született meg együttműködésben lengyel jogászokkal.⁵⁹

⁵⁴ Ujlaki 1931: 1-3. o.

⁵⁵ Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulása Csehszlovákiában. Grill, Budapest, 1931, 8-10. o.

⁵⁶ Laclavíková, Miriam – Lanczová, Ingrid: Dissolution of Marriage and Its Legal Consequences in Slovakia during the Existence of Interwar Czechoslovakia (1918-1938). In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 141. o.; Salák, Pavel: Tschechoslowakei: Rekodifizierung des Bürgerlichen Rechts. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus“? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 91-148. o.

⁵⁷ Lásd bővebben: Osváth Gyula: A házassági felbontás a Csehszlovák köztársaságban. Szent Erzsébet Nyomda R.-T., Kassa, 1925.

⁵⁸ Ujlaki 1931: 24-26. o.

⁵⁹ Kuklík, Jan – Skřejpková, Petra: i. m. 112. o.; Salák, Pavel jr. – Mrázková, Lucie: The form of marriage in Czechoslovakia after the First World War. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 124. o.; Staudigl-Ciechowicz, Kamila: Die Teilnovellen als letzter Akt der österreichischen Zivilgesetzgebung in Mitteleuropa. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs, 2020/2, 291-292. o.; Laclavíková, Miriam – Lanczová, Ingrid: Dissolution of Marriage and Its Legal Consequences in Slovakia during the Existence of Interwar Czechoslovakia (1918-1938). In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 124. o.

VI. Románia

A trianoni békeszerződést követően megalakult Románia területén hat partikuláris jog élt egymás mellett, ezért a jogegységesítés kiemelten céllá vált. A Havasalföld és Moldova 1859-es egyesülésével létrejövő Ókirályságban a házassági jog területén a Code Napoléon mintájára megalkotott és 1865. december 1-én hatályba lépő Codul Civil volt a meghatározó.⁶⁰ Ez a törvénykönyv egészen 1954. január 31-ig volt hatályban, amikor egy szovjet mintára megalkotott családjogi törvény lépett a helyébe. Az Ókirályság törvénykönyve jelentős szemléletbeli változást hozott, amikor a korábban vallási alapokon nyugvó román házassági jogot polgári jogi szerződésként szemlélte.⁶¹ A törvénykönyv ismerte a házasság felbontását, azt a régi román jog természetes folytatásának tekintette.⁶²

Dobrudsában az ott élő muszlim lakosságra különjog vonatkozott, ott a román polgári törvénykönyv egy módosított variációja volt hatályban.

Besszarábia házassági joga nem volt egységes. Északon a forradalom előtti orosz törvénykönyvet, a Svod Zakonovot alkalmazták. Délen – a helyenként a régi román és az orosz joggal kiegészítve – Harmenopulos Hexabiblos című munkája volt hatályban,⁶³ majd 1921-től döntő többségben az Ókirályság magánjogi kódexét vezették be itt is. Bukovinában az osztrák polgári törvénykönyv 1918-as változata volt hatályban.⁶⁴

Erdély területén egészen az a házasságról szóló 1894. évi XXXI. magyar törvénycikk hatálybalépéséig a házasságok kötése és a házassági bírászkodás a különböző vallásfelekezetek feladata és joga volt. Saját házassági bíróságokkal rendelkeztek a római katolikus, a görögkeleti, a református,⁶⁵ az evangélikus és az unitárius felekezetek is. Ezt az átláthatatlan rendszert csak a polgári házasság bevezetése tudta feloldani. Még az osztrák polgári törvénykönyv bevezetésekor sem érintették a felekezetek házasságokkal kapcsolatos jogait. Az 1894. évi XXXI. magyar törvénycikk bevezetését követően azonban egységesen ezt a törvényt kellett alkalmazni. A Bánátban, a Körösvidéken és Máramaroson az 1918. október 18. előtti magyar jogszabályokat hagyták meg hatályukban, tehát a köteléki jogot illetően a magyar házassági törvény volt irányadó.⁶⁶

A házassági anyagi jogra vonatkozó rendelkezések több helyen is módosultak, a legjelentősebb változtatásokat 1928-ban hajtották végre, amikor a házasságkötés alaki kellékeit egész Romániára kiterjedő módon egységesítették,⁶⁷ az ellentétes rendelkezéseket pedig hatályon kívül helyezték.⁶⁸

Románia egész területén tehát a polgári házasság volt kötelező, ennek minden esetben

⁶⁰ Veress Emőd: Erdély magánjogi integrálása (1918-1945). In Veress, Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Forum Iuris – HVG-ORAC, Kolozsvár–Budapest, 2020, 567. o.

⁶¹ Alunaru, Christian: Das Eherecht in Rumänien nach dem Großen Krieg. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 223-227. o.; Sztéhlo Kornél: A házassági per kézikönyve. Franklin-Társulat, Budapest, 1925, 99. o.

⁶² Alunaru, Christian: Das Eherecht in Rumänien nach dem Großen Krieg. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 229. o.

⁶³ Fleischlen, Georg: Das Eherecht Rumäniens. Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 856-862. o.

⁶⁴ Veress Emőd: Integration of Transylvania into Romania from the Perspective of Private Law (1918-1945). Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies, 2020, 9. évf. 2 sz. 347-361. o.; Alunaru, Christian: Das Eherecht in Rumänien nach dem Großen Krieg. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 238. o.

⁶⁵ Nagy, Péter: The Hierarchy of the Grounds for Divorce in Transylvanian Reformed Marriage Law in the Second Half of the 19th Century DÍKÉ, 2022, 6. évf. 1. sz. 91.103. o.

⁶⁶ Sztéhlo: i.m. 99. o.

⁶⁷ Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulásai Romániában. Grill Károly, Budapest, 1934, 80. o.

⁶⁸ Uo. 82. o.

meg kellett előzniük az egyházi áldást.⁶⁹

VII. Jugoszlávia

Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, később Jugoszláv Királyság azok közé az utódállamok közé tartozott, ahol nem volt dominánsan érvényesülő jogrendszer, hanem csak több, eltérő jog által működő terület.

Egy magyar jogász, Szepessy István az alábbi módon összegezte az első világháborút követően kialakult bonyolult magánjogi és házassági jogi helyzetet az újonnan létrejövő délszláv királyságban: „Más házassági jog volt érvényben a Vajdaságban, más Szerbiában, más Montenegróban, más Horvátországban, más Dalmáciában, más Boszniában és így tovább. Volt olyan jogterület, mint pl. a Vajdaság, ahol kötelező volt a polgári házasság; volt ezzel ellentétben olyan, mint Szerbia és Horvátország, ahol az egyházi házasság volt a kötelező, volt olyan is, mint Dalmácia, ahol a felek akaratától függött, hogy polgári vagy egyházi házasságot kössenek.” Az egységes jog hiánya lehetőséget adott a vonatkozó jog kikerülésére is. „Ha ugyanis valaki a házastársától nem tudott szabadulni szűkebb hazájának törvényei szerint, áttérhetett pl. a muzulmán vallásra, bosznia-hercegovinai illetőséget szerzett és ha úgy tetszett neki, az ottani törvények alapján – ott többnejűség lévén – akár még három házasságot is köthetett.”⁷⁰

Az első világháborút követően létrejövő első közös délszláv államban, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban a jogi partikularizmus volt tehát jellemző, a korábbi államok hatályos magánjoga az új államban is hatályos maradt. Így alakult ki az a helyzet, hogy magánjog területén összesen hat különböző jogrend érvényesült, a házassági jog pedig még ennél is sokszínűbb volt.

1844-ben fogadták el Szerbia magánjogi kódexét,⁷¹ amely jelentős részben az osztrák polgári törvénykönyv mintájára készült, azzal a különbséggel, hogy helyenként az osztrák magánjogi kódextól eltérő szabályozást vezettek be, és sok helyen pedig rövidítettek az eredeti szövegen. Amíg az osztrák polgári törvénykönyv 1502 szakaszt tartalmazott, addig a szerb magánjogi kódex csupán 950-et.⁷² A szerb magánjog a polgári házasság semmilyen formáját sem, így az osztrák polgári törvénykönyv szükségképpen polgári házasságát sem ismerte el. A házassági jog alapvető karakterét a vallási meghatározottság adta. A legnagyobb jelentősége az ortodox egyháznak volt, aki saját maga bíraskodhatott a tagjainak a házassági ügyei felett. 1861-ben született meg az a törvény, amely a nem ortodox keresztények házassági ügyeit a polgári bíróságok hatáskörébe utalta. 1914-ben Szerbia és a Szent Szék egy konkordátumot kötött, amely értelmében a római katolikus egyház saját házassági bíraskodást folytathatott. A házassági jog alapvetően vallási karaktere nem változott a két világháború között. Az 1931. szeptember 3-i jugoszláv alkotmány pedig biztosította a muszlim különbíraskodást.⁷³

⁶⁹ Uo. 83-84. o.

⁷⁰ Szepessy István: Az új jugoszláv házassági alaptörvény. In Jogtudományi Közlöny, 1974. ú. f. 2., 21-22. sz. 321-324. o.

⁷¹ Petrić, Vera: Entstehung und Bedeutung des serbischen bürgerlichen Gesetzbuches. In Csizmadia, Andor – Kovács, Kálmán: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa, 1848-1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 139. o.

⁷² Dudás Attila: A polgári jog kodifikációjának történeti áttekintése Szerbiában. In Jogtörténeti Szemle, 2013. 1. sz. 10. o.; Péritsch, Jivoïn: Das Eherecht im Rechtsgebiet Serbien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. Berlin, C. Heymann, 1932, 898. o.

⁷³ Péritsch, Jivoïn: Das Eherecht im Rechtsgebiet Serbien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das

A Montenegrói Fejedelemség területén a 19. század utolsó harmadában lezajlott kodifikációs folyamatok során úgy ítélték meg, hogy a családjog (az öröklési joggal együtt) nem érte még el azt a szintet, hogy törvénykönyvbe lehessen foglalni, így ezekre az életviszonyokra továbbra is a szokásjog volt irányadó,⁷⁴ ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a házassági ügyekben a különböző vallásfelekezetek bíróságai voltak jogosultak eljárni. Montenegróban a római katolikus egyház mellett a szerb-ortodox egyház, valamint a muszlim közösség rendelkezett önálló házassági bíróságokkal.⁷⁵

Szlovéniában és Dalmáciában az 1811. évi Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv érvényesült az 1868. és 1870. évi módosításokkal együtt. Ennek értelmében a polgári házasság egy sajátos formáját vezették be, ami azon házaspárok részére, akik a kánonjog szerint nem köthettek házasságot, lehetővé tette a „szükségbőli” polgári házasságkötést, feltéve hogy nem állt fenn közöttük házassági akadály. A polgári házasságkötés volt kötelező azoknak a személyeknek az esetében, akik nem tartoztak egyik elismert felekezethez sem.⁷⁶ A II. József által kiadott Házassági pátenst bevezetése óta a házassági bíráskodás – a Vajdaságot leszámítva egyedül itt – állami kézben volt.⁷⁷

Horvátország és Szlavónia területén a novellák nélküli osztrák polgári törvénykönyv volt érvényben azzal a jelentős eltéréssel, hogy a törvény kivette a házassági jogi szabályok hatálya alól a római katolikus, a görögkatolikus és az ortodox vallásúakat. Ennél fogva esetükben továbbra is a kötelező egyházi házasságot fogadták el törvényesnek. Lényegében az osztrák polgári törvénykönyv szabályait a zsidók és a protestáns felekezetűek házassági ügyeire kellett alkalmazni.⁷⁸

Bosznia-Hercegovina területén általában az osztrák polgári törvénykönyv érvényesült, ez alól kivételt jelentett a házassági jog. Miután az Osztrák-Magyar Monarchia 1878-ban okkupálta Bosznia-Hercegovinát, az ott hatályban lévő házassági jogot, amely a különböző felekezetek házassági jogára alapult, fenntartották. Ezt a helyzetet később sem változott, az 1883. szeptember 1-jén hatályba lépett polgári perrendtartás kivette a házassági ügyeket a rendes állami bíróságok hatásköréből és teljes egészében az egyházi bíróságok hatáskörébe utalta. A házassági köteléki jog teljes egészében a különböző vallásfelekezetekhez tartozott. A római katolikus, és a görögkeleti egyházak a saját jogukat alkalmazták, valamint a hanafita irányzatot követő muszlim lakosság esetében a házasság szabályozását a sharia határozta meg. Bosznia Hercegovinában ugyancsak élő vallási közösségeket alkottak a szefárd és az askenázi irányzatot követő zsidók, a protestánsok és az ókatolikusok is.⁷⁹

Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. Berlin, C. Heymann, 1932, 898-901. o.

⁷⁴ Dudás: i. m. 10. o.

⁷⁵ Eisner, Berthold: Das Eherecht im Rechtsgebiet Montenegro. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 1053-1054. o.

⁷⁶ Krešić, Mirela: A magánjog fejlődése Horvátországban 1848–1945. In Jogtörténeti Szemle, 2018/3-4. 31-32. o.

⁷⁷ Lapajne, Stanko: Das Eherecht im Rechtsgebiet Slowenien-Dalmatien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 1040. o.

⁷⁸ Lovrić, Eduard: Das Eherecht im Rechtsgebiet Kroatien-Slawonien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 985-994. o.

⁷⁹ Eisner, Berthold: Das Eherecht im Rechtsgebiet Bosnien und Herzegowina. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 1043-1049. o. Az Osztrák-Magyar Monarchián belüli muszlim házassági bíráskodáshoz lásd még: Bumann, Ninja: Contesting Juridical Authority: Sharia, Marriage, and Morality in Habsburg Bosnia and Herzegovina. In Austrian History Yearbook, 2022, Volume 53, 150-168. o.; Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der

A Vajdaság, Muraköz és Murántúl területén 1861-től a visszaállított magyar jog volt hatályban, ami szerint a polgári házasság kötelező volt. 1939-ben az egyházi házasságot is elismerték. A házasság megszűnhetett a házaspár vallási hovatartozásától függetlenül, a világi bíróságok hatásköre kiterjedt valamennyi házassági jogvita elbírálására.⁸⁰ Az újvidéki fellebbviteli bíróság illetékességébe tartozó területen a Polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvény továbbra is alkalmazandó volt. A magyar jog a Vajdaságban azonban nem csak a házassági köteléki jog területén maradt irányadó, hanem a házassági vagyoni jogi kérdésekben is, így ezt illetően a „Werböczy István által megalkotott Hármaskönyvön nyugvó szokásjog”⁸¹ volt irányadó.

Jugoszláviának azokon a területein, ahol a magyar jog volt hatályban, nem mindig érvényesültek a házasság megkötésére vonatkozó szabályok. Sok házasság esetében, különösen Muraköz és Murántúl területén, csak egyházi esküvőt tartottak, vagy a házasságkötésnél nem az erre felhatalmazott hivatalnok járt el. Mivel az így kialakult helyzet számos problémát okozott, ezért egy rendeletet alkottak, amely a magyar házassági törvény hatálya alatt, a lényeges jogi forma betartása nélkül kötött házasságok érvényesítéséről és érvényességéről szólt.⁸² Az 67/1928. március 23-i rendelet június 23-án lépett hatályba, amely szerint minden olyan házasságot, amely 1918 október 15. és 1928. június 23 között kötöttek, érvényesnek ismertek el abban az esetben, ha semmilyen egyéb házassági akadály nem állt fenn.⁸³

Határőrvidéket, ahol részben az osztrák polgári törvénykönyv szabályai maradtak hatályban.⁸⁴

A fenti felsorolásból az a következtetés is levonható, hogy annak ellenére, hogy a Jugoszláv Királyságban hat különböző joggal rendelkező terület volt, a házassági jog területén ez valójában csak három volt. Egyrészt nagy hatást gyakorolt az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv, másrészt ugyancsak jól elkülöníthető területet alkotott a magyar jog, a harmadik csoportba pedig azok a területek tartoztak, ahol a különböző felekezetek joga volt a meghatározó.⁸⁵ Ez a három csoport azonban egymással kibékíthetetlen ellentétben voltak.

A jugoszláv házassági jog megreformálására, egységesítésére való törekvések folyamatosan nehézségekbe ütköztek. A kötelező vagy a fakultatív polgári házasság bevezetésére irányuló javaslatok jelentős viták tárgyát képezték, mivel a vallási közösségek többsége vitatta az állam jogát a házasság szabályozására, és ellenezte a polgári házasságot. A két legnagyobb vallási közösség, a szerb ortodox egyház és a római katolikus egyház kifejezetten ellenezte a javaslatokat. Az egyházakkal, különösen a szerb ortodox egyházzal való konfliktus, nem kedvezett az uralkodó dinasztia és a politikai elit törekvéseinek. Emiatt a két világháború közötti időszakban egyetlen jugoszláv kormány sem mert komolyan

Mohamedaner nach dem hanefischen Ritus. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1883, 5-94. o.

⁸⁰ Krešić, Mirela: A magánjog fejlődése Horvátországban 1848-1945. In *Jogtörténeti Szemle*, 2018/3-4. 32. o.

⁸¹ „Werböczy'schen Tripartitum beruhende Gewohnheitsrecht.”

⁸² Nicholas Ujlaki: Das Schicksal des ungarischen Rechts auf den Jugoslawien angeschlossenen Gebieten. *Zeitschrift für osteuropäische Recht*, 1934, 1934/1935. 1-12. füzet, 83-92. o.

⁸³ Tsched. Markovitch: Das Eherecht im Rechtsgebiet Wojwodina. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: *Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien*. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 1057-1059. o.

⁸⁴ Dudás: i. m. 11-12. o.; Ujlaki Miklós: A magyar jog sorsa a Jugoszláviához csatolt területeken. Budapest, Franklin, 1934, 1-10. bo.; Az öröklési viszonyokat illetően lásd: Boóc Ádám: Az öröklési jog szabályozásának tendenciális fejlődésmenete a délszláv államokban, különös tekintettel Szerbiára. In Štenpien, Erik – Svatuška, Ivan. (eds.): *100 rokov Trianonskej zmluvy – diplomacia, štát a právo na prelome storočí*. Košice, 2021, 33-47. o.

⁸⁵ Lovrić, Eduard: Das Eherecht im Rechtsgebiet Kroatien-Slawonien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: *Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien*. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932, 1037. o.

foglalkozni a kérdéssel.⁸⁶

A két világháború közötti időszakban a kodifikációs törekvések nem vezettek sikerre.⁸⁷ A Jugoszláv Királyság a második világháború során megszűnt. A háború után az új szocialista délszláv állam a jogi diszkontinuitás elvét vallotta, ami azt jelentette, hogy nem ismerte el a jogfolytonosságot a korábbi állam jogrendjével. A korábbi jogrendszerrel való teljes elzárkózást mutatja az, hogy az Elnökség 1945-ben elfogadott határozatában hatályon kívül helyezte a háború előtti teljes joganyagot.⁸⁸

A házassági ügyek egyházaktól való elvétele csak az új szocialista Jugoszlávia jogrendjének kiépítése keretében következett be. Erre akkor került sor, amikor az állam és az egyház szétválasztása következtében a házasságra, mint a két fél közötti szerződésre és állami ügyként kezdték tekinteni, nem pedig szentségként definiálták. A házassági törvényt 1946 áprilisában, közvetlenül Jugoszlávia „felszabadulása” után fogadták el. Ennek keretében kötelezővé tették a polgári házasságot azzal a kikötéssel, hogy a házasságot csak az arra feljogosított állami szerv előtt lehet megkötni. A házastársak, ha akarták, vallási házasságot is köthettek, de erre csak a polgári házasságkötés után volt lehetőség. A kötelező polgári házasságkötés bevezetését azzal magyarázták, hogy az intézményt összhangba kellett hozni az új állam politikai és társadalmi rendjével. Ez hozzájárult a jogbiztonság megteremtéséhez, és biztosította az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, tekintet nélkül a felekezeti hovatartozásra. A polgári házasság maradt az egyetlen kötelező házassági forma Jugoszlávia felbomlásáig és a független államok létrejöttéig.⁸⁹

VIII. Összegzés

A magánjog – és ezen belül a házassági jog különösen – azon területek közé tartoztak, amelyek az új országokban kisebb módosításokkal a leghosszabb ideig hatályban maradtak.

Ujlaki Miklós ezeket az utódállamokat a fejlődés menete szerint két csoportba sorolta. Az első csoporthoz tartozó országok területén (Ausztria, Lengyelország és Olaszország) általában megszűnt a korábbi magyar jog, csupán egy-egy elem maradt fent a tárgyalt korszakban. A másik csoport országainak (Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia) nem volt egységes magánjoga, a részleges jogegységesítés pedig hosszas időt vett igénybe.⁹⁰ A kérdés vizsgálatára a két világháború közötti magánjog összehasonlító elemzésének kiemelkedő alakja, Ujlaki Miklós a vonatkozó jogi normákat négy csoportra osztotta. Az első körbe tartoztak azok a jogszabályok, amelyek 1918 októberét megelőzőleg keletkeztek, másodikba tartoztak azok, amelyeket már az új állam alkotott és az 1918 októberét megelőzőleg keletkezett, ideiglenesen hatályban tartott magyar jogot módosították. A harmadik egységet az eredetileg más történelmi országok területén hatályban volt, de utóbb az egész ország területére kiterjesztett jogszabályok jelentették, az utolsó csoportba a különböző országokban az egyesülés óta keletkezett és az egész ország területére vonatkozó jogszabályokat sorolta.⁹¹

Ujlaki törekvése arra, hogy a két világháború közötti magyar magánjog sorsát az

⁸⁶ Krešić, Mirela: Much Ado about Nothing: Debates on the Type of Marriage in Yugoslavia between the Two World Wars. In Löhnig, Martin (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020, 220-221. o.

⁸⁷ Drakić, Gordana M.: Jugoslawien: Codification of Civil Law in the Yugoslav State between the two World War. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus”? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 195-225. o.

⁸⁸ Dudás: i. m. 12. o.

⁸⁹ Krešić: i. m. 220-221. o.

⁹⁰ Ujlaki 1936: 4-7. o.

⁹¹ Ujlaki Miklós: Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyviadó Rt., 1936, 11-12. o.

Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban rögzítse, egyedülálló és komoly segítség ahhoz, hogy ennek a korszaknak magánjogi viszonyait kutatni lehessen.

Az azóta született szakirodalom alapján azonban az általa lett megállapításokat tovább lehet árnyalni.

Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai két nagy csoportra bonthatók abban a tekintetben, hogy a magyar magánjog milyen hatást gyakorolt az utódállamok jogrendszerére. Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia esetében a jogrendszer mozaikszerűen egymás mellett élő partikuláris jogokból állt, amelyeket csak hosszabb idő elteltével és csak részlegesen sikerült egységesíteni. Álláspontom szerint Ausztriát is ebbe a csoportba kell sorolni a házassági jogot illetően, mivel hosszabb ideig meghagyta a magyar jogot és a kötelező polgári házasság rendszerét Burgenlandban. A másik csoportba azok az államok (Olaszország, Lengyelország) tartoztak, ahol rövidebb átmeneti időszakot követően drasztikusan átforgalmazták, vagy teljes egészében megváltoztatták a magánjogot. A monarchia utódállamainak házassági jogi összehasonlítása rámutat azonban arra, hogy ennek a két országnak az esetében nem a magyar jog iránt érzett ellenszenv, vagy a magyar házassági jog alkalmatlansága játszott közre, abban, hogy megváltozott. Ennek az volt az oka, hogy mint Olaszország, mind pedig Lengyelország esetében rendkívül kis területről volt szó. Mind a négy másik állam esetében a korábban magyar jog alá tartozó területek lényegesen nagyobbak voltak, mint a másik két esetben. Ugyanakkor még a lengyel területeken is a magyar házassági jog alapvető szemlélete – opcionálisan – az egykori magyar területek tekintetében megmaradt.

Fontos kérdés az is, hogy a két világháború közötti magánjogi kodifikáció során jogelvi és tételes jogi milyen hatások érvényesültek. Olaszország és Ausztria saját polgári törvénykönyvvel rendelkezett, ugyanakkor a többi utódállam egy-egy részterületének volt saját átfogó kódexe (pl. óromán, vagy régi szerb királlyági kódex). Ott, ahol az új állam területe jelentős részben a korábbi Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott, az osztrák kódex hatása egyértelműen döntő a magyar joggal szemben. Itt a történeti hagyomány, valamint a nyelvi hozzáférhetőség is felmerült az érvek között. A magyar jog alkalmazásával szemben több utódállam kodifikációs folyamatában is felmerült érvként – az etnikai gyökerekre visszavezethető feszültségeken túl – az is, hogy az kodifikálatlan, szokásjogalapú, rendi elemeket tartalmaz és megismerésének lehetősége nehézségekbe ütközik. Csehszlovákiában a Kúria döntéseit is lefordították annak érdekében, hogy a meghagyott magyar jogot a szlovák és kárpátaljai területeken alkalmazni tudják.

Ebből a magánjogot érintő általános tendenciától részben eltérő utat járt be a magyar házassági jog, amelynek más területhez képest hosszabb továbbélése két tényezőre vezethető vissza. Egyrészt a magyar házassági jog önálló törvényt kapott (ahogyan alkalmazták több helyen az állami anyakönyvvezetésre és a polgári erre vonatkozó törvényeket is), valamint az abban megvalósított elvek, mint az állam és az egyház szétválasztása, a polgári házasság, a polgári bírászkodás és a házasság felbontásának lehetősége (kisebb részben pedig a német hatás) számos politikai csoport programjában szerepelt. Így tehát a maga korában az egyik legliberálisabbnak számító magyar házassági törvény hatásának vizsgálatánál nem csak azt kell figyelembe venni, hogy hol alkalmazták közvetlenül annak a szövegét, hanem azt is, hogy mely jogrendszerekre hatottak azokban megfogalmazott elvek. Különösen szembeűnő ez akkor, amikor az osztrák joggal, mint a legnagyobb hatást gyakorló törvénykönyvvel állítjuk szembe, amely sokáig magán viselte a vallási jelleget. Ennek a két törvénynek az ellentétes szellemisége a monarchia idejében több problémát okozott a házassági jog területén, és ez a szembenállás megmaradt a két világháború közötti időszakban is.

A jogegységesítést és az egységes kódexet végül egyik utódállamban, még Magyarországon sem sikerült megvalósítani. Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy az utódállamok milyen módon oldották fel az területek közötti kollíziókat és milyen

szabályokat alkalmaztak az első világháborút követően a békeszerződések nyomán kényszerűen nemzetközivé váló viszonyokban.

A jogegységesítést, amelyet a különböző vallásfelekezetek és az állam közötti szoros viszony miatt sem lehetett megvalósítani, végül a szovjet típusú diktatúrák valósítottak meg a második világháborút követően.

Irodalomjegyzék

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról

1894. évi XXXI. törvénycikk indokolása a házassági jogról

315/1922. Verordnung der Bundesregierung vom 29. Mai 1922, womit weitere Anordnungen über das Justizwesen im Burgenlande auf dem Gebiete des bürgerlichen Rechtes und des Verfahrens in bürgerlichen Rechtsangelegenheiten, ferner Anordnungen über die Stempel- und Rechtsgebühren sowie die Taxen getroffen werden. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1922, 71. sz.

85/1921. Bundesverfassungsgesetz über die Stellung des Burgenlandes als selbständiges und gleichberechtigtes Land im Bund und über seine vorläufige Einrichtung. Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1921

A m. kir. minister elnök 2022. M. E./1895. szám alatt kelt rendelete, az 1894: XXXI. és XXXIII. törvénycikkeknek Fiume városában és kerületében hatályba léptetése tárgyában. Magyarországi Rendeleték Tára, 1895

A népi demokratikus országok házassági és családjoga. In Jogtudományi Közlöny, 1950, 9-10. sz.

Alunaru, Christian: Das Eherecht in Rumänien nach dem Großen Krieg. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020

Alunaru, Christian: Das Eherecht in Rumänien nach dem Großen Krieg. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020

Alunaru, Christian: Das Eherecht in Rumänien nach dem Großen Krieg. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020

Bergmann, Alexander: Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. II. Band. Verlag des Reichsbundes der Landesbeamten Deutschlands E. V. G. m. b. H., Berlin, 1926

Boóc Ádám: Az öröklési jog szabályozásának tendenciális fejlődésmenete a délszláv államokban, különös tekintettel Szerbiára. In Štenpien, Erik – Svatuška, Ivan. (eds.): 100 rokov Trianonskej zmluvy – diplomacia, štát a právo na prelome storočí. Košice, 2021, 33-47. o.

Bossowski, Franz von: Die Neugestaltung des in Ostpolen geltenden Privatrechts. Zeitschrift für Ostrecht, 1928/2.

Bossowski, Franz von: Einführung in das Privatrecht Ostpolens. Zeitschrift für Osteuropa Recht, 1926

Bumann, Ninja: Contesting Juridical Authority: Sharia, Marriage, and Morality in Habsburg Bosnia and Herzegovina. In Austrian History Yearbook, 2022, Volume 53, 150-168. o. <https://doi.org/10.1017/S0067237822000054>

Drakić, Gordana M.: Jugoslawien: Codification of Civil Law in the Yugoslav State between the two World War. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus“? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 195-225. o.

Dudás Attila: A polgári jog kodifikációjának történeti áttekintése Szerbiában. In Jogtörténeti Szemle, 2013. 1. sz.

Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach dem hanefischen Ritus. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1883, 5-94. o.

Eisner, Berthold: Das Eherecht im Rechtsgebiet Bosnien und Herzegowina. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Eisner, Berthold: Das Eherecht im Rechtsgebiet Montenegro. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Fiedorczyk, Piotr: Polish matrimonial law 1918-1939: Regulations, attempts to unify and codify. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020

Fiedorczyk, Piotr: Polish matrimonial law 1918-1939: Regulations, attempts to unify and codify. In Martin, Löhnig (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020

Flaischlen, Georg: Das Eherecht Rumäniens. Anders Heinz – Lauterbach Wolfgang – Loewenfeld William – Crusen Georg – Steuber Friedrich – Loewenfeld Erwin – Loewenfeld Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Haller Károly: Az osztrák általános polgári törvénykönyv (szövege) jelenleg még érvényes alakjában. Atheneum, Budapest, 1897

Hamza Gábor: A magánjog fejlődése és a római jogi tradíció Lengyelországban. In Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, 2006. 43. tom.

- Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002
- Harmat, Ulrike: Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1918-1938. 1999
- Harmat, Ulrike: Ein schwieriges Erbe: Der Konflikt um das Eherecht in Österreich nach 1918. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020
- Herger Csabáné: A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2006.
- Herger Csabáné: Eherecht in Ungarn (1918-1945). In Martin Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020
- Homoki-Nagy, Mária: Ungarn: Der Durchbruch des Allgemeinen Bürgerlichen Gesertbuches in Ungarn. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus“? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018
- Kalb, Herbert: Das Eherecht in der Republik Österreich 1918-1978. 2012 Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs, 2012. <https://doi.org/10.1553/BRGOE2012-1s27>
- Kasuba Róbert István: Konkordátum házasságok Olaszországban. In Koncz István – Szova Ilona (szerk.): A PEME XXIV. PhD – Konferenciájának előadásai. Budapest, Professzorok az Európai Magyarorszáért Egyesület, 2022
- Képossy Imre: Csehszlovákia vagy Cseh-Szlovákia? A föderalizáció esélyei a nemzetállamiság árnyékában. In Beke-Martos Judit (szerk.): Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve. Gondolat Kiadó, Budapest, 2022
- Krešić, Mirela: A magánjog fejlődése Horvátországban 1848-1945. In Jogtörténeti Szemle, 2018/3-4.
- Krešić, Mirela: Much Ado about Nothing: Debates on the Type of Marriage in Yugoslavia between the Two World Wars. In Löhnig, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020
- Kuklík, Jan – Skřejpková, Petra: Das Eherecht und seine Veränderungen in der Tschechoslowakei zwischen den Weltkriegen. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020
- Laclavíková, Miriam – Lanczová, Ingrid: Dissolution of Marriage and Its Legal Consequences in Slovakia during the Existence of Interwar Czechoslovakia (1918-1938). In Martin, Löhnig (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020
- Lapajne, Stanko: Das Eherecht im Rechtsgebiet Slowenien-Dalmatien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich –

Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Lovrić, Eduard: Das Eherecht im Rechtsgebiet Kroatien-Slawonien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Moszyńska, Anna: Polen: Codification of the civil law in Interwar Poland. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus“? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018

Nagy, Péter: Hungarian Scholar of Czechoslovak Law in the USA. The Life and Works of Miklós Ujlaki. In Journal on European History of Law. 2023, 14. évf. 2. sz.

Nagy, Péter: The Hierarchy of the Grounds for Divorce in Transylvanian Reformed Marriage Law in the Second Half of the 19th Century DÍKÉ, 2022, 6. évf. 1. sz. 91-103. o. <https://doi.org/10.15170/Dike.2022.06.01.06>

Neschwara, Christian: Überleitung ungarischen Rechts im Österreichischen Burgenland nach 1921. In Sehnálek, David – Neckář, Jan – Valdhans, Jiří – Radvan, Michal (Hrsg): Dny práva – 2008 – Days of Law. Tribun EU s.r.o., Brünn, 2008 (2008a)

Neschwara, Christian: Zwischen Staatsgründung und Anschluss: Die Entstehung der Verfassungsordnung der Republik Österreich 1918-1938, Budapest, 2008 (2008b)

Nicholas Ujlaki: Das Schicksal des ungarischen Rechts auf den Jugoslawien angeschlossenen Gebieten. Zeitschrift für osteuropäische Recht, 1934, 1934/1935. 1-12. füzet, 83-92. o.

Ordasi Ágnes: Adalékok fiumei impériumváltás történetéhez. In Pro Minoritate, 2016. Tavasz

Ostrowicz, Konstanty: Das Eherecht Polens. In Heinz, Anders – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Osváth Gyula: A házassági felbontás a Csehszlovák köztársaságban. Szent Erzsébet Nyomda R.-T., Kassa, 1925

Pandy Dávid: Efforts to Question the Territorial Outcomes of the Treaty of Trianon in the Region of Southeastern Slovakia and the Tools of Legal Protection of the Interwar Czechoslovak Republic. In Glossa Iuridica, 2021. 8. évf. 3. sz.

Paul, Iby: Eherecht im Burgenland (1921-1938). Rechtsgeschichtliche Studie über ziviles und kirchliches Eherecht im Burgenland unter Einbeziehung der Geschichte des Eherechtes in Ungarn. Eisenstadt, 1990

Péritch, Jivoïn: Das Eherecht im Rechtsgebiet Serbien. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2.

Auflage. Berlin, C. Heymann, 1932

Petrić, Vera: Entstehung und Bedeutung des serbischen bürgerlichen Gesetzbuches. In Csizmadia, Andor – Kovács, Kálmán: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa, 1848-1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970

Radwański, Zbigniew: Die Entwicklung des Zivilrechts in Polen (1918-1965). In Csizmadia Andor – Kovács Kálmán: Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa, 1848-1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970

Regio Decreto 4 novembre 1928, n. 2325. Disposizioni per l'unificazione legislativa nei territori annessi al Regno. Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 1928/257.

Salák, Pavel jr. – Mrázková, Lucie: The form of marriage in Czechoslovakia after the First World War. In Martin, Löhnig (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr Siebeck, Tübingen, 2020

Salák, Pavel: Tschechoslowakei: Rekodifizierung des Bürgerlichen Rechts. In Löhnig, Martin – Wagner, Stephan: „Nichtgeborene Kinder des Liberalismus“? Zivilgesetzgebung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Mohr Siebeck, Tübingen, 2018

Soós László (szerk.): Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867-1918. A Khuen-Héderváry és a Tisza kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei – A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 56. Budapest, 2018

Staudigl-Ciechowicz, Kamila: Die Teilnovellen als letzter Akt der österreichischen Zivilgesetzgebung in Mitteleuropa. Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs, 2020/2. <https://doi.org/10.1553/BRGOE2020-2s286>

Štenpien, Erik: Peace conference in Paris and negotiations with Germany in 1919. In Glossa Iuridica – Trianon. 2021. 8. évf. 3. sz.

Svoboda, Emil: Das Eherecht in der Tschechoslowakischen Republik. In Heinz, Anders – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Szabó István: Ausztria államszervezete 1918-1955. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar (PPKE JÁK), Budapest, 2010

Szepessy István: Az új jugoszláv házassági alaptörvény. In Jogtudományi Közlöny, 1974. ú. f. 2., 21-22. sz.

Sztehlo Kornél: A házassági per kézikönyve. Franklin-Társulat, Budapest, 1925

Sztehlo Kornél: A magyar kir. Curia és a válóperek. In Jogtudományi Közlöny, 1883, 44. sz.

Szymon Paciorkowski: Im Osten nichts Neues? Ausgewählte Aspekte der Anwendung deutschen Eherechts in der Zweiten Polnischen Republik. In Martin, Löhnig (szerk.): Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Mohr

Siebeck, Tübingen, 2020

Tsched. Markovitch: Das Eherecht im Rechtsgebiet Wojwodina. In Anders, Heinz – Lauterbach, Wolfgang – Loewenfeld, William – Crusen, Georg – Steuber, Friedrich – Loewenfeld, Erwin – Loewenfeld, Günther: Das Eherecht der europäischen Staaten und ihre Kolonien. 2. Auflage. C. Heymann, Berlin, 1932

Ujlaki Miklós: A magyar jog sorsa a Jugoszláviához csatolt területeken. Budapest, Franklin, 1934

Ujlaki Miklós: A magyar jog sorsa az Ausztriához és Lengyelországhoz csatolt területeken. Grill, Budapest, 1932

Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulása Csehszlovákiában. Grill, Budapest, 1931

Ujlaki Miklós: A magyar magánjog módosulásai Romániában. Grill Károly, Budapest, 1934

Ujlaki Miklós: Az utódállamok jogegységesítő törekvései és a magyar magánjog. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyviadó Rt., 1936

Ujlaki Miklós: Magyar jogszabály töredékek a Burgenland házassági jogában. In Jogtudományi Közlöny, 1947. 23-24. sz.

Urbánszky Andor: A lateráni egyezmény hatása az olasz házassági jogra. Magyar Közigazgatás, 1931. 49. évfolyam, 9. szám

Veress Emőd: Erdély magánjogi integrálása (1918-1945). In Veress Emőd (szerk.): Erdély jogtörténete. Forum Iuris – HVG-ORAC, Kolozsvár–Budapest, 2020

Veress Emőd: Integration of Transylvania into Romania from the Perspective of Private Law (1918-1945). In Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies, 2020, 9. évf. 2 sz. <https://doi.org/10.47745/AUSLEG.2020.9.2.07>

Vértesy, László¹

Theory of Regulation of Financial Markets: Reasons and Methods²

Abstract

Financial market regulation serves stability and protection. The purpose of risks and risk management is to prevent the phenomena of too big to fail, too interconnected to fail, and moral hazards at the micro and macro levels that could lead to a cascading impact. Consumer protection is addressed through disclosure requirements and educational initiatives, shielding consumers from predatory practices. The regulations extend to environmental and societal impacts, promoting sustainable and ethical finance, encouraging environmental practices transparency and incentivising green finance. Ethical finance aligns with global ethical standards and religious principles, shaping financial practices. Governments and international bodies collaboratively establish a multi-level regulatory framework, including national, supranational, and international levels. On the one hand, the different levels and binding rules provide flexibility, but at the same time, this makes uniformity difficult; harmony and consistency require careful supervision and oversight. Regional and national variations may exist in regulatory structures.

Keywords: financial law, financial markets, European Union, harmonisation of law

Absztrakt

A pénzügyi szabályozás a stabilitást és a bizalmat szolgálja. A kockázatok és kockázatkezelés célja, hogy mikor és makro szinten is elkerülhető legyen a too big to fail, a too interconnected to fail és a moral hazard jelensége, amely lépcsőzetes, dominó hatásokhoz vezethet. A fogyasztók védelmét közzétételi követelmények és oktatási kezdeményezések szolgálják, megvédve a fogyasztókat a tisztességtelen gyakorlatoktól. A szabályozás kiterjed a környezeti és társadalmi hatásokra is, elősegítve a fenntartható és etikus finanszírozást, a környezetvédelmi gyakorlatok átláthatóságát és ösztönzi a zöld finanszírozást. Az etikus pénzügyek összhangban vannak a globális etikai normákkal és vallási elvekkel, így formálva a pénzügyi gyakorlatot. A kormányok és a nemzetközi testületek együttműködve többszintű szabályozási keretet hoznak létre, beleértve a nemzeti, nemzetek feletti és nemzetközi szintet is. A különféle szintű és kötelező erejű szabályok egyfelől rugalmasságot biztosítanak, ugyanakkor ez megnehezíti az egységességet; az összhang és összehangolás, ami gondos felügyeletet tesz szükségessé. A szabályozási struktúrákban regionális és nemzeti eltérésekkel találkozhatunk.

Kulcsszavak: pénzügyi jog, pénzügyi piacok, Európai Unió, jogharmonizáció

¹ Head of Department of Economics and Natural Resources at Hungarian University of Agriculture and Life Sciences (MATE), and associate professor, National University of Public Service (NKE) E-mail: Vertesy.Laszlo@mate.hu; Vertesy.Laszlo@uni-nke.hu

² DOI: 10.59558/jesz.2024.2.70

I. Introduction

The purpose of financial market regulation is to create and maintain stability.³ To this end, the legislative and law-enforcing bodies, financial institutions, and other actors in the financial market are obliged to demonstrate or refrain from specific behaviours and to cooperate by following the basic principles of good faith and fairness. At least the theoretical framework would dictate this.⁴ At the same time, certain socio-economic regularities, such as the goal-rational (in their case, profit-maximising) behaviour of economic actors, the natural market competition of individual actors, the conflicting interests within financial transactions do not allow the markets to function perfectly at all times, not to mention the actors about the influence of unavoidable and often hard-to-see external circumstances outside its scope of activity.⁵ Therefore, state intervention is justified within a reasonable and acceptable framework to ensure society's financial well-being, fair competition, correcting market failures, and avoiding and mitigating crises.

The state intervention takes into account several closely related conditions, requirements and objectives at the same time. Thus, the task is to promote the development of financial markets and institutional systems, increase efficiency, reduce the costs of actors, develop financial products and services, support (financial) competition, and promote international competitiveness. In addition to domestic interests, consistency and unification (implementation) with international and especially EU rules are emphasised. This primarily means the European Banking Union and the European Capital Markets Union at the EU level. A new trend in legislation is moving from institution-based regulation to activity-based and risk-based regulation. In addition, the necessary guarantees must be created, such as increasing the security of financial providers and services and protecting retail customers and consumers (depositors, investors). At the system level, stability, predictability, and transparency are increasingly emphasised, as well as data security and protection,⁶ confirmed by micro- and macro-level domestic and EU financial supervision. Sectoral neutrality ensures that the regulatory response to the risks of all activities or services is the same for all cases with similar content, irrespective of the financial sector to which the service provider belongs and that the exact compliance cost applies in response to the risk. It could also positively impact reducing the phenomenon of regulatory arbitrage.⁷ This is non-discrimination on an individual

³ Crockett, Andrew: The theory and practice of financial stability. In *De Economist*, Vol. 144, No. 4, 1996, pp. 531-568. <https://doi.org/10.1007/BF01371939> and Litan, Robert E.: Institutions and policies for maintaining financial stability, *Economic Policy Symposium*, Federal Reserve Bank of Kansas City, 1997, pp. 257-297. and Hoenig, Thomas M.: Maintaining stability in a changing financial system: some lessons relearned again? *Economic Review-Federal Reserve Bank of Kansas City* 93.1, 2008, p. 5. and Kálmán János: A közérdek és a pénzügyi stabilitás. In Lapsánszky et al.(szerk.): *Köz/érdek: Elméleti és szakjogi megoldások egy klasszikus problémára*, Gondolat, Budapest, 2017, p. 597-625.

⁴ Creel, Jérôme – Hubert, Paul – Labondance, Fabien: Financial stability and economic performance. In *Economic Modelling*, Vol. 48, 2015, pp. 25-40.

⁵ Glavanits Judit: A pénzügyi piac szabályozásának és felügyeletének új irányai. In Kálmán János (szerk.): *Állam – Válság – Pénzügyek*, Gondolat, Budapest, 2017, p. 101.

⁶ The uniform and strict provisions of the EU General Data Protection Regulation (GDPR), which entered into force in 2018, apply to EU and non-EU data controllers, i.e. to data controllers in the US, as they handle EU personal data. (The European Court of Justice rejected the so-called Safe Harbour solution in 2015, and the the so-called Privacy Shield solution in 2020.)

⁷ In the course of regulatory arbitrage, legal entities carrying out the given activity in a business-like manner make use of less strictly regulated or non-regulated economic areas, either in terms of the applied legal form or specific activity. The phenomenon can be felt in the United States and China, but it is less decisive in Europe. It can basically arise in two cases, namely if the regulation is very strict, or if certain phenomena are not yet visible to the regulator due to the underdevelopment of the market. While in the United States it is mainly the former, in the case of China both factors can be observed. See Kecskés András – Bujtár Zsolt: A kínai pénzügyi rendszer árnyéka. *Árnyékbankrendszeri kockázatok a kínai gazdaságban*. In *Polgári Szemle*, 2017/4-6. szám, pp. 329-340.

level, i.e. the creation and application of rules that uniformly prescribe the rights and obligations of market participants.

Financial market regulation serves various purposes, addressing risks like “too big to fail” and “too interconnected to fail.” It aims to prevent systemic repercussions, mitigate interconnections, and tackle moral hazard concerns. Another dimension is consumer protection measures, including disclosure requirements, fair conditions, vulnerable groups to predatory practices, and educational initiatives to avoid unfair treatment, fraud, and abusive financial products. Additionally, regulations extend to societal and environmental impacts, promoting green finance, sustainable investments, and environmental, social, and governance (ESG) factors. Influenced by international standards and religious principles, fundamental maxims and certain rules, ethical finance guides fair practices. On the side of the legislation, the comprehensive regulatory framework operates at national, supranational (e.g., EU), and international levels, varying by region and country.

II. Risk and risk management

One of the most important reasons for regulation is risk, which is usually the possible occurrence of some unforeseen danger or loss or the conscious acceptance of it. There have been many definitions of the concept, in which the common element is the possibility of deviation from what was planned or expected, as well as uncertainty and probability.⁸ Probability means that we can never predict the occurrence of the event causing the damage with absolute certainty. What is certain to or definitely not happen is not considered a risk. In another approach, risk is the difference between the occurrence of a risk of harm and the mathematical probability of its occurrence. The success of the operation of the financial sector depends on the correct calculation and regular distribution of risks or, more simply, on their management. The banking sector manages other people's money, taking many risks. The Anglo-Saxon banking culture expresses this: “My adventures with your money”.⁹ The insurance provider organises the community of persons exposed to the same or similar risks (community of risk), assesses the insurable risks using mathematical and statistical tools, determines and collects the consideration (fee) for the commitment, forms specific reserves, assumes the risk based on the established legal relationship and fulfils the services. The risks in the securities market are best known from stock market scandals.

Risk can be a random event, incomplete knowledge or information. A financial institution is a dangerous business; financial transactions are never risk-free. The regulation cannot under any circumstances take over from the financial institutions to cover the risks inherent in their activities, it can only strive to mitigate the extremes of business risk that relies solely on market effects by coercion, thereby increasing the security of bank customers as much as possible.¹⁰ The risks of financial actors can be customer and transaction risks, market risks, operational risks, and other risks that cannot be clearly classified into these categories.

⁸ Saunders, Anthony, Marcia Millon Cornett, and Otgo Erhemjamts: *Financial institutions management: A risk management approach*. McGraw-Hill, 2021.

⁹ Rice, George Graham: *My adventures with your money*. The Gorham Press, Boston, 1913.

¹⁰ Oino, Isaiah: *Bank solvency: The role of credit and liquidity risks, regulatory capital and economic stability*. *Banks and Bank Systems*, 2021, pp. 84-100. doi:10.21511/bbs.16(4).2021.08 and Botos Katalin: *Likviditás, szolvencia, prudencia*. In Botos Katalin (szerk.): *Pénzügypolitika az ezredfordulón*. JATEPress, 2003, p. 159.

Characterisation of each risk group

	Customer and transaction risk	Operational risk	Market risk
Exposure	Difficulties of statistical measurement, “non-well-behaved” distributions	Usually high frequency, low weight or low frequency, high weight - statistically difficult to handle	A well-measurable, rich statistical database
Risk factors	Probability of debtor default, the size of the loss, the size of the "exposure" of the position	Frequency and severity of subsequent events	In interest rates, exchange rates, share prices, volatility, returns on stock market prices
Risk assessment methods	Rating systems, models, credit risk exposure, economic capital	There is no complete consensus on the appropriate measurement methodology (top-down vs. bottom-up)	Risk exposure value, stress tests, economic capital
Risk management tools	Limit, cover, diversification, securitisation, credit derivatives	Process organisation, insurance, treatment based on qualitative techniques, analysis of key indicators, monitoring	Limits, balance sheet management, derivative products

Source: Kovács Levente – Marsi Erika: *Bankmenedzsment – banküzemtan*, Magyar Bankszövetség, Budapest, 2018, p. 101.

Since the 1980s, systemic risk has come to the forefront of law and economic studies as one of the key concepts of financial stability.¹¹ Systemic risk is the risk of disruption of the financial system that could have serious negative consequences for the financial system and the economy. During systemic risk, the range of systemically significant financial institutions must also be identified. These are institutions whose liquidation or malfunction could lead to systemic risk. Among the criteria adopted by the G20, which define the range of globally systemically important financial institutions (G-SIIs), is the size of the bank, its cross-border activities and its connection to the financial system. Similar considerations apply to other systemically significant financial institutions (O-SIIs). The systemically important institution means an EU parent institution, an EU parent financial holding company, an EU parent mixed financial holding company or an institution whose failure or malfunction could lead to systemic risk. Member States designate the authority in charge of identifying the G-SIIs and O-SIIs. The G-SIIs is an EU parent institution, an EU parent financial holding company, an EU parent mixed financial holding company or an institution.

G-SIIs shall not be an institution that is a subsidiary of an EU parent institution, an EU parent financial holding company, or an EU parent mixed financial holding company. The identification is based on the size of the group, the interconnectedness of the group with the financial system, the substitutability of the services or the financial infrastructure provided by the group, the complexity of the group; and the cross-border activity of the group, including cross border activity between the Member States and between a Member State and a third country. O-SIIs can be either an EU parent institution, an EU parent financial holding company, an EU parent mixed financial holding company, or an institution. Systemic

¹¹ Garcia-Jorcano, Laura, and Lidia Sanchis-Marco: Systemic-systematic risk in financial system: A dynamic ranking based on expectiles. In *International Review of Economics & Finance*, Vol. 75, 2021, pp. 330-365.

importance is assessed based on size, the importance of the Union's economy or the relevant Member State, the significance of cross-border activities, and the interconnectedness of the institution or group with the financial system.¹²

This is how the term *too big to fail* appears, which refers to the size and market role of one or more institutions being too large. More precisely, the state cannot allow them to fail because the collapse of a systemically important financial institution or a bank run by its customers – in line with the domino principle – can drag the whole financial sector down with it, so it is crucial for society and the government to bail out the given credit institution. This can be counterbalanced, for example, by the capital buffer for systemically important credit institutions, which encourages banks not to grow too large since they will be forced to meet increased capital requirements, capital buffers, and reserves, which means a competitive disadvantage for them due to higher capital costs.

Financial markets became increasingly interconnected in the 20th century. Of course, the benefits derived from this cannot be neglected. Individual transactions, especially in the universal banking system, cannot be linked exclusively to a single financial actor. Others can provide many services, and credit institutions and insurance companies can also carry out activities that are not closely related to the banking or insurance sector, such as investments, stock transactions, etc.

There are several benefits of *cooperation between insurance companies and financial institutions*. The *insurance company* can distribute its products through an existing, extensive network with many customers, which, on the one hand, increases the available customer base, and on the other hand, all this can take place without new investments or staff increases, solving the shortcomings of the distribution network. Financial institutions have a workforce trained in the financial and administrative fields, which can be expected to fulfil insurance claims accurately. Financial institutions can also be involved in fee collection work. Customers listed in the financial institution's address book are more accessible for the insurance company to reach. Among the benefits on the side of the *financial institution*, the effort to provide a full range of financial services also requires the offering of insurance to customers. The use of employees' working time is not uniform, and excess labour capacity can be tied up with insurance-related tasks. The financial institution is entitled to reimbursement in cooperation with the insurance company. Among the advantages on the part of the customers is the handling of insurance matters in a faster and more easily accessible place, as well as the possibility of using multiple services in one place.¹³

The pejorative interpretation of this cooperation is that financial institutions are *too interconnected to fail* (independently, independently). This also strengthens the harmful effects of the domino principle and results in the development of exposure to financing and derivative markets and an increase in risks.¹⁴ By the way, reaching both categories represents an outstanding competitive advantage over other service providers because this critical, systemically significant position can be easily exploited; because banking activities can be continued and excessive risks can be taken in order to increase profitability, knowing that the possible costs, losses, and bail-outs of such business will be paid by the governments from the

¹² Directive 2013/36/EU on access to the activities of credit institutions and on the prudential supervision of credit institutions and investment firms, amending Directive 2002/87/EC, 2006/48 /EC and on the repeal of Directive 2006/49/EC Article 3 and 131.

¹³ Čolović, Vladimir: Banks as Insurance Agents (Bankinsurance). EMC Review – Economy and Market Communication Review, Vol. 19, No.1, 2020, pp. 136-150. <https://doi.org/10.7251/EMC2001136C> and Ondimu, Richard Mochoge: Bank-Insurance Mergers and Acquisitions (M&A) and Shareholders' Value. Diss. Aston University, 2022. and Tajti Zsuzsanna: A modernkori bankbiztosítás magyarországi története. In Hitelintézeti Szemle, 2005/2. szám.

¹⁴ Kálmán János: A makroprudenciális politika fogalmi keretei és helye a gazdaságpolitika rendszerében. In Jog – Állam – Politika, 2015/2.

taxpayers' money anyway.¹⁵

The *moral hazard*, i.e. moral risk, refers to the fact that finance, economics and law have unwritten (“invisible”) basic moral standards and principles that must be followed, such as honesty. Several well-known examples of moral abuse can be found in the financial crisis.¹⁶ One concerns the dependency relationship between credit rating agencies and equity analysts, who mostly received their fees from the banks and company managers whose products were to be evaluated. Thus, their independence can be questioned, as they were also interested in favourable reviews to get further similar, well-profitable commissions later on. In Attila Marján’s formulation, if stock analysts are rowing in the same boat as investment bankers, then the temptation is too great to – as has been proven to happen – to warmly recommend companies with long-standing problems to investors without much heartache, and bankers quickly become accomplices in the face of problems for fleeing business managers.¹⁷ The extremely performance-based remuneration policy can also be considered problematic because this incentive resulted in the value and volume of the deals that mattered most to the administrator and salesperson, not their ability to perform. This is partly how and why subprime debtors were involved in mortgage lending. Another example of moral risk is the excessive use of credit default swaps (CDS), on the one hand, immediately upon the issuance of the new securities, and their “over-insurance” with a larger, multiple CDS. The problem in this case is that the issuer or distributor is already aware of the risks of its product and thus tries to mitigate the unwanted but unavoidable loss. The fourth is too big to fail and the bail out, because the sector trusts that the government will be able and willing to rescue banks that do not meet the minimum capital and liquidity requirements. In this way, these banks can obtain funds at a lower cost than if they could do so strictly based on their independent rating, which encourages and causes irresponsible risk-taking. The governments of the peripheral countries of the Eurozone are being held hostage by the health of the banks in the country. If they had to bail out these banks, the budget deficit would skyrocket, and the government's creditworthiness would deteriorate, as happened in Ireland.¹⁸ Closely related to this is the fact that state deposit and investor protection guarantees also contribute (can) to excessive risk-taking not only by financial actors but also by savers because both sides can act in the knowledge that the money fund set aside for this purpose (ultimately the state) will then pay losses¹⁹ up to a specific limit (usually €100,000) or in some countries no upper limit.²⁰

¹⁵ Atkinson, Tyler – Luttrell, David – Roseblum, Harvey: Assessment the costs and consequences of the 2007-2009 financial crisis. In *Economic Letters*, Vol. 8, No. 7. 2013.

¹⁶ Jebari, Joseph – Táiwò, O. O., Andrews T. et al.: From moral hazard to risk-response feedback. *Climate Risk Management*, Vol. 33, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.crm.2021.100324>

¹⁷ Marján Attila: *Az európai pénzügyi szolgáltatási szektor és a gazdasági és monetáris unió*. Corvinus Egyetem, Budapest, 2003, p. 55.

¹⁸ Huertas, Thomas F.: *Safe to Fail: How Resolution Will Revolutionise Banking*. 2014, Palgrave Macmillan, London. <https://doi.org/10.1111/jcms.12992>, and Donnelly, Shawn, and Ioannis G. Asimakopoulos.: Bending and breaking the single resolution mechanism: The case of Italy. In *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 58, No.4, 2020, pp. 856-871. <https://doi.org/10.1111/jcms.12992>

¹⁹ Allen, Franklin – Carletti, Elena – Goldstein, Italy – Leonello, Agnese: Morale hazard and government guarantees in the banking industry. In *Journal of Financial Regulation*, Vol. 1, No. 1. 2015, pp. 30-50. <https://doi.org/10.1093/jfr/fju003>

²⁰ For example, there is no upper limit in Austria, Denmark, Ireland, Germany or Slovakia. Ashraf, Badar Nadeem, et al.: Capital regulation, deposit insurance and bank risk: International evidence from normal and crisis periods. *Research in International Business and Finance* 52, 2020, doi:10.1016/j.ribaf.2020.101188

Key aspects of “Too Big to Fail,” “Too Interconnected to Fail,” and “Moral Hazard” in the context of financial markets

Aspect	Too Big to Fail	Too Interconnected to Fail	Moral Hazard
Definition	Large financial institutions whose failure may have systemic consequences for the entire financial system.	Institutions with extensive interconnections, where the failure of one can lead to a cascading effect on the entire financial system.	Entities take excessive risks because they expect to be bailed out in case of failure.
Regulatory Concern	Risk associated with the collapse of a large institution.	Risk of contagion and systemic disruptions due to interconnections.	Potential for risky behaviour by institutions due to an expectation of rescue.
Systemic Risk	Poses a systemic risk due to the scale and significance of the institution.	Poses a systemic risk due to the interdependencies among institutions.	Introduces systemic risk by encouraging excessive risk-taking without facing the full consequences.
Regulatory Response	Enhanced supervision, stricter capital requirements, and resolution plans.	Measures to identify and manage interconnected risks, such as stress tests and scenario analysis.	Incentive for reckless behaviour through measures such as stricter oversight, capital requirements, and resolution frameworks.
Examples	Bail-outs of large banks during the 2008 financial crisis.	Financial institutions with extensive cross-market exposures.	Instances where entities take excessive risks, expecting government intervention.

Source: own compilation

III. Consumer protection

Strong and sound financial consumer protection has several reasons is justified in many ways. Many services are subject to conditions that are difficult for the average consumer to understand or have such consequences. Signing a contract with a financial service provider often leads to a long-term commitment (as consumers are not very willing to switch providers). The consumer may be vulnerable (for example, when taking out a loan, in the sense that there are few good substitutes, he/she needs the money loan anyway). Long, difficult to understand and essentially unchangeable standard contract terms are typical.²¹

In connection with these, it is worth drawing attention to the fact that man is not *homo oeconomicus* but *homo sapiens*. Consumer decisions are not necessarily and not exclusively guided by economic considerations. In recent decades, however, industrialisation and, with it, depersonalisation in the financial field have become more and more noticeable. The English equivalent of the financial sector itself reflects this: financial industries. References to the industry or sector can already be seen before.²² As far as Hungary is concerned, Ferenc Eckhart wrote as early as 1941 that "A big bank is much more of a 'machine' that is controlled by general considerations."²³ Instead of financial services, it sells banking products that are standardised and mass-produced on a "conveyor belt" using general contract terms, and the only expectation is that they are used as much as possible on the market with appropriate

²¹ Tóth Tihamér: Fogyasztóvédelmi közjog. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2018, p. 92.

²² Shapiro, Samuel L.: The ABC's of Leasing, in University of Illinois Law Forum. No. 1, 1972, p. 445: "Because commercial leasing has become a large industry ..."

²³ Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet, 1941, p. 172.

marketing techniques - for the sake of profit. This is true for natural persons (consumers in the narrow sense) and micro, small and medium-sized enterprises. In this relationship, it is no longer even noticeable that these are contractual legal relationships, where it is essential: (i) the principle of subordination and equality between the parties; (ii) the obligation to cooperate; (iii) good faith and honesty; as well as (iv) freedom of contract based on reciprocity and reciprocity; (v) equal bilaterality between rights and obligations, services: a συναλλαγμα (sinallagma, agreement, contract).

The financial system, including financial consumer protection, is typically regulated primarily within national competencies. However, due to the financial services provided by liberalisation in globalised and regional financial markets, more and more international elements, uniform regulations, and prudential restrictions are appearing since the systemic risk caused by a financial institution is it can spread from one country to another and affect customers there.²⁴ In the member states of the European Union, three different regulatory patterns have emerged in the field of consumer protection: (i) dispersed regulation (for example, Germany, England, Hungary), where individual directives are adopted into domestic law in separate legislation; (ii) the entire consumer protection legislation is processed in an independent consumer protection code (e.g. the Austrian Konsumentenschutzgesetz, 1979; the French Code de la consommation, 1993), and the code is amended according to the latest legal harmonisation obligations; (iii) consumer protection law is incorporated into the private law code (e.g. the Netherlands).²⁵

IV. Environmental Protection

Environmental protection is a specific aspect related to the paradigm of sustainable development. Recently, a more fashionable term for this is green finance: green finance, green banking, green accounting, etc. Green finance includes aspects of ethical, social and sustainability dimensions, among others, in order to recognise the positive benefits of green finance in undertaking innovative green growth initiatives by financial institutions. Green banking practices, including consequences, include the practical application of social responsibility and sustainability reporting to add value to sustainable and ethical banking practices, creating synergy with social effort.²⁶ Through their investment decisions, financial institutions can significantly influence the quality of the environment by supporting environmentally friendly investments.

Three principles can be identified that, on the one hand, help to integrate sustainability into banking strategy and operations and, on the other hand, constitute the main guiding principles of environmentally conscious banks:

-integration of sustainability into the principal banking activity: green banks do not see sustainability as a charity, but incorporate the principles of environmentally conscious management into their value creation processes, which are manifested in the form of environmentally friendly products, services and processes.

-the integration of sustainability into the general business strategy: of course, this does not

²⁴ Chen, Tsai-Jyh: An International Comparison of Financial Consumer Protection. Springer Nature Singapore. 2018.

²⁵ Cseres, Katalin: Integrate or separate: institutional design for the enforcement of competition law and consumer law. Amsterdam Law School Research Paper No. 2013-03, Amsterdam Centre for European Law and Governance Research Paper No. 2013-01, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2200908>

²⁶ Park, Hyoungkun – Jong Dae Kim: Transition towards green banking: role of financial regulators and financial institutions. In Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility, Vol. 5, No. 1, 2020, pp. 1-25. DOI: 10.1186/s41180-020-00034-3

mean that the universal bank will become an eco-bank; instead, it refers to the fact that the bank wishes to enforce the principles of sustainability in the long term, both concerning its future and in all areas of its activities.

-sustainability is not a soft factor but a measurable business result: the main characteristic of environmentally conscious banks is that they constantly measure, evaluate and communicate their environmental activities and performance to their customers, for which they develop a system of indicators that enables them to compare both their previous performance and the activities of their competitor's comparison.

According to data from the Green Bank Network, projects worth \$134.7 billion were realised in 2021 out of \$50.4 billion in total investments, so the leverage ratio is 1.68 (relatively high). 68.6% of the investments were directed to producing renewable energy and 10.3% to developing energy efficiency, and the remaining 21.1% were spent on other investments (low-emission vehicles, water and waste treatment, energy storage).²⁷ Through its Green Program announced in February 2019, the National Bank of Hungary (MNB) intends to contribute to Hungary's ecological development and reduce environmental risks with the available central bank funds. In order to reduce the risks of environmental problems, among other things, it encourages the expansion of the range of financial products and services that consider environmentally conscious aspects, and it would promote the more climate-friendly operational operation of financial institutions and the MNB. The Green Program is based on three pillars.²⁸ The program items for the financial sector include analysis of ecological and financial risks, greening and mobilising financial services, and encouraging market players' greening. Social and international relations refer to expanding cooperation with domestic partners, disseminating knowledge, education about green finance, and active participation in international work related to climate risks and green finance. Moreover, the MNB reduces its ecological footprint and expands environmental disclosures for further greening.

IV. Ethical finance

It is generally accepted that perfect market competition is mainly not realised in practice because it is distorted by monopolies, economic dominance, corruption and many other factors, so limiting the market to legal and ethical rules is necessary.²⁹ The development of fair and ethical finance or economic ethics usually dates to the America of the 1960s and then appeared in Europe in the 1980s, which has become more and more prominent globally since the 2008 financial crisis. The crisis drew attention to moral risk (moral hazard), because no matter how much legal and economic methods can justify a financial decision, it can still be perceived that it does not comply with certain unwritten ("invisible") basic norms and principles. Ethical finance, also known as social, alternative, civil or sustainable finance, is an approach that focuses on the social and environmental impacts of financial products (especially investments and loans). The trend includes ethical investing, impact investing, socially responsible investing, and corporate social responsibility (CSR) and is also linked to movements such as fair trade, ethical consumption, and social entrepreneurship. In a broader sense, ethical banking is a consumer-driven response to environmental and social issues such

²⁷ See <https://greenbanknetwork.org/gbn-impact/> (12.12.2023).

²⁸ MNB: MNB's green program, 2019, MNB, Budapest, p. 7. Available: <https://www.mnb.hu/felugyelet/felugyeleti-keretrendszer/zold-program> (15.11.2023).

²⁹ Dobson, John: The role of ethics in finance. In *Financial Analysts Journal*, Vol. 49, No. 6, 1993. pp. 57-61. and Boatright, John R.: *Ethics in finance*. John Wiley & Sons, 2013. and De Bruin, Boudewijn: *Ethics and the global financial crisis*. Cambridge University Press, 2015.

as climate change.³⁰

There are two types: in a compliance-based code of ethics, guidelines for conduct are established, and explicit penalties for violations are specified, ensuring a regulatory framework for ethical behaviour. Conversely, a value-based code of ethics focuses on an organisation's core values, emphasising the importance of self-regulation and a deeper alignment with intrinsic principles rather than relying solely on punitive measures for adherence. International and national organisations of the financial markets' members issue compulsory professional standards and codes of ethics or codes of conduct, such as bank associations³¹ or investors. For example, the CFA Institute issues international graduation for Chartered Financial Analysts; they regard important ethical manners within education. The Code of Ethics (how to do) contains the following: act with integrity, competence, diligence, and respect; put client interest first; use reasonable care and exercise independent professional judgment; practice and encourage others; promote the integrity of capital markets; and maintain and improve professional competence. The Standards of Professional Conduct (what to do) reflect professionalism, the integrity of capital markets, duties to clients, duties to employers, investment analysis, recommendations, actions, conflicts of interest, and responsibilities.³² Those who infringe these norms can be expelled from the association and prohibited from using or referring to the CFA designation.

In the *legislation*, we can find regulations that refer to ethical, fair practices, like the Council Directive 93/13/EEC on unfair terms in consumer contracts, which were implemented into national laws. Upon this, a so-called black list is a list of prohibited terms that are invalid under all circumstances, whereas a grey list is a list of terms that may be unfair, but the final decision depends on the circumstances of the particular case.³³ In Hungary, the Act LXXVIII of 2014, called the Fair Banking Act, made the terms and conditions of consumer loan agreements transparent and able to be followed to consumers as well, and fundamentally changed the pricing methods of loans designed for natural persons.³⁴ In 2023, in the UK, a similar initiative started.³⁵

The *Christian and Biblical traditions* often emphasise the concept of stewardship, where individuals are considered stewards of resources entrusted to them. Financial regulations may ensure responsible and ethical stewardship of financial resources, e.g. prudent and solvent operation. The discouragement of usury or excessive interest rates can be mentioned as it goes against the principles of fairness and compassion. The teachings often emphasise honesty, transparency, social justice, and caring for the less fortunate. Christian

³⁰ Monasterolo, Irene: Climate change and the financial system. Annual Review of Resource Economics Volume 12, 2020, pp. 299-320. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-110119-031134> and Chenet, Hugues, Josh Ryan-Collins, and Frank Van Lerven: Finance, climate-change and radical uncertainty: Towards a precautionary approach to financial policy. In Ecological Economics, Volume 183, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.106957>

³¹ For example the Hungarian Banking Association: Code of Conduct, Competition Law Policy, The Best Practice for Operating the Compliance Function.

³² CFA Institute: Code of Ethics and Standards of Professional Conduct (<https://www.cfainstitute.org/en/ethics-standards/ethics/code-of-ethics-standards-of-conduct-guidance>).

³³ Hondius, Ewoud H.: The proposal for a European directive on consumer rights: A step forward. In European Review of Private Law Vol. 18, No. 1, 2010, <https://doi.org/10.54648/erpl2010005> and Naude, Tjatie: The use of black and grey lists in unfair contract terms legislation: a comparative perspective. In South African Law Journal 124.1, 2007, pp. 128-164., and Consumer Rights Act 2015 of the United Kingdom. In Hungary the 18/1999. (II. 5.) Government decree on unfair terms in a contract with a consumer, later it was incorporated into the Act V of 2013 on the Civil Code.

³⁴ Act LXXVIII of 2014 on the amendment of Act CLXII of 2009 on consumer credit and certain related acts.

³⁵ Hadjimichael, Theodora: Coalition calls for Fair Banking Act, which public would back. Fair Bankif for All. Policy paper, 2023. (<https://responsiblefinance.org.uk/2023/03/coalition-calls-for-fair-banking-act-which-public-would-back/>) (08.12.2023)

ethics may align with the promotion of community development and the common good. Financial market regulations may promote fair lending practices and incorporate elements that promote inclusive economic practices, reducing economic disparities and ensuring fair access to financial services. Also, they may require companies and financial institutions to operate with transparency, disclose relevant information, adhere to high ethical standards in their dealing, and encourage investments in projects that benefit communities and positively impact society.

On the part of the Roman Catholic Church, a whole series of papal encyclicals draw attention to the inseparability of morality and economy and financial matters: *Rerum novarum* (Leo XIII, 1891), *Quadragesimo anno* (Pius XI, 1931), *Populorum progressio* (Paul VI, 1967), *Centesimus annus* (John Paul II, 1991), *Caritas in veritate* (Benedict XVI, 2009) or the *Evangelii gaudium* (Francis, 2013). After all, the economy is not a separate world with specific facts, laws, and actors but a manifestation of human activities, a part of human life as a whole. A community of people who are not the same as the narrowed image of the *homo oeconomicus*. The Church does not offer an alternative third way to the system of capitalism or socialism. As Krason puts it, the Catholic way is “Neither left-wing, nor right-wing, but Catholic”.³⁶ Klára Katona summarises their content: the response of the social teaching of the Catholic Church to the economic approach leading to the crisis.³⁷ One of the biggest of the topic: Amartya Sen – also called the “Mother Teresa of economics” – has the moral renewal of economics at the centre of her entire professional activity.³⁸

While financial ethics within different religious traditions can vary, here is a broad comparison table outlining some key principles associated with Christian, Muslim (Islamic), Hindu, Buddhist, and Taoist financial ethics:

Key aspects of Christian, Islamic, Hindu, Buddhist, and Taoist financial ethics

Aspect	Christian	Islamic	Hindu - Buddhist	Taoist
Core Principle	Stewardship of God's gifts	Fairness and justice	Dharma and karma Non-attachment and detachment	Harmony and balance
Concept of Wealth	A means to serve God and others	A blessing from God to be used responsibly	A tool for or a distraction from spiritual growth	A source of well-being and contentment
Concept of Wealth	Responsible stewardship of resources entrusted by God.	Responsible stewardship of wealth as trustees of God's wealth.	Responsible use and sharing of resources for the well-being.	Simplicity, moderation, and balance in financial matters.
Interest (Usury)	Varies among denominations; some emphasise fair lending practices.	Prohibits usury (Riba) in financial transactions, prefer profit sharing.	Discourages usury and excessive interest rates.	Discourages usury and excessive interest rates.
Social Justice	Social justice, caring for the less fortunate, and community	Social justice and equity, and discourages	Social justice and economic equality.	Social and economic harmony.

³⁶ Krason, Stepher M.: Catholic social teaching: not lined up with either economic liberalism guard statism, in *Catholic Social Science Review*, Volume 16, 2011, pp. 297-299. He.

³⁷ Katona Klára (szerk.): *A pénzügyi közvetítőrendszer funkciói*. Wolters Kluwer, Budapest, 2018.

³⁸ Sen, Amartya: *Poverty and Famines: An Essay you Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford New York, 1982. and Sen, Amartya – Suzumura, Kōtarō – Arrow, Kenneth J.: *Handbook of social choice and welfare*, Elsevier, Amsterdam-Boston, 2002. and Sen, Amartya – Stiglitz, Joseph E. – Fitoussi, Jean-Paul: *Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up: the report*, New Press, New York, 2010.

		exploitative practices.		
Ethical Investment	Ethical and socially responsible investments; avoiding excess in material pursuits.	Ethical investments compliant with Sharia. Avoiding excess and extravagance.	Ethical and socially responsible investments. Avoiding exploitative practices, materialism, and extravagance.	Ethical and sustainable investment choices. Moderation.

Source: own compilation

V. Solutions for regulation

The regulation of financial markets involves a multi-level framework, with rules and standards established at different tiers – national, supranational and international. The specific structure may vary by country and region, but a general overview of the main types and levels of regulation can be formulated. For theoretical background, Hans Kelsen’s hierarchy of norms can be employed, an analytical perspective that conceptualises laws as existing within a structured hierarchy (Kelsen’s pyramid).³⁹ In this framework, the validity of laws is contingent upon a superior norm at a higher level, creating a hierarchical structure where the legitimacy of laws traces back in a regression, ultimately culminating in the Constitution (Grundnorm).⁴⁰ Each level sets out the rules in varying degrees of detail, with those higher up in the hierarchy setting out the most essential basic tenets (fundamental rights, at the principle level), and those lower down elaborating on this in more and more precise details, with the subordinated constantly complying with those above them.

The primary responsibility for regulating financial markets at the *national level* rests with individual governments and their respective regulatory bodies. The specific regulatory instruments vary across jurisdictions, but we can use a typical approach. The constitution, a country’s fundamental and supreme law, often establishes the framework for financial regulation and defines the fundamental principles and rules (market economy, consumer protection, fair competition, authorities) governing the financial system. Legislative statutes (acts, laws, codes) enacted by the national parliament or legislature provide the overarching and detailed legal basis for financial market regulation (banking act, act on insurance, act on consumer protection). Subordinate legislation (decrees, regulations, ordinances) issued by the government, ministries or regulatory (government or independent) agencies⁴¹ to implement and interpret acts of parliament, providing more detailed rules and guidelines for market participants (accounting structure of financial institutions, rate floors or ceilings). Executive orders issued by the head of state or government to address specific regulatory matters, supplementing or modifying existing legislation.

For a *supranational* example, the European Union adopted a comprehensive regulatory framework for financial markets to harmonise standards across member states and promote a single market for financial services. The foundational treaties, such as the Treaty on

³⁹ Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre*, 1. Aufl., Leipzig und Wien, 1934. V. Die Rechtsordnung und ihr Stufenbau und Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik. Hrsg.: Matthias Jestaedt. Studienausgabe der 1. Auflage 1934. Mohr Siebeck, Tübingen, 2008, pp. 73-99.

⁴⁰ Rahman, Nabilah: *The Pure Theory of Law: Revisiting the Normative Dimensions and Critical Legal Science of Hans Kelsen*. *Supremo Amicus* Volume 30, 2022, p. 401.

⁴¹ Usually the central banks or other financial supervisory authorities; independent regulatory bodies, such as the Securities and Exchange Commission (SEC) in the U.S. or the Financial Conduct Authority (FCA).

the Functioning of the European Union (TFEU), contain provisions related to economic and financial matters: free movement of services, free movement of capital, fair competition, demolishing and prohibiting the barriers and restrictions.

The EU legislation on financial markets primarily relies on *secondary legal sources*, specifically EU legal acts and national legislative outcomes. Institutions exercise union powers by adopting regulations, directives, decisions, recommendations, and opinions. Regulations are fully binding and directly applicable across all member states, containing detailed and prescriptive provisions. They have immediate legal force without the need for national implementation. Directives are binding on recipient member states regarding goals, allowing flexibility in the choice of form and means by national authorities to align with their legal systems. They have a stronger connection with national law and are less prescriptive than regulations. Despite a uniform trend in everyday business practice, financial markets' national and traditional characteristics remain strong. Challenges arise due to the simultaneous application of directives and regulations on the same topic (e.g., CRR and CRD for capital requirements, MiFIR and MiFID II for financial instruments markets, and Solvency II regulation and directive for insurance). This complex regulatory structure aims to create a cohesive and effective framework for regulating financial markets within the European Union.

As an argument for *double legislation*, the regulations establish detailed and highly prescriptive provisions for all EU member states, forming a single rulebook that cannot be deviated from (see capital, capital requirements). On the other hand, it follows from the framework nature of the directives that it is less prescriptive at the EU level, so the relationship with national law is more substantial, and domestic regulation can be better adapted to local conditions (see capital buffers, supervisory tools, sanctions). Unfortunately, this dual regulation is inconsistent because sometimes the directives set more (or less) requirements, and sometimes, the scope of regulation is transferred from one to the other. A further problem is that EU legislation has to be “read” together with national rules, as some EU provisions are not included in national legislation, in particular in the case of regulations, because of their direct applicability and binding force; thus, more care has to be taken to ensure that some of them do not escape the attention of the legislator(s) and law enforcers(s).

The European Central Bank (ECB), the European Banking Authority (EBA), the European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA) and the European Securities and Markets Authority (ESMA) are independent EU authorities that contribute to the consistent application of the financial regulations. They provide guidelines, recommendations, and opinions to ensure uniformity across member states (e.g. the list of globally systematically important institutions). The interaction between national and EU levels in financial regulation is often called the “twin peaks” model, where national authorities focus on prudential regulation and consumer protection, while EU-level authorities concentrate on cross-border issues, market integrity, and harmonisation of rules across member states.⁴² European Commission or other EU bodies issue other harmonised regulatory standards, providing specific technical requirements for financial products, services, and practices.

In addition to national and EU-level regulation, *international* organisations play a significant role in setting standards and promoting cooperation among national regulators. The *international treaties* are formal bi- or multilateral agreements between countries, establishing binding obligations on their respective governments regarding financial market regulation, e.g. promoting foreign direct investment, establishment, and avoiding double taxation. As a result of them, specialised financial institutions, regional development and

⁴² The “twin peaks” also refers when the national financial supervision divided between the central bank and an agency.

investment banks can be mentioned.⁴³

Just mention some of the *international standards*: guidelines and recommendations issued by international bodies, such as the Bank for International Settlements (BIS), Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), the International Monetary Fund (IMF), the World Bank Group (WB) and the Financial Stability Board (FSB),⁴⁴ providing best practices and benchmarks for national regulators. We highlight that the EU legislation heavily incorporates *Basel Accords* (Basel I-IV) from BCBS. The BCBS was established in 1974 and aims to ensure banks' solvency, promote common standards, and prevent foreign banks from evading national supervision.⁴⁵ It issues accords, a series of voluntary international banking regulations, but they are essential since all G10 countries in 1992, and later, more than another hundred states implemented into their legal system, or like in a European dimension. The Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication (SWIFT) was created in 1973 by 239 banks from 15 countries to establish a unified international transaction processing and transmission system, secure messaging services and interface software. In 1987, SWIFT extended its membership to encompass financial institutions engaged in securities and money markets. The earlier mentioned CFA Institute developed Global Investment Performance Standards (GIPS), the guidelines for calculating and presenting investment performance, promoting fair and transparent reporting by investment firms.

⁴³ For example, International Investment Bank (1970), Black Sea Trade and Development Bank (1997), Council of Europe Development Bank (1956/99), Nordic Investment Bank (1976), Inter-American Development Bank (1959) Inter-American Investment Corporation (1985), Caribbean Development Bank (1969), Central American Bank for Economic Integration (1960), Development Bank of Latin America(1970), Pacific Islands Development Bank(1989), Asian Development Bank (1966), Asian Infrastructure Investment Bank (2014), Islamic Development Bank, Group (1973), African Development Bank (1964), West African Development Bank (1973), Development Bank of Central African States(1975).

⁴⁴ Other international financial market organisations: International Organization of Securities Commissions (IOSCO), International Accounting Standards Board (IASB), World Trade Organization (WTO) – Financial Services Agreement, International Finance Corporation (IFC), International Swaps and Derivatives Association (ISDA).

⁴⁵ <http://www.bis.org/speeches/sp121115.pdf> (15.11.2023).

The contents of main regulations and directives on financial markets

Banking	
CRR	CRD
<ul style="list-style-type: none"> • Capital, capital structure, solvency capital • Capital requirement: credit risk, operational risk, market risk • Solvency, liquidity measures (liquidity buffers, liquidity coverage ratio, net stable funding requirement) • Leverage limits (leverage ratio) • Large exposures (risks) • Disclosure 	<ul style="list-style-type: none"> • Commencement/continuation of business activity • Freedom of establishment and free flow of services • Prudential supervision • Capital buffers • Corporate governance • Sanctions
Investments and Capital markets	
MiFIR	MiFID II
<ul style="list-style-type: none"> • Disclosure of trade data • Reporting transactions to the relevant authorities • Trading in derivative financial products on organised venues • Non-discriminatory access to clearing and benchmark trading • Powers for national and European authorities (supervision) • Investment services and activities by non-EU companies 	<ul style="list-style-type: none"> • Ensuring that financial products are traded in regulated venues • Increased transparency • Restriction of commodity market speculation • Adjustment of rules for new technologies (high-speed trading) • Strengthening investor protection
Insurance	
Solvency II – Regulation	Solvency II Directive
<ul style="list-style-type: none"> • Valuation of assets and liabilities insurance technical reserves solvency capital requirement (standard and internal models) minimum capital requirement investments • Management system, supervision, SPEEs • Greater transparency • Insurance groups: group-level solvency, capital adequacy calculation, supervision of group-level, solvency capital compliance of groups with centralised risk management • Equivalence provisions for third countries 	<ul style="list-style-type: none"> • Licensing • Capital requirements • Risk management system: appropriate management system own risk and solvency assessment • Special provisions for insurance and reinsurance • Supervision: supervisory review, group supervisory authority
Payments	
Regulation (EU) 2021/1230	PSD 2
<ul style="list-style-type: none"> • Electronic payment operations: transfers, direct debits, ATMs, bank and credit card payments, cash transfers • Payments in euros or the national currency of other EU countries • Use of International Bank Account Number (IBAN) and Bank Identification Code (BIC) • Disputes arising between banks and customers: complaint and complaint handling, effective out-of-court complaint and redress procedures • Fines 	<ul style="list-style-type: none"> • Electronic payments: internet and new innovative payment services similar to mobile payments • Strict security requirements: protection of consumers' financial data, secure identification, reducing the risk of fraud • Transparency and information • Rights and obligations of users and providers of payment services • Regulation 2015/751: bank commission maximum

Source: own compilation

VI. Conclusions

The regulation of financial markets serves various purposes. Within risk and risk management, the phenomenon of too big to fail assumes that large financial institutions, if allowed to fail, could have severe repercussions on the entire financial system and the economy. The regulation aims to prevent systemic risks associated with these globally and/or nationally significant institutions. The interconnectivity (too interconnected to fail) of financial institutions and markets can amplify the impact of a failure, leading to a domino effect. Regulation seeks to manage and mitigate these interconnections to prevent widespread crises. Regulatory measures are implemented to address moral hazard concerns, where institutions may take excessive risks, knowing that the government may bail them out in case of failure.

Another dimension is the consumer protection. Financial markets often involve complex products and transactions, and consumers may be vulnerable to predatory practices. Consumers may lack the necessary knowledge and financial literacy to make informed decisions. Regulatory measures include disclosure requirements and educational initiatives to empower consumers and are designed to protect consumers from unfair treatment, fraud, and abusive financial products.

Beyond the narrow financial aspects, the whole society and environment are affected by financial markets. They are crucial in directing capital towards sustainable and environmentally friendly initiatives (green finance, environmental, social, governance, and ESG factors). Regulations may require companies to disclose their environmental risks and practices, fostering transparency and accountability about environmental concerns. Furthermore, legislators can encourage green finance and sustainable investments through different favourable or onerous incentives.

Ethical finance ensures fair and ethical financial practices. On the one hand, international ethical standards include adherence to principles set by global organisations and bodies (e.g. CFA Institute, ethical codes of banks or other financial associations). On the other hand, religious principles also affect financial practices. Christianity, the Bible, the Roman Catholic Church, other Abrahamic religions (Jews: Torah, Muslims: Sharia principles), and even the Eastern philosophies and religions (Hinduism, Buddhism, Tao) provide fundamental maxims and specific rules, like the prohibition of usury.

To mitigate these risks and ensure the overall well-being of the financial system, governments, regulatory bodies, and international organisations have established a comprehensive framework of rules, standards, and guidelines. The regulation of financial markets involves a multi-level framework, with rules and standards established at different levels – national (constitution, acts, decrees, statutes), supranational (such as the European Union: regulations and directives) and international (treaties, conventions, accords, customs). Supporting the case for dual legislation, regulations establish comprehensive rules applicable to all EU member states, creating a uniform framework that cannot be deviated. In contrast, directives provide a more flexible EU-level framework, allowing better adaptation to local conditions in national law. However, this dual regulatory approach becomes inconsistent due to varying requirements and the transfer of regulatory scope between directives and regulations. Additionally, the need to align EU legislation with national rules, particularly in the case of regulations, requires careful attention to prevent oversight by legislators and law enforcers. The specific structure may vary by country and region.

Bibliography

Allen, Franklin – Carletti, Elena – Goldstein, Italy – Leonello, Agnese: Morale hazard and government guarantees in the banking industry. In *Journal of Financial Regulation*, Vol. 1, No. 1, 2015, pp. 30-50. He. <https://doi.org/10.1093/jfr/fju003>

Ashraf, Badar Nadeem, et al.: Capital regulation, deposit insurance and bank risk: International evidence from normal and crisis periods. *Research in International Business and Finance* 52, 2020, <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2020.101188>

Atkinson, Tyler – Luttrell, David – Roseblum, Harvey: Assessment the costs and consequences of the 2007-2009 financial crisis. In *Economic Letters*, Vol. 8, No. 7, 2013

Boatright, John R.: *Ethics in finance*. John Wiley & Sons, 2013

Botos Katalin: Likviditás, szolvencia, prudencia. In Botos Katalin (szerk.): *Pénzügypolitika az ezredfordulón*, JATEPress, 2003

CFA Institute: Code of Ethics and Standards of Professional Conduct <https://www.cfainstitute.org/en/ethics-standards/ethics/code-of-ethics-standards-of-conduct-guidance>

Chen, Tsai-Jyh: *An International Comparison of Financial Consumer Protection*. Springer Nature Singapore, 2018.

Chenet, Hugues, Josh Ryan-Collins, and Frank Van Lerven: Finance, climate-change and radical uncertainty: Towards a precautionary approach to financial policy. In *Ecological Economics* 2021. doi: 10.1016/j.ecolecon.2021.106957

Čolović, Vladimir: Banks as Insurance Agents (Bankinsurance). *EMC Review - Economy and Market Communication Review*, Vol. 19, No. 1, 2020, pp. 136-150. <https://doi.org/10.7251/EMC2001136C>

Creel, Jérôme – Hubert, Paul – Labondance, Fabien: Financial stability and economic performance. In *Economic Modelling*, Vol. 48, 2015, pp. 25-40.

Crockett, Andrew: The theory and practice of financial stability. In *De Economist*, Vol. 144. No.4, 1996, pp. 531-568. <https://doi.org/10.1007/BF01371939>

Cseres, Katalin: Integrate or separate: institutional design for the enforcement of competition law and consumer law. *Amsterdam Law School Research Paper* 2020. 2013-03, Amsterdam Centre for European Law and Governance *Research Paper* No. 2013-01. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2200908>

De Bruin, Boudewijn. *Ethics and the global financial crisis*. Cambridge University Press, 2015

Dobson, John: The role of ethics in finance. In *Financial Analysts Journal*, 1993. pp. 57-61.

Donnelly, Shawn, and Ioannis G. Asimakopoulos: *Bending and breaking the single resolution*

mechanism: The case of Italy. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Volume 58(4) 2020. pp. 856-871, <https://doi.org/10.1111/jcms.12992>

Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve 1841-1941. Posner Grafikai Műintézet, 1941

Garcia-Jorcano, Laura, and Lidia Sanchis-Marco: Systemic-systematic risk in financial system: A dynamic ranking based on expectiles. In *International Review of Economics & Finance*, Vol. 75, 2021, pp. 330-365.

Glavanits Judit: A pénzügyi piac szabályozásának és felügyeletének új irányai. In Kálmán János (szerk.): *Állam – Válság – Pénzügyek*, Gondolat, Budapest, 2017

Hadjimichael, Theodora: Coalition calls for Fair Banking Act, which public would back. Fair Bankif for All. Policy paper, 2023. (<https://responsiblefinance.org.uk/2023/03/coalition-calls-for-fair-banking-act-which-public-would-back/>) (08.12.2023)

Hoening, Thomas M. "Maintaining stability in a changing financial system: some lessons relearned again?" *Economic Review-Federal Reserve Bank of Kansas City*, 93.1, 2008

Hondius, Ewoud H.: The proposal for a European directive on consumer rights: A step forward, In *European Review of Private Law*, Vol. 18, Issue 1, 2010 <https://doi.org/10.54648/erpl2010005>

Huertas, Thomas F.: *Safe to Fail: How Resolution Will Revolutionise Banking*, Palgrave Macmillan, London, 2014. <https://doi.org/10.1111/jcms.12992>

Jebari, Joseph – Táiwò, O. O. – Andrews T. et al.: From moral hazard to risk-response feedback. In *Climate Risk Management*, Vol. 33, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.crm.2021.100324>

Kálmán János: A közérdek és a pénzügyi stabilitás. In Lapsánszky et al.(szerk.): *Közérdek: Elméleti és szakjogi megoldások egy klasszikus problémára*. Gondolat, Budapest, 2017, 597-625. o.

Kálmán János: A makroprudenciális politika fogalmi keretei és helye a gazdaságpolitika rendszerében. In *Jog – Állam – Politika*, 2015/2.

Katona Klára (szerk.): *A pénzügyi közvetítőrendszer funkciói*. Wolters Kluwer, Budapest, 2018

Kecskés András – Bujtár Zsolt: A kínai pénzügyi rendszer árnyéka, *Árnyékbankrendszeri kockázatok a kínai gazdaságban*. In *Polgári Szemle*, 2017/4-6, pp. 329-340.

Kelsen Hans: *Reine Rechtslehre*, 1. Aufl., Leipzig und Wien, 1934. V. Die Rechtsordnung und ihr Stufenbau and *Reine Rechtslehre*. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik. Hrsg.:

Matthias Jestaedt: *Studienausgabe der 1. Auflage 1934*. Mohr Siebeck, Tübingen 2008. Seite 73-99.

Krason, Stepher M.: *Catholic social teaching: not lined up with either economic liberalism*

guard statism. In *Catholic Social Science Review*, Volume 16, 2011, pp. 297-299. He.

Litan, Robert E.: Institutions and policies for maintaining financial stability. *Economic Policy Symposium*, Federal Reserve Bank of Kansas City, 1997. pp. 257-297.

Marján Attila: Az európai pénzügyi szolgáltatási szektor és a gazdasági és monetáris unió. Corvinus Egyetem, Budapest, 2003

MNB: MNB's green program, 2019, MNB, Budapest, Available: <https://www.mnb.hu/felugyelet/felugyeleti-keretrendszer/zold-program> (15.11.2023).

Monasterolo, Irene: Climate change and the financial system. *Annual Review of Resource Economics* 12, 2020, pp. 299-320. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-110119-031134>

Naude, Tjachie: The use of black and grey lists in unfair contract terms legislation: a comparative perspective. In *South African Law Journal*, 124.1, 2007, pp. 128-164.

Oino, Isaiah: Bank solvency: The role of credit and liquidity risks, regulatory capital and economic stability. *Banks and Bank Systems*, 16.4, 2021, pp. 84-100. doi:10.21511/bbs.16(4).2021.08

Ondimu, Richard Mochoge: Bank-Insurance Mergers and Acquisitions (M&A) and Shareholders' Value. Diss. Aston University, 2022

Park, Hyoungkun – Jong Dae Kim: Transition towards green banking: role of financial regulators and financial institutions. In *Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility*, Vol 5, No. 1, 2020, pp. 1-25. DOI: 10.1186/s41180-020-00034-3

Rahman, Nabilah: The Pure Theory of Law: Revisiting the Normative Dimensions and Critical Legal Science of Hans Kelsen. *Supremo Amicus* Vol. 30, 2022

Rice, George Graham: *My adventures with your money*. The Gorham Press, Boston. 1913

Saunders, Anthony, Marcia Millon Cornett, and Otgo Erhemjamts: *Financial institutions management: A risk management approach*. McGraw-Hill, 2021

Sen, Amartya – Stiglitz, Joseph E. – Fitoussi, Jean-Paul: *Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up: the report*. New Press, New York, 2010

Sen, Amartya – Suzumura, Kōtarō – Arrow, Kenneth J.: *Handbook of social choice and welfare*. Elsevier, Amsterdam-Boston, 2002

Sen, Amartya: *Poverty and Famines: An Essay you Entitlement and Deprivation*. Clarendon Press, Oxford New York, 1982

Shapiro, Samuel L.: The ABC's of Leasing. In *University of Illinois Law Forum*, Vol. 1972, Number 1, "Because commercial leasing has become a large industry ..."

Tajti Zsuzsanna: A modernkori bankbiztosítás magyarországi története. In *Hitelintézeti Szemle*, 2005/2.

Tóth Tihamér: Fogyasztóvédelmi közjog. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2018

Legislation

CRR: Regulation (EU) No 575/2013 on prudential requirements for credit institutions and investment firms and amending Regulation (EU) No 648/2012

CRR II: Regulation (EU) 2019/876 amending Regulation (EU) No 575/2013 as regards the leverage ratio, the net stable funding ratio, requirements for own funds and eligible liabilities, counterparty credit risk, market risk, exposures to central counterparties, exposures to collective investment undertakings, large exposures, reporting and disclosure requirements, and Regulation (EU) No 648/2012

CRD: Directive 2013/36/EU on access to the activity of credit institutions and the prudential supervision of credit institutions and investment firms, amending Directive 2002/87/EC and repealing Directives 2006/48/EC and 2006/49/EC

CRD V: Directive (EU) 2019/878 amending Directive 2013/36/EU as regards exempted entities, financial holding companies, mixed financial holding companies, remuneration, supervisory measures and powers and capital conservation measures

MiFIR: Regulation (EU) No 600/2014 on markets in financial instruments and amending Regulation (EU) No 648/2012

MiFID II: Directive 2014/65/EU on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU

Solvency II R: Regulation (EU) 2015/35 supplementing Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II)

Solvency II D: Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II)

Regulation (EU) 2021/1230 on cross-border payments in the Union

PSD2: Directive (EU) 2015/2366 on payment services in the internal market, amending Directives 2002/65/EC, 2009/110/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) No 1093/2010, and repealing Directive 2007/64/EC

Consumer Rights Act 2015 of the United Kingdom

Act LXXVIII of 2014 on the amendment of Act CLXII of 2009 on consumer credit and certain related acts

18/1999. (II. 5.) Government decree on unfair terms in a contract with a consumer Act V of 2013 on the Civil Code

Pásztor Gergely¹

A kapcsolati erőszak nem monolitikus becslése Magyarországon²

Absztrakt

A kapcsolati erőszak értékelésének és kezelésének megközelítései Magyarországon a kapcsolati erőszak egyöntetű fogalmán alapulnak. Ez akadályozza a jelenség megértését. A tanulmány középpontjában a párkapcsolati erőszak nem monolitikus becslése áll. Az erőszak fizikai dimenzióinak bevezetésével megvalósítható a kapcsolati erőszak nem monolitikus becslése. A párkapcsolati erőszakra kevés adat áll rendelkezésre. Az adatok forrásai a társadalmi felmérések és a Bűnügyi Statisztikai Rendszer. Az adatok zajosak és ellentmondásokkal terheltek. A megfelelő elméleti háttér alkalmazásával azonban a párkapcsolati erőszak két fő típusa azonosítható. A tanulmány javaslatot tesz további adatforrások feltárására és alkalmazására, további típusokkal kiegészítve a becslést. Ezek a kölcsönös erőszakos kontroll, az erőszakos ellenállás és a válás kiváltotta erőszak.

Kulcsszavak: kapcsolati erőszak, kényszerítő kontrolláló erőszak, erőszakos ellenállás, kölcsönös erőszakos kontroll, szituatív párkapcsolati erőszak, válás kiváltotta párkapcsolati erőszak, Magyarország, becslés

Abstract

Approaches for assessing intimate partner violence (IPV) in Hungary are based on a unitary concept of intimate partner violence. This hinders the understanding of the phenomenon. The focus of this study is to provide an estimate for IPV in Hungary. The study introduces and applies a non-unitary approach of intimate partner violence. Such an estimate can be achieved by suggesting possible assessment criteria. There is a paucity of data on intimate partner violence in Hungary. The main data sources are social surveys and the criminal statistical system. Data is noisy and marred by inconsistency. Applying dimensions for injurious domestic violence yields estimates for the two main types of IPV. A more accurate estimate can be given for prevalence.

Keywords: intimate partner violence, coercive controlling violence, situational couple violence, separation instigated violence, violent resistance, estimate.

¹ PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.

² DOI 10.59558/jesz.2024.2.90

Bevezetés: a kapcsolati erőszak problémája Magyarországon

A kapcsolati erőszak jelentős társadalmi probléma. Azonnal és súlyosan rontja az érintettek életminőségét, és hosszú távú, számottevő gazdasági károkat okoz. Fontossága Magyarországon fokozatosan átalakul. Ötven évvel ezelőtt még adatok sem voltak róla,³ az ezredforduló óta marginális kérdésből fontos problémává lépett elő. Ezt jelzi, hogy önálló büntetőjogi tényállássá vált.⁴ Kutatását adathiány⁵ és kutatói viták jellemzik.⁶ A viták központjában két kérdés áll. Az egyik, hogy pontosan mi a kapcsolati erőszak. Ennek oka, hogy meghatározása nem egységes, hanem sokrétű. A másik, hogy hány embert érint hazánkban. Ennek oka, hogy rendkívül nehéz pontosan mérni.

A kapcsolati erőszak közegéből fakadóan is rejtett. Mind az elkövetők, mind a sértettek arra törekednek, hogy leplezzék. Ez általános, nem csak hazánkra jellemző tulajdonsága. A jelenség jellegéből fakadóan, az érintettek titkolják érintettségüket.⁷ Ezt a család autonómiájának értéként való elfogadása okozza, tökéletes környezetet teremtve az erőszakos, de rejtett viselkedéshez.⁸

Hazai kutatását két előzetes elképzelés határozza meg. Az első, hogy egységes jelenség, azaz mindig ugyanazon tulajdonságok jellemzik. A másik, hogy mik ezek a tulajdonságok. Egyik elképzelés sem új keletű. A hazai kutatásokban a kapcsolati erőszak elkövetője tipikusan férfi; sértettje tipikusan nő. Az erőszak súlyos, folyamatosan eszkalálódik, azaz egyre súlyosabb lesz. Az elkövető nem csak fizikai erőszakot alkalmaz: szóban folyamatosan sért, időnként szexuálisan is erőszakos. A nő soha nem erőszakos, tehetetlen áldozat; így az erőszak mindig egyirányú. A kapcsolati erőszaknak régóta ezt a képét erősíti a szép-⁹ és a szakirodalom is. Oka a férfiak betegsége¹⁰ vagy világnézete.¹¹ A közvéleményben a férfi elkövető és a női áldozat képe általános.

I. A kapcsolati erőszak meghatározása

Mi a kapcsolati erőszak? Elsőként a *“kapcsolati”* jelzőt fontos tisztázni. Ez a szó azt jelenti, hogy sértett és elkövető ismeri egymást, közöttük valamilyen kapcsolat áll fenn. Ez általában valamilyen intim kapcsolat. Jelenthet házasságot, élettársi kapcsolatot, de egyszerűen párkapcsolatot is. Egyes jogszabályok és kutatások a szülő-gyermek kapcsolatot is ide sorolják.¹²

³ Tamási Erzsébet: Bűnös áldozatok. A családon belül erőszak férfi szereplő. Belügyminisztérium, Budapest, 2005, 40. o.

⁴ 2012. évi C. törvény, 212/A.

⁵ Tóth Olga: A nő elleni párkapcsolati erőszak Magyarországon: Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összegzése. 3. o. In Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle, 8. évf. 4. szám, 1-28. o.

⁶ Vö.: Morvai Krisztina: Terror a családban. Budapest, Kossuth, 1998; és Tamási Erzsébet: The Only Good man is a Battered Man. In Iustum Aequum Salutare V. 2009/4. szám.

⁷ Johnson, Michael Paul: Patriarchal Terrorism and Common Couple Violence: Two Forms of Violence against Women, 289. o. In Journal of Marriage and Family, May, 1995, Vol. 57, No. 2, 1995, 283-294. o.

⁸ Levesque, Roger: Culture and family violence: Fostering change through human rights law. American Psychological Association, Washington D.C., 2001.

⁹ Lásd: Németh László: Iszony. Nyugat, Budapest, 1947; Sarkadi Imre: Tanyasi dúvad. Szépirodalmi, Budapest, 1953; Raffai Sarolta: Egyszál magam. Magvető, Budapest, 1976; Zám Tibor: Túl a poklon. Magvető, Budapest, 1980.

¹⁰ Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekmény tényállásának 10. Születésnapjára. In Belügyi Szemle, 2023/10. szám, 1750. o.

¹¹ Tóth: i.m. 6. o.

¹² Ilyen például a BTK 212/A vagy a családon belüli erőszakot vizsgáló társadalmi felmérések.

A kapcsolati erőszak megnevezése is változatos. A különböző megnevezések, mint például a családon belüli erőszak¹³ vagy a párkapcsolati erőszak mást jelentenek. Ezt tovább bonyolítja a külföldi terminológia.

A magyar büntetőjog szerint az erőszak fizikai erő. Célja, a sértett akaratának meghajlítása¹⁴ vagy ellenállásának megtörése.¹⁵ Az így meghatározott jogi fogalom azonban kutatásokban nehezen alkalmazható. A jogszabályi megfogalmazás egységes, azonban a társadalomtudományi nem az.

Az erőszak társadalomtudományi fogalmának értelmezésében két mód alakult ki. Az egyik *tágan*, míg a másik *szűken* értelmezi erőszakot. Az előbbi szerint erőszak bármely, az áldozatnak kárt okozó hatás.¹⁶ Az utóbbi szerint csak a fizikai sérülést okozó hatás az.¹⁷ A tág értelmezés az erőszakot annak *céljával, eszközével, vagy helyszínével* jellemzi. Így jönnek létre azok a szókapcsolatok, amelyekkel az erőszak különböző válfajait hivatottak jelölni: pl. szexuális erőszak,¹⁸ amelynek célja valamilyen szexuális cselekmény végrehajtása az áldozat akaratára ellenére; a lelki bántalmazás,¹⁹ amely a sértettnek lelki eszközökkel okoz sérülést; vagy épp az online erőszak melynek helyszíne a világháló. Ezzel szemben az erőszak szűk értelmezése a fizikai erőszakot annak tulajdonságaival jellemzi. Ilyen a fizikai erőszak *súlyossága, általánossága* vagy *iránya*.²⁰ De ilyen az eszközlálódásra való hajlama²¹ vagy az elkövető és a sértett neme.

A szűken és a tágan értelmezett erőszak összehasonlítása hibás következtetésekhez vezet. A két értelmezés ellentétben áll egymással. Ennek következménye, hogy eredményeik nem összehasonlíthatók. A viták többnyire abból fakadnak, hogy eltérően értelmezett erőszakot vetnek össze. A változatos terminológia tovább nehezíti a helyzetet.

I.1. A tényállás bemutatása

A kapcsolati erőszak történetében fordulópontot jelentett 2012. évi C. törvény. Ebben a jogalkotó létrehozta a kapcsolati erőszak tényállását. Ezzel lehetőséget teremtett a kapcsolati erőszak egységesített értelmezésére és szankcionálására. Innen datálható a specifikus adatfelvétel is. Kézenfekvő a kapcsolati erőszak meghatározásához a tényállást felhasználni.

¹³ Ezt a kifejezést gyakran feleltetik meg az angol domestic violence kifejezésnek. A pontosabb fordítás inkább "háztartási erőszak" lenne. A megkülönböztetés azért fontos, mert az értelmezés így nem a család fogalmához kötődne.

¹⁴ Balogh Ágnes – Tóth Mihály (szerk.): Magyar büntetőjog. Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest, 2010, 157. o.

¹⁵ 34/2007. BK vélemény III/1. pont.

¹⁶ Domokos Andrea: A pandémia hatása a családon belüli erőszakra. In Domokos Andrea (szerk.): A családon belüli erőszak aktuális kérdései. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021, 15. o.

¹⁷ Straus, Murray Arnold : Physical Violence in American Families: Incidence Rates, Causes, and Trends 1976-1985. In Knudsen Dean (ed.): Abused and Battered: Social And Legal Responses To Family Violence. Routledge, 1991.

¹⁸ Ázsoth Szilvia: A családon belüli erőszak büntetőjogi aspektusai. In Büntetőjogi Szemle, 2023/1. szám, 4. o.

¹⁹ Pápai-Tarr Ágnes: A kapcsolati erőszak kritikai megközelítésben. In Magyar Jog, 2015/11. szám, 620-627. o.

²⁰ Holtzworth-Munroe, Amy – Stuart, Gregory: Typologies of Male Batterers: Three Subtypes and the Differences Among Them. In Psychological Bulletin, Vol. I, 16, No. 3. 1994, 476-497. o.

²¹ Johnson, Michael Paul: Two Types of Violence Against Women in the American Family. In Mangai Natarajan (ed.): Domestic Violence: The Five Big Questions. Routledge, London, 2007, 3-14. o.

1.1.1. Sértetti kör

A bűncselekmény sértetti köre egyszerre különleges és széles. Különleges azért, mert a tényállás a gyermek érdekét sértő és a család elleni bűncselekmények közé tartozik. Széles pedig azért mert sértettje lehet:

1. az elkövető gyermekének szülője,
2. az elkövető hozzátartozója, (pl. szülője, nagyszülője, testvére)
3. az elkövető élettársa vagy házastársa,
4. az elkövető volt élettársa vagy volt háztartása,
5. gondnoka,
6. gondnokoltja,
7. gyámja,
8. gyámoltja.

A tényállás megköveteli, hogy az elkövetéskor a sértett és az elkövető egy lakásban éljen.²² Ez alól csak az elkövető gyermekének szülője mentesül. Látható, hogy a jogalkotó a sértettek között nem tesz különbséget. Ez azt jelenti, hogy a törvény a férfiakat és a nőket egyaránt védi. A jogalkotó széles családfogalmat használt, nem csak a vér szerinti kapcsolatokat veszi figyelembe. A gyámság és a gondnokság viszonyát is beemeli a családjába.

1.1.2. Megvalósítás

A kapcsolati erőszak tényállása megvalósítható:

1. a.) az emberi méltóságot súlyosan sértő, megalázó és erőszakos magatartás tanúsításával
- b.) a közös gazdálkodás körébe vagy közös vagyonba tartozó anyagi javakat elvonásával ha ezzel a sértettet súlyos nélkülözésnek teszi ki.

A tényállás első bekezdése szubszidiárius. A szubszidiárius bűncselekmény funkciója az, hogy kiegészítő, kiegészítő szerepet játszon azokban az esetekben, ahol más vagy súlyosabb bűncselekmény nem állapítható meg, ám a tettes magatartása jogellenes. Az (1) bekezdésben meghatározott bűncselekmény csak magánindítványra büntethető.

2. a.) a 164. § (2) bekezdése szerinti (könnyű) testi sértéssel vagy a 227. § (2) bekezdése szerinti becsületsértéssel
- b.) 164. § (3) és (4) bekezdése szerinti (súlyos) testi sértéssel, a 194. § (1) bekezdése szerinti személyi szabadság megsértésével vagy kényszerítéssel.

A tényállás az erőszaknak szintén rendkívül széles értelmezésével él. Többféle megvalósításából csak egy a fizikai erőszak alkalmazása, könnyű vagy súlyos testi sértés formájában. A tényállás megvalósítható nélkülözés okozásával és kényszerítéssel is. Különösen érdekes a személyi szabadság megsértése a tényállásban. Ez tovább szélesíti a kapcsolati erőszak fogalmát. Látható, hogy a tényállás az erőszak igen tágan értelmezett fogalmát használja.²³

²² Itt érhető tetten a "háztartási erőszak" fontossága. A bűncselekményhez közös háztartás, folyamatos együttélés szükséges.

²³ Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekményének jogalkalmazási gyakorlata. In Vókó György (szerk.): Kriminológiai Tanulmányok 56. OKRI, Budapest, 2019, 30-47. o.

I.1.3. Rendszeresség

A tényállás megvalósulásához rendszeresség szükséges. Ez már két elkövetés esetében is megállapítható.²⁴ A rendszeresség kizárja az alkalmosságát. Az ismétlődés az egyes alkalmakat összekapcsoló elkövetési tudattartamot feltételez.²⁵ Ezzel a jogalkotó figyelembe vette a kapcsolati erőszak legfontosabb jellegzetességét. Azt, hogy hosszú távú dinamikával rendelkezik. Egy incidens után az elkövető és a sértett újra találkoznak egymással. Legtöbbször együtt is élnek. Ez pedig újabb és újabb incidensekre teremt lehetőséget.

II. Mennyire elterjedt a kapcsolati erőszak Magyarországon? Módszertani kérdések a jelenség mérésével kapcsolatban

Egy jelenség előfordulását a társadalomtudományban két mérőszám méri. Az incidencia és a prevalencia. Mindkettő a medicinából, pontosabban a járványtanból származik.²⁶ Az incidencia egy jelenség új eseteinek előfordulása egy meghatározott időtartam alatt a vizsgált populációban. A vizsgált populáció Magyarország teljes népessége.²⁷ Az adott időtartam egy év. A kapcsolati erőszak esetében az éves incidenciát két információval szolgál. Az egyik, hogy évente hány alkalommal fordul elő kapcsolati erőszak az országban. A másik, hogy hány új elkövetője van a bűncselekménynek. Az incidenciába ugyanis csak az új elkövetések számítanak bele. Jó példa rá a COVID alatt naponta közölt új esetek száma. Ma Magyarországon nem mérik a kapcsolati erőszak incidenciáját. Éves bontású adatok léteznek a megvalósult kapcsolati erőszakok számáról. Pontos incidenciához azonban arra van szükség, hogy az új esetek elkülönüljenek a régiektől. A kapcsolati erőszakra jellemző, hogy hosszú ideig áll fenn. Egy elkövető többször is elkövetheti. Azonban nincs adat, amely az új elkövetőket a visszaesőktől megkülönbözteti. Így jelenleg Magyarországon incidenciát számolni a kapcsolati erőszak jelenségére pontosan nem lehet.

Prevalenciának nevezzük az adott időpontban vagy időszakban egy adott populációt érintő jelenség előfordulási gyakoriságát. Más szavakkal: megmutatja, hogy egy populációnak mekkora részét érinti a jelenség. Jó példa erre a COVID alatt naponta közölt összes betegek száma. Abszolút értékben (fő) is megadható. Gyakrabban használnak dimenzió nélküli vagy százalékos viszonyszámot. Prevalenciát lehet mérni egy adott időpontra (általában egy év). Ez az ún. pont prevalencia. Lehetséges egy periódusra is mérni, ez az ún. periódus prevalencia. Ma Magyarországon nincsenek periódus prevalencia adatok a kapcsolati erőszakra. Szórványos pont prevalencia adatokkal rendelkezünk a női lakosságról. A kapcsolati erőszak prevalenciájáról a férfi lakosság körében nem rendelkezünk információval. A prevalencia megismerésére, pontos adatok híján, a becslés mutatkozik egyedüli megfelelő lehetőségnek. Ennek módszertana felé fordulok most.

²⁴ 17/2017. sz. büntető elvi határozat, BH 2020.195.

²⁵ Belovics Ervin (szerk.): Büntetőjog II. Különös rész. HVG-ORAC., Budapest, 2018, 253. o.

²⁶ Moyses, Szkló – Nieto, Javier: Epidemiology, Beyond the Basics 3rd Ed., Jones & Bartlett, Burlington, MA, 2014, 71-72. o.

²⁷ Ezt fontos leszögezni, mivel számos adatforrás csak a női sértettekről szolgáltat információkat. Ez figyelmen kívül hagyja a tény, hogy a törvény nem tesz különbséget férfi és nő sértett között.

II.1. A jelenség becslése

A kapcsolati erőszak mérését Gelles három lépésben vázolja fel.²⁸ Az első a kapcsolati erőszak meghatározása. A második a kapcsolati erőszak incidenciájának mérése. A harmadik, a két előző eredője, a prevalencia mérése. Ez azonban csak ideális körülmények esetén lehetséges. Részletes adatok nélkül a kutató egyedül becsléseket alkothat. Az elérhető adatok határozzák meg a becslések pontosságát. Fontos megismételni: hazánkban nem készült átfogó felmérés a kapcsolati erőszakról. Pont prevalencia, illetve idősoros bűnügyi statisztikai adatok állnak rendelkezésre. Ennek ellenére úgy vélem, hogy nagyságrendi becslések lehetségesek. Ezeket egymáshoz hasonlítva pontosabban megérthetjük a kapcsolati erőszak elterjedtségét Magyarországon.

Bármely becslés fontos paramétere az időpont. Meg kell határoznunk a jelenség vizsgálatának időpontját. Idősoros adatok hiányában a periódus becslések nem lehetségesek. A pont prevalencia realisabb célkitűzés. A konkrét időpont kijelölését elsősorban az adatok határozzák meg. Becslésem időpontjának a 2022-es évet választom. Ennek oka, hogy erre áll rendelkezésre a legtöbb adat.

II.1.1 A kapcsolati erőszak meghatározása a becsléshez (Operacionalizálás)

A becslésekhez használt kapcsolati erőszak fogalmát a tényállásra alapozom. Az erőszak szűk meghatározását használom. Annak dimenzióit Johnson és Ferraro munkájára alapozom.²⁹ Az operacionalizálást az 1. táblázat foglalja össze.

AZ ERŐSZAK DIMENZIÓJA	A TÉNYÁLLÁS MEGVALÓSUL
A sérülések súlyossága	Az enyhe, csak fájdalmat okozó fizikai sérülésektől az életveszélyes, eszközzel okozott sérülésekig.
Az erőszakos incidensek száma	1<
Az incidensek gyakorisága	Az elszórt, eseti incidensektől a napi rendszerességűekig.
Az erőszak eskalálódásra való hajlama	A nem eskalálódó, statikus erőszaktól az eskalálódóig.
Az erőszak irányultsága	Az egyirányú és a kétirányú erőszak esetén egyaránt.
Nemi szimmetria	A nemileg szimmetrikus és a nemileg aszimmetrikus erőszak esetén egyaránt.

1. Táblázat A becslés során alkalmazott erőszakot leíró dimenziók

²⁸ Gelles, Richard James: Estimating the Incidence and Prevalence of Violence against women. In Violence Against Women Vol. 6, No.7, 2000, 784-804. o.

²⁹ Johnson, Michael Paul – Ferraro, Kathleen Joan: Research on Domestic Violence in the 1990s: Making Distinctions. In Journal of Marriage and the Family, Vol. 62, No. 4 (Nov., 2000), 948-963. o.

1. A sérülések súlyossága. A fizikai erőszak e dimenziója azt írja le, hogy az erőszakos incidens milyen súlyos sérülést okoz. A tényállás nagyon széles skálán határozza meg a súlyosságot. Eszközzel vagy anélkül, a hajhúzástól, lökdösődéstől a csonttörésig és életveszélyes sérülésekig. Mind megvalósítja a tényállást.

2. Az erőszakos incidensek száma. Ez a dimenzió írja le, hogy a kapcsolat fennállása alatt hány erőszakos esemény történik. A tényállás már két incidenst elegendőnek tekint a megvalósításhoz. Az incidensek száma változhat a kapcsolat során.

3. Az erőszakos incidensek gyakorisága. Ez a dimenzió megmutatja, hogy milyen gyakoriak az erőszakos események a kapcsolatban. Ez az éves egy incidenstől akár a napi gyakoriságig terjedhet. A tényállás nagyon tág keretet állít. Az incidensek gyakoriságát tekintve az egymást ritkán követő és a gyakori incidensek egyaránt megvalósítják a tényállást.

4. A kapcsolati erőszak változhat. Az eszkalálódásra való hajlam azt mutatja meg, hogy az erőszak súlyossága idővel változik e. Ha az erőszakos események súlyossága az idővel nő, az erőszak eszkalálódik. A nem eszkalálódó és az eszkalálódó erőszak egyaránt megvalósítja a tényállást.

5. Az erőszak irányultságának nevezik a sértett és az elkövető erőszakos kölcsönhatását. A kapcsolati erőszak egyes sértettjei az erőszakra erőszakkal reagálnak. (i.e. A sértett visszaüt.) A szakirodalom ezt nevezi kétirányú erőszaknak. A tényállás nem tesz különbséget az egyirányú és a kétirányú erőszak között. Mindkettő megvalósítja.

6. A nemi szimmetria azt mutatja meg, hogy az elkövető és a sértett ugyanazon nemű-e. A tényállás nem tesz különbséget nemi alapon. A nemileg szimmetrikus (férfi és női elkövető és sértett) és az aszimmetrikus (férfi elkövető-női sértett, női elkövető-férfi sértett) erőszak egyaránt megvalósítja a tényállást.

II.1.2. Adatforrások

A kapcsolati erőszak becsléséhez Gelles három típusú adatforrást azonosít:

- a.) klinikai adatokat
- b.) hatósági adatokat
- c.) társadalomtudományi felméréseket.³⁰

Mindhárom forrástípust alkalmazom a becslések során. Önmagában egyik adatforrás típus sem képes pontosan reprezentálni a kapcsolati erőszakot. A jelenség használhatóan pontos képe ezek szintetizált felhasználásával rajzolható meg.³¹ Mindhárom típusra jellemző a *mintavételi torzítás*.³² Ez azt jelenti, hogy az adatforrásban használt minta nem képviseli a teljes érintett populációt.

A klinikai adatok olyan adatforrások, amelyek elsősorban *kvalitatív* adatokat nyújtanak. Ez az adatforrás típus részletes, leíró adatokat szolgáltat egyes esetekről. Ebbe a csoportba sorolhatók a különböző eseteleírások: Fehér,³³ Garai egyes munkái,³⁴ Héra,³⁵ Tóth és

³⁰ Gelles, Richard James: Estimating the Incidence and Prevalence of Violence against women. In *Violence Against Women*, Vol. 6 No.7, 2000, 787. o.

³¹ Bunce, Annie – Carlisle, Sophie – Barbosa, Estela: The Concept and Measurement of Interpersonal Violence in Specialist Services Data: Inconsistencies, Outcomes and the Challenges of Synthesising Evidence. In *Social Sciences*, Vol. 12, No. 7., 2023, 366-381. o.

³² Michael Paul Johnson: Patriarchal Terrorism and Common Couple Violence: Two Forms of Violence against Women. In *Journal of Marriage and Family*, Vol. 57, No. 2, 1995, 289. o.

³³ Fehér Lenke – Parti Katalin: Nők a börtönben. In *Kriminológiai tanulmányok 39.*, OKRI, Budapest, 2002.

³⁴ Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekményének jogalkalmazási gyakorlata. In *Kriminológiai Tanulmányok 56.*, 2019, 30-47 o.; A kapcsolati erőszak „szövődményei” – egy nővum hatása és joggyakorlata, PhD értekezés, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021; A kapcsolati erőszak elmúlt 8 éve a joggyakorlat

mtsai.,³⁶ illetve Tamási egyes munkái.³⁷ A típusra mintavételi torzítás jellemző. Ennek oka, hogy a vizsgált minták általában kicsik és egységesek. A női börtönpopuláció, vagy a bűnügyi statisztikai rendszerbe bekerülő esetek *nem képviselik a teljes érintett populációt*. Előbbibe szinte biztosan bekerülnek a súlyos, kétirányú erőszak női elkövetői. De a többi női elkövető, aki megvalósítja a tényállást nem. Utóbbiba szinte csak férfiak kerülnek bele, akik szintén súlyos erőszakot követnek el. A kevésbé súlyos erőszakot elkövetők azonban kimaradnak a mintából.

A tény, hogy egy minta nem reprezentatív, egyszerre előny és hátrány. Hátrány, mert nem lehet azonnal pontos incidenciaként vagy prevalenciaként használni. Előny, mert az erőszakot a dimenziói szerint csoportosítva egy altípus prevalenciája becsülhetővé válik.

A hatósági adatok rendszeres, standardizált adatfelvétellel készülnek, eredményeik interpolálhatók. Az erőszak minőségéről azonban keveset lehet megtudni belőlük. Előnyük a rendszeres hozzáférhetőség. Hátrányuk, hogy nem kellően részletesek. Magyarországon a Bűnügyi Statisztikai Rendszer (BSR) és KSH adatai ilyenek. Bizonyos adatokhoz korlátozott a hozzáférés. (pl. Megvalósult kapcsolati erőszakok száma éves bontásban.) A kapcsolati erőszakról 2013 óta léteznek adatok a BSR-ben. Azért torzítják a mintát, mert a kapcsolati erőszak nem minden esetben készül feljelentés.

A társadalomtudományi felmérések általában kérdőíves módszerrel, nagyobb mintán készülnek, amelyeket reprezentatívnak tekintenek. Módszertanuk meghatározó abból a szempontból, hogy az eredményeik összehasonlíthatók-e. A társadalmi felmérések előnye hogy általában nagyobb mintán készülnek. Hátrányuk, hogy az idősoros kutatások ritkák, és hogy eredményeik gyakran nem összehasonlíthatók. Mintavételi torzítás jellemző rájuk is. Egyes társadalmi felmérések csak a nemileg aszimmetrikus erőszakot mérik. A férfi sértettek ezzel kikerülnek a mintából, ami így nem reprezentatív. A női elkövetőkkel ugyanez a helyzet.³⁸ A társadalomtudományi felmérésekre jellemző az ún. válaszmegtagadás.³⁹ Ennek mértéke változó, de mindig jelen van. Még a legjobban kivitelezett vizsgálatok sem képesek a teljes mintából válaszokat szerezni. A válaszmegtagadók pedig jelentősen eltérően viselkedhetnek a válaszadóktól. Magyar mintán ilyen típusú adatforrások Tóth felmérései.⁴⁰ Európai uniós mintán vizsgálták a kapcsolati erőszakot Barbier és mtsai.⁴¹

Az adatforrások hiányossága és tökéletlensége miatt azok szintetizált használata szükséges. Továbbá az, hogy az erőszak fentebb leírt dimenziói alapján annak főbb csoportjai elkülönüljenek. Így lehetséges a nem reprezentatív mintákból egy, a jelenséget jobban képviselő minta kialakítása. A következőkben e felé fordulok.

tükrében, in: Domokos Andrea (szerk): A családon belüli erőszak aktuális kérdései, konferencia előadások szerkesztett változata, 2021; A kapcsolati erőszak bűncselekmény tényállásának 10. születésnapjára. In Belügyi Szemle, 2023/10. szám, 1743-1759. o.

³⁵ Héra Gábor: A kapcsolati erőszak eseteinek rendőri kezeléséről. In Belügyi Szemle, 2022/8. szám, 1627-1640. o.

³⁶ Tóth Herta – Sáfrány Réka – Rédei Dorottya: Családon belüli erőszak és bűnelkövetés: A családon belüli erőszak jelenségének kutatása nő és férfi fogvatartottak körében, Budapest, MONA, 2005.

³⁷ Tamási Erzsébet: Bűnös áldozatok. A családon belül erőszak férfi szereplő. Belügyminisztérium, Budapest, 2005; The Only Good man is a Battered Man, Iustum Aequum Salutare V. 2009/4. szám.

³⁸ Straus, Murray Arnold: Women's violence toward men is a serious social problem. In Gelles, Richard J. (ed.): Current controversies on family violence. 2nd ed., Newbury Park, Sage, 2004, 55-77. o.

³⁹ Így nevezik azt a jelenséget, amikor egy társadalomtudományi felmérés során a megkérdezett egy adott kérdésre nem ad választ.

⁴⁰ Tóth Olga: Erőszak a családban. Tárki, Budapest, 1999; Mi hány méter? A kapcsolati erőszak méréséről. In Socio.hu 2012/1. szám, 37-46. o.

⁴¹ Barbier, Alice – Chariot, Patrick – Lefèvre, Thomas: Intimate partner violence against ever-partnered women in Europe: Prevalence and associated factors – Results from the violence against women EU-wide survey. In Frontiers in Public Health, 02 December, 2022, 13. o.

II.1.3. A kapcsolati erőszak két fő típusának elkülönítése

A mintavételi hibák kiküszöbölése ösztönözte a kapcsolati erőszak tipizálását. Straus,⁴² Gelles és mások⁴³ munkái is foglalkoznak a problémával. Ezeken túl, a kapcsolati erőszak tipizálása az elkövető tipológiákban gyökerezik. Gondolf,⁴⁴ majd Holtzworth-Munroe és Stuart korai szintetizáló munkája⁴⁵ előrevetítette az egységes erőszak-jelenség felbomlását. Itthon Tamási alkotott elkövető és áldozat tipológiát.⁴⁶ Johnson szintetizáló munkájával nem elkövető, hanem jelenség-tipológiát alkotott.⁴⁷ Mindkét tipizálás lényege, hogy a kapcsolati erőszak diádikus.⁴⁸ Attól függően változik jellege, hogy milyen elkövető milyen sértettel alkot párt. Azonban amit Holtzworth-Munroe és Tamási sem írt le, az, hogy *az egymástól jellegében eltérő elkövetők egymástól jellegében eltérő erőszakot produkálnak*. Ebből egyenesen következik, hogy az egymástól jellegében eltérő erőszak mérése egymástól jellegében eltérő lesz. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolati erőszak bizonyos típusa bizonyos mintákban (pl. bűnügyi statisztikák) megjelenik, másol azonban nem. Egy másik típusa viszont egy másik mérésrel válik láthatóvá (pl. társadalomtudományi felmérések), míg a hatósági adatfelvétel számára láthatatlan marad.

A fizikai erőszak dimenzióinak vizsgálata az erőszak monolitikus fogalmának finomítását eredményezte. Gondolf⁴⁹ ill. Holtzworth-Munroe és Stuart⁵⁰ egyaránt három elkövető típust azonosítottak. Két elkövető csoport erőszak dimenziói hasonlóak, míg a harmadiké elkülönül. Ez az erőszak tipológiák egyszerűsödését eredményezte. Az erőszaknak Cavanaugh és Gelles három, míg Johnson már csak két fő⁵¹ típusát különítette el. Ezek az ún. kényszerítő kontrolláló erőszak és a szituatív párkapcsolati erőszak. Kiemelendő, hogy részletesebb tipológiák is léteznek, a csoportosítás bővíthető. Johnson a diádikus kapcsolatok alapján további derivatívákat is meghatároz. Ezekre a becslések során térek ki. A két főbb erőszak típus jellemzőit a 2. táblázat foglalja össze.

⁴² Straus, Murray Arnold – Douglas, Emily: A Short Form of the Revised Conflict Tactics Scales, and Typologies for Severity and Mutuality. In *Violence and Victims*, Vol. 19, No. 5, 2004, 507-20. o.

⁴³ Cavanaugh, Mary – Gelles, Richard James: The Utility of Male Domestic Violence Offender Typologies. In *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 20, No. 2, February 2005, 155-166. o.

⁴⁴ Gondolf, Edward: Who Are Those Guys? Toward a Behavioral Typology of Batterers. In *Violence and Victims*, Vol. 3, No. 3, 1988, 187-203. o.

⁴⁵ Holtzworth-Munroe, Amy – Stuart, Gregory: Typologies of Male Batterers: Three Subtypes and the Differences Among Them. In *Psychological Bulletin*, Vol. 116, No. 3. 1994, 476-497. o.

⁴⁶ Tamási Erzsébet: A családon belüli erőszak férfi szereplő. Doktori disszertáció, Miskolci Egyetem, 2007.

⁴⁷ Johnson, Michael Paul: *A Typology of Domestic Violence*, Boston, Northeastern University Press, 2008.

⁴⁸ Két ember kapcsolatára vonatkozó.

⁴⁹ Gondolf: i.m. 196-197. o.

⁵⁰ Holtzworth-Munroe, Amy – Stuart, Gregory: i.m. 482. o.

⁵¹ A terminológia Johnson (2008) alapján.

	A KAPCSOLATI ERŐSZAK FŐ TÍPUSAI⁵²	
AZ ERŐSZAK DIMENZIÓJA	KÉNYSZERÍTŐ KONTROLLÁLÓ ERŐSZAK	SZITUATÍV PÁRKAPCSOLATI ERŐSZAK
A sérülések súlyossága	Közepesen súlyos-súlyos	alacsonyabb
Az erőszakos incidensek száma	50 < / év	<10 / év
Az incidensek gyakorisága	Közepesen gyakori - gyakori	ritkább
Az erőszak eszkalálódásra való hajlama	90% <	< 6%
Az erőszak irányultsága	egyirányú	kétirányú
Nemi szimmetria	Aszimmetrikus (férfi elkövető női sértett)	Szimmetrikus (férfi és női sértett-elkövető)

2. Táblázat A kapcsolati erőszak két fő típusának főbb jellemzői

II.1.3.1. A kényszerítő kontrolláló erőszak

E típus jellemzője, hogy elkövetője a sértett feletti uralom kialakítására törekszik. Ennek egyik eszköze az erőszak, de más eszközöket is felhasznál. Ezek közül számos nem valósít meg büntetőjogi tényállást. Ilyenek például a

1. Fenyegetések és megfélemlítés
2. Folyamatos megfigyelés
3. A sértett akaratának aláaknázása
4. A kapcsolatból való kilépés aktív akadályozása.⁵³

Erőszak a kényszerítő kontrolláló erőszakban: Az ebben a típusban alkalmazott erőszak jellemzői:⁵⁴

1. Közepesen súlyos, vagy súlyos.
2. Gyakori incidensek.
3. Nagy mértékben eszkalálódik.

Az elkövető: Az erőszak ezen típusának elkövetőjére jellemző:

1. Túlnyomóan férfi.
2. Jelentős alkohol, gyógy- vagy kábítószer használat.⁵⁵
3. Valamilyen pszichopatológiai rendellenesség vagy személyiségzavar.⁵⁶

⁵² Johnson (1995) és Cavanaugh – Gelles (2005) alapján.

⁵³ Johnson, Michael Paul: A Typology of Domestic Violence, Boston, Northeastern University Press, 2008, 26-29. o.

⁵⁴ Graham-Kevan, Nicola – Archer, John: Intimate terrorism and common couple violence. A test of Johnson's predictions in four British samples. In Journal of Interpersonal Violence. Vol. 18, No. 11, 2003, 1247-70. o.

⁵⁵ Holtzworth-Munroe, Amy – Stuart, Gregory: Typologies of Male Batterers: Three Subtypes and the Differences Among Them. In Psychological Bulletin, Vol. I 16, No. 3. 1994, 489. o.

A kényszerítő kontrolláló erőszak Magyarországon: Garai mélyreható kutatómunkája rendkívül pontos leírást ad a típusról.⁵⁷ „A vádlott alaptalanul, egyre féltékenyebb lett N. Zsuzsanna sértettre: megjelenésébe (öltözködés, hajszín, sminkelés) rendszeresen beleszólt és megkövetelte, hogy az általa ideálisnak tartott ruhát, fehérneműt, cipőt viselje, vagy éppen eljárjon szoláriumba. Egyedül nem engedte sehová, az addigi szoros baráti kapcsolatait is fokozatosan felszámoltatta vele, sőt megszabta, hogy nem nevetgélhet, ismeretlen és ismerős férfiakkal sem beszélgethet, köszöntésüket nem fogadhatja, mi több, számára pontokban összefoglalt magatartási szabályokat írt elő. Ezzel személyiségét és önálló akaratát fokozatosan, de kíméletlenül megtörte, gyakorlatilag feltétlen engedelmességre szorította. B. István vádlott azonban nemcsak egyre féltékenyebb lett a sértettre, s az élet minden területére kiterjedő elvárások maradéktalan teljesítésére kötelezte őt – megroppantva, majd felszámolva ezzel emberi tartását –, hanem különféle bűncselekmények leplezése és a felelősségre vonás elkerülése végett követte el – visszatérő jelleggel – azokat a többnyire részben 8 napon belül, egy alkalommal 8 napon túl gyógyuló testi bántalmazásokat, amelyek fizikai-, egyszersmind lelki erőszakként végigvonultak kapcsolatuk történetén.”

Ez az eset pontosan megfelel a kényszerítő kontrolláló erőszak leírásának. Az elkövető

1. Folyamatos és teljes kontroll alatt tartja a sértettet.
2. Megfigyeli és ellenőrzi a sértettet.
3. Ha kihágást észlel, fizikai erőszakkal büntet.
4. Folyamatosan arra törekszik, hogy a sértett akaratát elsorvassza.
5. Folyamatosan arra törekszik hogy meggyőzze a sértettet: rajta kívül nincs alternatívája.⁵⁸

Az erőszak:

1. Közepesen súlyos, vagy súlyos.
2. Eszkalálódik az idő elteltével.
3. Az incidensek viszonylag gyakoriak.

Azt állítom, hogy Bűnügyi Statisztikai Rendszerben megjelenő kapcsolati erőszak esetek a kapcsolati erőszak kényszerítő kontrolláló típusába tartoznak. Garai vizsgálatai szerint⁵⁹ a magyar bűnügyi statisztikákban megjelenő erőszakra az alábbiak jellemzők.

1. Az első két pont az erőszak súlyosságát foglalja össze. Súlyosságát tekintve közepesen súlyos vagy súlyos.⁶⁰ A kapcsolati erőszak tényállása, bár több módon is megvalósítható, leginkább könnyű (65%) vagy súlyos testi sértés (22%) elkövetésével valósul meg.⁶¹ A könnyű testi sértés⁶² a fizikai erőszak alábbi formáit jelenti.
 - a. testszerte történő bántalmazás eszköz használatával vagy anélkül
 - b. ütések, rúgások és ezek kombinációja
 - c. megcibálás, dulakodás, lökdösődés, földön való húzás, lépcsőn lelékés

⁵⁶ Cavanaugh, Mary – Gelles, Richard James: The Utility of Male Domestic Violence Offender Typologies. In *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 20 No. 2, February 2005, 158. o.

⁵⁷ Miskolci Járási és Nyomozó Ügyészség Ny.121/2016., Miskolci Törvényszék 4.B.62/2016/28., Debreceni Ítéltábla Bf.I.352/2017/6.; idézi Garai 2021: 195. o.

⁵⁸ Johnson, Michael Paul: *A Typology of Domestic Violence*. Northeastern University Press, Boston, 2008, 25. o.

⁵⁹ Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekményének jogalkalmazási gyakorlata. In *Kriminológiai Tanulmányok* 56. OKRI, Budapest, 2019, 30-47. o.; A kapcsolati erőszak „szövődményei” – egy nóvum hatása és joggyakorlata. PhD értekezés, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021; A kapcsolati erőszak elmúlt 8 éve a joggyakorlat tükrében. In Domokos Andrea (szerk): *A családon belüli erőszak aktuális kérdései*, 2021; A kapcsolati erőszak bűncselekmény tényállásának 10. születésnapjára. In *Belügyi Szemle*, 2023/10. szám, 1743-1759. o.

⁶⁰ Ismayilova, Leyla – El-Bassel, Nabila: Prevalence and Correlates of Intimate Partner Violence by Type and Severity. In *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 28, No. 12, 2013, 2389-2611. o.

⁶¹ Garai 2021: 162. o.

⁶² Btk. 212/A (2) bekezdés a) pont

- d. szekrénynek, ajtónak, bútoroknak, egyéb tárgyaknak történő nekilökés
 - e. nyaklánc, karlánc, fülbevaló és egyéb testékszerek sértetttről való leszakítása
 - f. haj kitépése, haj levágása
 - g. műköröm letépése
 - h. leteperés, rákönyökölés, harapás, karmolás, földre rántás, fojtogatás
 - i. a sértett ruházatának megtépése, megrángatása
 - j. a sértett levizelése, leköpése, lefejelése, lehányása
2. A súlyos testi sértés⁶³ a fizikai erőszak alábbi formáit jelenti:
- a. ököllel, tenyérrel vagy eszközzel történő bántalmazás vagy rúgás eredményeként bekövetkezett orrcsonttörés, egyéb végtag-törések és sérülések
 - b. késsel történő megszurások
 - c. lakásba, gépjárműbe, egyéb helyiségekbe történő bezárás, a sértettek „fogva tartása”
 - d. a sértett kényszerítése erőszakkal vagy fenyegetéssel arra, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön.
3. Az erőszak *gyakoriságát* tekintve a bűnügyi statisztikákban megjelenő párkapcsolati erőszak rendszeres.⁶⁴
4. Eszkalálódási hajlamát tekintve az erőszak eszkalálódik, azaz a kapcsolat során egyre súlyosabb és súlyosabb formái valósulnak meg.
5. A sértettek 94 százaléka nő.⁶⁵
6. Az erőszak profilja súlyos, látható fizikai erőszak, aminek az elkövetője majdnem mindig alacsony szocioökonómiai státuszú férfi, sértettje pedig majdnem mindig nő, vagy gyerek.⁶⁶
7. Az elkövetők 99 százaléka férfi.⁶⁷
8. Az estek 91 százalékában jelentős szerepet játszott az alkohol, gyógy-, vagy kábítószer használat.⁶⁸

Kijelenthető, hogy a kényszerítő kontrolláló erőszak típust már azonosították Magyarországon. Leírása már Morvainál megtalálható. A fentiek alapján a bűnügyi statisztikákban megjelenő kapcsolati erőszak megfelel a kényszerítő kontrolláló erőszak típus definíciójának. A bűnügyi statisztikai rendszer elsődleges adatforrás. Garai munkái ezt dolgozzák fel, másodlagos adatforrásként. Mindkettőre jellemző a mintavételezési hiba. A bűnügyi statisztikai rendszerbe csak akkor kerül be egy eset, ha feljelentés történik. A legtöbb esetről azonban nem készül feljelentés. Ennek oka az, hogy az enyhébb súlyosságú erőszak sértettjei nem tesznek feljelentést. Sokszor még a súlyosabb erőszak sértettjei sem teszik ezt. Az elkövetők nem vallják be tettüket önként. A legtöbbször később is következetesen tagadnak. Ezért a kényszerítő kontrolláló erőszak incidenciája és prevalenciája egyaránt alábecsült.

A kényszerítő kontrolláló erőszak becslése: Magyarország teljes népessége 2022-ben 9.689.010 fő volt.⁶⁹ Az erre az évre regisztrált kényszerítő kontrolláló kapcsolati erőszakok száma 761 darab volt.⁷⁰ Ez egy incidenciatípusú adat. Becslésemnek ez a minimuma. Ez azt

⁶³ Btk. 212/A (2) bekezdés b) pont

⁶⁴ Garai 2021: 312. o.

⁶⁵ Uo. 217. o.

⁶⁶ Uo. 197-200. o.

⁶⁷ Uo. 198. o.

⁶⁸ Uo. 212. o.

⁶⁹ Központi Statisztikai Hivatal: Helyzetkép 2022 – Népmozgalom. Budapest, KSH, 2022.

⁷⁰ Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekmény tényállásának 10. születésnapjára: Összegző gondolatok a joggyakorlat tükrében. In Belügyi Szemle, 2023/10. szám, 1747. o.

jelenti, hogy 0,0785 eset történik ezer főre vetítve évente. Más szavakkal, a kontrolláló kényszerítő erőszak éves, közelítő incidenciája⁷¹ 0,0785%. Gelles a magasabb súlyosságú, eszkalálódó, férfi elkövető-női sértett profilú erőszak incidenciáját évente 3 ezrelékre becsülte.⁷² Mivel az erőszak profilja megfelel a magyar BSR adatoknak a két adat összehasonlítható. A 3‰ 29.067 főt jelentene 2022-ben Magyarországon. Becslésemnek ez a maximuma. A minimum és a maximum között közel negyvenszeres különbség van. Ennek oka, hogy a hiányoznak a feljelentések. Ha történik is feljelentés, nem minősítik megfelelően a bűncselekményt. Ennek okai:

1. Nincsenek tanúk.⁷³
2. A feljelentések csak a legsúlyosabb erőszak esetében történnek meg.⁷⁴
3. A sértett fél az elkövető bosszújától.⁷⁵
4. Minősítési hibák az erőszak formája és a tényállás kapcsolatában.⁷⁶
5. A nyomozás irányának téves meghatározása.⁷⁷

Az erőszak elkövetői két csoportba oszthatók. A csak családon belül erőszakos elkövetőkre, és a családon kívül is erőszakosakra. Ez utóbbiakat magasabb súlyosságú erőszak, több sértett, és nagyobb mértékű büntetett előélet jellemez.⁷⁸ A két elkövetői csoport elkülönítése további kutatást igényel.

A kényszerítő kontrolláló erőszak további altípusai: A kényszerítő kontrolláló erőszak túlnyomóan, de nem mindig egyirányú. A kétirányú kényszerítő kontrolláló erőszakot Johnson kölcsönös erőszakos kontrollnak nevezi.⁷⁹ Ekkor mindkét elkövető egyszerre sértett is. Két kényszerítően erőszakos ember kapcsolatában történhet meg. Tamási eseteirásai illenek erre a típusra.⁸⁰ Prevalenciája Beck és mtsai. szerint a kényszerítő kontrolláló erőszaknak mindössze töredéke.⁸¹ Hazai azonosítása és prevalenciájának mérése további kutatásokat igényel.

A kényszerítő kontrolláló erőszak másik kétirányú altípusa az erőszakos ellenállás.⁸² Itt a sértett a hosszabb ideje fennálló kényszerítő kontrolláló erőszakra erőszakkal reagál. A reakció általában eszközzel történik és súlyos vagy halálos sérülést okoz. Az elkövető szinte mindig nő, aki kényszerítő kontrolláló erőszakra reagál. A sértett szinte mindig férfi. Ugyanakkor, vannak férfi elkövető női sértett profilú estek is. Ezt a típust is leírták már Magyarországon. Tamási⁸³ és Tóth és mtsai.⁸⁴ is Johnson meghatározásával egybevágó példákat említenek. Hazai prevalenciájának mérése további kutatásokat igényel.

⁷¹ Nem tekinthetjük pontos incidenciának ezt az adatot, mert a visszaesőket is magába foglalja.

⁷² Gelles, Richard James: Estimating the Incidence and Prevalence of Violence against women. In *Violence Against Women* vol. 6, No. 7, 2000, 799. o.

⁷³ Garai 2021: 182. o.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Héra Gábor: A kapcsolati erőszak eseteinek rendőri kezeléséről. In: *Belügyi Szemle*, 2022/8. szám, 1634. o.

⁷⁶ Garai 2021: 171. o.

⁷⁷ Uo. 168. o.

⁷⁸ Gondolf, Edward: Who Are Those Guys? Toward a Behavioral Typology of Batterers. In *Violence and Victims*, Vol. 3, No. 3, 1988, 197. o.

⁷⁹ Az eredetiben (Johnson, 2008) mutual violent control.

⁸⁰ Tamási Erzsébet: The Only Good man is a Battered Man. In *Iustum Aequum Salutare* V. 2009/4. szám, 95-97. o.

⁸¹ Beck, Connie – Anderson, Edward – O’Hara, Karey – Benjamin, Andrew: Patterns of Intimate Partner Violence in a Large, Epidemiological Sample of Divorcing Couples. In *Journal of Family Psychology*, Vol. 27, No. 5, 2013, 743-753. o.

⁸² Az eredetiben (Johnson, 2008) violent resistance. A fordítás a szerző sajátja.

⁸³ Tamási: i.m. 97-99. o.

⁸⁴ Tóth Herta – Sáfrány Réka – Rédei Dorottya: Családon belüli erőszak és bűnelkövetés: A családon belüli erőszak jelenségének kutatása nő és férfi fogvatartottak körében. Budapest, MONA, 2005, 65-66. o.

II.1.3.2. A szituatív párkapcsolati erőszak

Jellemzői:

1. Súlyossága alacsonyabb mint a kényszerítő kontrolláló erőszaké.
2. Nem egyirányú.
3. Nemileg többnyire szimmetrikus.
4. Az eszkalációra kevésbé hajlamos.

Becsléséhez két forrást használok fel, mindkettő társadalmi felmérés.⁸⁵ Mindkettő prevalencia típusú adat. Incidencia típusú adatot nem vettek fel a társadalmi felmérések. Az adatfelvételek időpontjai között több mint húsz év telt el. Mindkét felmérés tág erőszak fogalommal operál. Azonban tartalmazznak kérdést a szűken értelmezett, fizikai erőszakra is. Mindkettőben magas a válaszmegtagadás.

Fontos kiemelni, hogy mindkét felmérés kizárólag nőket vizsgált, áldozatként. Elkövetőként nem vizsgálta őket. Következésképp a férfi áldozatokat sem vizsgálta. Így az adatfelvétel eszköze befolyásolta a vizsgált jelenséget. Az így nyert adatok abból a feltételezésből indulnak ki, hogy nő nem követhet el párkapcsolati erőszakot. Ez a feltételezés hibás. Így ez súlyos módszertani hiba, ami korlátozza a jelenség megértését. A pontos kérdések az alábbiak voltak:

1. Tóth: “Előfordult-e valaha, hogy Önt megverte a férje, élettársa, udvarlója?”⁸⁶
2. Barbier et. al.: “A volt vagy jelenlegi partnere elkövette-e valaha az alábbiakat?”⁸⁷
 - a. Lökdöste önt
 - b. Megpofozta önt
 - c. Megdobta önt kemény tárggyal
 - d. Megragadta, vagy meghúzta az ön haját
 - e. Kézzelel megütötte, megrúgta, vagy kemény tárggyal ütlegelte önt
 - f. Megégette önt
 - g. Fojtogatta vagy megpróbálta megfojtani önt
 - h. Megszúrta, megvágta, vagy lőfegyverrel rálőtt önre
 - i. Beverte az ön fejét valamibe.

Látható, hogy az adatok nem teljesen hasonlíthatók össze. Barbier sokkal szélesebb skálán értelmezi az erőszakot. Tóth kérdése kizárólag a verésre irányul. Ez utóbbi nem határozza meg az erőszak más formáját. Ennek ellenére mindkettő elfogadható a szűken értelmezett fizikai erőszak indikátorának. Fontos kiemelni, hogy a verés fogalma nincs pontosan meghatározva. Így a válaszadó döntötte el, hogy mi számít annak. Ez azt jelenti, hogy egy pofontól kezdve a legsúlyosabb, csonttörést okozó verésig bármit magába foglalhat az igen válasz. A listaszerű, kibontott kérdésfeltevés ugyanezt eredményezi. Az igen válasz jelenthet tányérdobálást, hajhúzást, de akár késelést is. Egyik adatforrás sem különbözteti meg az erőszakot a súlyossága alapján. Ez azt jelenti, hogy az igen válaszok egyaránt tartalmazznak enyhe és súlyos erőszakot. Az ilyen kérdésekkel vizsgált erőszak súlyosságát tekintve szükségszerűen vegyes. Mindkét felmérés százalékos arányban határozza meg az érintettek arányát. Ezt a vizsgált év, vagy az ahhoz legközelebbi év női népesség adatához arányosítva főben is megadtam. A fizikai erőszak prevalenciáját,⁸⁸ illetve a célzott kérdésre való válasz megtagadását a 3. táblázat tartalmazza.

⁸⁵ Tóth Olga: Erőszak a családban. Tárki, Budapest, 1999; Alice Barbier – Patrick Chariot – Thomas Lefèvre: Intimate partner violence against ever-partnered women in Europe: Prevalence and associated factors – Results from the violence against women EU-wide survey. In *Frontiers in Public Health*, 02 December, 2022, 13. o.

⁸⁶ Tóth: i.m. 31. o.

⁸⁷ <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2022.1033465/full#supplementary-material>, Appendix B.

⁸⁸ A prevalencia dimenzió nélküli mérőszám. A könnyebb érthetőég érdekében százalékos értékeket alkalmaztam, ahogyan a tanulmányok szerző is.

A FELMÉRÉS ADATAI	TÓTH, 1999	BARBIER ET. AL., 2022
Érintettek aránya (igen válasz, %)	13.4	20
Válaszmehtagadók aránya (%)	20	50
Érintettek és válaszmehtagadók aránya (%)	33.4	70
Női népesség a vizsgálat évében	5.349.286 ⁸⁹	5.044.135
ABSZOLÚT ADATOK	TÓTH, 1999	BARBIER ET. AL., 2022
Érintettek (Fő)	716.804	1.008.827
Válaszmehtagadók (Fő)	780.996	2.522.068
Érintettek és válaszmehtagadók (Fő)	1.497.800	3.530.895

3. Táblázat A szűken értelmezett erőszak prevalenciája és a válaszmehtagadás aránya Tóth, 1999 és Barbier et. al, 2022 munkáiban

A válaszmehtagadók rendkívül magas aránya külön figyelmet érdemel. Mindkét felmérésnél többen vannak a válaszmehtagadók, mint az igennel válaszolók. A válaszmehtagadása azt jelenti, hogy a válaszadó sem igennel, sem nemmel nem akart válaszolni. Ennek több oka lehet. Feltételezhető, hogy a válaszmehtagadók között voltak a kényszerítő kontrolláló erőszak sértettjei. Ugyanúgy megtalálhatók azok is, akik tapasztaltak fizikai erőszakot, de ezt nem tartották elég súlyosnak az igen válaszhoz. Szintén megtalálhatók a kétirányú kapcsolati erőszak *sértett-elkövetői* is. Ők ugyan sértettjei a kapcsolati erőszaknak, azonban maguk is elkövetői.

Egyik felmérés sem tesz fel a kétirányú erőszakra vonatkozóan kérdést (pl. Ön visszaütött-e?), a nőket kizárólag áldozatként vizsgálják. Így a vizsgálat módszere befolyásolja annak eredményét és a kapcsolati erőszak jelenségének egy jelentős részét homályban hagyja. Így feltételezhetjük, hogy az igennel válaszolókon túl, a válaszmehtagadók egy bizonyos része is a kapcsolati erőszak sértettjei közé tartozik. Ezt az arányt különösen nehéz becsülni. A fentiek tükrében megalapozottnak tűnik a kijelentés, hogy a szituatív párkapcsolati erőszak sértettjei többen vannak, mint ahányan igennel válaszoltak.

Az első társadalmi felmérés értelmében a kapcsolati erőszaknak Magyarországon 1999-ben legalább hétszázezer, legfeljebb másfél millió női sértettje volt. Húsz évvel később ez a szám nőtt, annak ellenére, hogy a releváns népesség kis mértékben csökkent. Ekkor legalább egymillió, legfeljebb három és fél millió női sértettje volt a kapcsolat erőszaknak Magyarországon. A két adat nem teljesen összehasonlítható. A későbbi felmérés magasabb prevalenciájának oka a tágabb súlyosság lehet. Ebben a felmérésben az enyhébb súlyosságú erőszak is megjelent. Ennek eredményeképp a prevalencia is magasabb.

A súlyossága szempontjából nézve ebben az adatforrásban az erőszak vegyes. A hajhúzástól a fegyverhasználatig mindent magába foglal. Látható, hogy ez az összevont, distinkciók nélküli kép nem alkalmas arra, hogy pontosan értelmezzük a jelenséget. A kép pontosítása érdekében további adatokra van szükség. Olyan társadalmi felmérések szükségesek, amelyek különbséget tesznek a kapcsolati erőszak típusai között. Ha ez nem

⁸⁹ Mivel az 1999-es évhez nem állt rendelkezésre népesség adat, a legközelebbi, 2001-es női népesség adatot használtam. Az adat forrása a KSH.

lehetséges, akkor a fizikai erőszak dimenziói között kell megkülönböztetéseket tenniük. A férfi és női elkövetőket egyaránt vizsgálni kell.

Felmerül az elkövetők hiányának kérdése is. Ha valóban ilyen magas a prevalencia, akkor legalább annyi elkövető van ahány sértett. Ennek az elkövetői tömegnek – legalább részben – meg kellene jelennie a bűnügyi statisztikákban, vagy a krízis szolgálatoknál. Az elkövetők látszólagos hiánya további vizsgálatot igényel. A tipológiák egyetértenek abban, hogy a szituatív párkapcsolati erőszak nemileg jobbra szimmetrikus: nők és férfiak megközelítőleg egyenlő arányban követik el.⁹⁰ Ez azt jelenti, hogy az érintettek egyszerre *elkövetők és sértettek*. Ez csak még hangsúlyosabbá teszi a férfi elkövető-női sértett narratívájának tarthatatlanságát erre a típusra.

A szituatív párkapcsolati erőszak becslése: Feltételezhető, hogy a társadalmi felmérésekben a szituatív párkapcsolati erőszaknak csak egy része jelenik meg. Mivel a szituatív erőszak súlyossága mérsékeltebb, prevalenciája magasabb. A társadalmi felmérésekben kapott prevalencia adatok azonban csak a női oldalt mutatják. A női sértettek számát tekintve, az igennel válaszolók száma a becslés minimuma. Az igennel válaszolók és a válaszmegtagadók száma a becslés maximuma. E szerint 2022-ben legalább egymillió, legfeljebb három és fél millió női sértettje volt a szituatív párkapcsolati erőszaknak. A teljes lakosságra vonatkozó prevalenciát ennél magasabbra becsülöm. Ennek oka a szituatív párkapcsolati erőszak nemi szimmetriája. Ez azt jelenti, hogy a női sértettek nagy részére legalább egy férfi sértett is jut.

További altípusok: A szituatív párkapcsolati erőszak altípusa a válás kiváltotta párkapcsolati erőszak. Ez az erőszak dimenziót tekintve hasonló a szituatív párkapcsolati erőszakhoz. Abban különbözik tőle, hogy a fizikai erőszak kezdete a pár elválásának kezdete. Ez előtt nincsenek erőszakos incidensek. Sem incidenciájáról sem prevalenciájáról nincsenek információink Magyarországon. Ezek felderítése további kutatást igényel. Ehhez jó kiindulási pont lehet a válási mediáció és a válóperek kvalitatív vizsgálata.

Johnson megjegyzi, hogy a válás körüli és utáni zaklatás jelensége nem köthető egyik vagy másik erőszak típusához. A kényszerítő kontrolláló erőszakhoz és szituatív párkapcsolati erőszakhoz egyaránt tartozhat.⁹¹ Magyarországon ismert a zaklatás jelensége, azonban külön vizsgálatok nem készültek róla. További kutatása szükséges.

III. Összefoglalás

Ha a kapcsolati erőszakot nem monolitikus szemszögből vizsgáljuk, megkülönböztethetjük annak típusait. Ez felfedi, hogy a kapcsolati erőszak főbb típusait az elmúlt huszonöt évben már azonosították hazánkban. A kényszerítő kontrolláló erőszakot írták le leghamarabb, és máig ez dominálja a jelenségről folyó diskurzust. A szituatív párkapcsolati erőszakot nem azonosították megfelelően. Ennek oka, hogy a kapcsolati erőszakot felmérő társadalmi felmérések a jelenség nemi aszimmetriájából indultak ki. A distinkciók hiánya tévútra viszi a kutatásokat, amelyek így nem nyújtanak teljes képet a kapcsolati erőszak jelenségéről. A párkapcsolati erőszak jelenlegi prevalenciájára és incidenciájára vonatkozó értékelésem így kettős.

A súlyosabb, jobban eszkalálódó, döntően egyirányú és nemileg aszimmetrikus párkapcsolati erőszak (kontrolláló kényszerítő erőszak) éves incidenciája a teljes népesség egy számjegyű ezreléke. A teljes érintettségnek csak töredéke jelenik meg a bűnügyi statisztikákban. Prevalenciájának becslése nehéz, mert a visszaesők aránya magas, és az

⁹⁰ Conroy, Nicol – Crowley, Claire – DeSanto, Daniel: Assessing the State of Empirical Research on Johnson's Typology of Violence: A Systematic Review. In *Journal of Family Violence*, Vol. 39, No. 5, 2022, 23-25. o.

⁹¹ Johnson, Michael Paul: *A Typology of Domestic Violence*. Northeastern University Press, Boston, 2008, 103.o

érintettek titkolják érintettségüket. Az erőszakos ellenállás és a kölcsönös erőszakos kontroll a kényszerítő kontrolláló erőszak altípusai. Incidenciájuk és prevalenciájuk egyaránt annak töredéke. Mégis ezek határozzák meg a kapcsolati erőszakra szóló diskurzust.

A kevésbé súlyos, kevésbé eszkalálódó, döntően kétirányú és nemileg szimmetrikus erőszak (szituatív párkapcsolati erőszak) prevalenciája feltételezhetően magas, a teljes lakosság néhány tizedére tehető. Incidenciájáról nem állnak rendelkezésre adatok. Prevalenciáját csak a női lakosságra mérték. Ez torz képet mutat a jelenségről, mert a nők nem csak sértettjei, hanem részben elkövetői is. E típus kutatása lenne a legfontosabb, mert ez a legelterjedtebb. A típus bemutatása és diskurzusba való beemelése segíthetne, hogy a jelenség pontosabban értelmezett és jobban kezelhetőbb legyen. Az elmúlt években jelentős növekedés volt tapasztalható a házasságok számában. Ez a válások számának növekedését is magával vonja. Ez megadhatja a kellő ösztönzést a válás kiváltotta kapcsolati erőszak tanulmányozásához, amelyet még nem írtak le hazánkban.

Irodalomjegyzék

Ázsoth Szilvia: A családon belüli erőszak büntetőjogi aspektusai. In Büntetőjogi Szemle, 2023/1. szám, 3-7. o.

Balogh Ágnes – Tóth Mihály (szerk.): Magyar büntetőjog. Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest, 2010

Barbier, Alice – Chariot, Patrick – Lefèvre, Thomas: Intimate partner violence against ever-partnered women in Europe: Prevalence and associated factors-Results from the violence against women EU-wide survey. In *Frontiers in Public Health*, 02 December, 2022, 1-15. o. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1033465>

Beck, Connie – Anderson, Edward – O’Hara, Karey & Benjamin, Andrew: Patterns of Intimate Partner Violence in a Large, Epidemiological Sample of Divorcing Couples. In *Journal of Family Psychology*, Vol. 27. No. 5, 2013, 743-753. o. <https://doi.org/10.1037/a0034182>

Belovics Ervin (szerk.): Büntetőjog II. Különös rész. HVG-ORAC., Budapest, 2018

Bunce, Annie – Carlisle, Sophie – Barbosa, Estela: The Concept and Measurement of Interpersonal Violence in Specialist Services Data: Inconsistencies, Outcomes and the Challenges of Synthesising Evidence. In *Social Sciences*, Vol. 12, No. 7., 2023, 366-381. o. <https://doi.org/10.3390/socsci12070366>

Cavanaugh, Mary – Gelles, Richard James: The Utility of Male Domestic Violence Offender Typologies. In *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 20 No. 2, February 2005, 155-166. o. <https://doi.org/10.1177/0886260504268763>

Conroy, Nicol – Crowley, Claire – De Santo, Daniel: Assessing the State of Empirical Research on Johnson’s Typology of Violence: A Systematic Review. In *Journal of Family Violence*, Vol. 39, No.5, 2022, 23-25. o. <https://doi.org/10.1007/s10896-022-00416-3>

Domokos Andrea: A pandémia hatása a családon belüli erőszakra. In Domokos Andrea (szerk.): A családon belüli erőszak aktuális kérdései. Budapest, Károli Gáspár Református

Egyetem, 2021

Garai Renáta: A kapcsolati erőszak „szövődményei” – egy nővum hatása és joggyakorlata. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2021

Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekmény tényállásának 10. születésnapjára. In Belügyi Szemle, 2023/10. szám, 1743-1759. o. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2023.10.4>

Garai Renáta: A kapcsolati erőszak bűncselekményének jogalkalmazási gyakorlata. In Vókó György (szerk.): Kriminológiai Tanulmányok 56. OKRI, Budapest, 2019, 30-47. o.

Garai Renáta: A kapcsolati erőszak elmúlt 8 éve a joggyakorlat tükrében. In Domokos Andrea (szerk.): A családon belüli erőszak aktuális kérdései. A konferencia előadások szerkesztett változata, 2021

Gelles, Richard James: Estimating the Incidence and Prevalence of Violence against women. In Violence Against Women Vol. 6, No. 7, 2000, 784-804. o. <https://doi.org/10.1177/1077801200006007005>

Gondolf, Edward: Who Are Those Guys? Toward a Behavioral Typology of Batterers. In Violence and Victims, Vol. 3, No. 3, 1988, 187-203. o. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.3.3.187>

Graham-Kevan, Nicola – Archer, John: Intimate terrorism and common couple violence. A test of Johnson’s predictions in four British samples. In Journal of Interpersonal Violence, Vol. 18, No. 11, 2003, 1247-1270. o. <https://doi.org/10.1177/0886260503256656>

Héra Gábor: A kapcsolati erőszak eseteinek rendőri kezeléséről. In Belügyi Szemle, 2022/8. szám, 1627-1640. o. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2022.8.3>

Holtzworth-Munroe, Amy – Stuart, Gregory: Typologies of Male Batterers: Three Subtypes and the Differences Among Them. In Psychological Bulletin, Vol. I 16, No. 3, 1994, 476-497. o. <https://doi.org/10.1037//0033-2909.116.3.476>

Ismayilova, Leyla – El-Bassel, Nabila: Prevalence and Correlates of Intimate Partner Violence by Type and Severity. In Journal of interpersonal violence, Vol. 28, No. 12, 2013, 2389-2611. o. <https://doi.org/10.1177/0886260513479026>

Johnson, Michael Paul – Ferraro, Kathleen Joan: Research on Domestic Violence in the 1990s: Making Distinctions. In Journal of Marriage and the Family, Vol. 62, No. 4, (Nov., 2000), 948-963. o. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00948.x>

Johnson, Michael Paul: A Typology of Domestic Violence, Boston, Northeastern University Press, 2008

Johnson, Michael Paul: Patriarchal Terrorism and Common Couple Violence: Two Forms of Violence against Women. In Journal of Marriage and Family, May 1995, Vol. 57, No. 2, 1995 <https://doi.org/10.2307/353683>

Levesque, Roger: Culture and family violence: Fostering change through human rights law. American Psychological Association, Washington D.C., 2001

<https://doi.org/10.1037/10432-000>

Machado, Andreia – Sousa, Catarina – Cunha, Olga: Bidirectional Violence in Intimate Relationships: A Systematic Review. In *Trauma, Violence, & Abuse*, Vol. 25, No. 2, 2024, 1680-1694. o. <https://doi.org/10.1177/15248380231193440>

Morvai Krisztina: *Terror a családban*, Budapest, Kossuth, 1998

Moyses, Szklo – Nieto, Javier: *Epidemiology, Beyond the Basics* 3rd ed., Jones & Bartlett, Burlington, MA, 2014, 71-72. o.

Németh László: *Iszony*. Nyugat, Budapest, 1947

Pápai-Tarr Ágnes: A kapcsolati erőszak kritikai megközelítésben. In *Magyar Jog*, 2015/11. szám, 620-627. o.

Raffai Sarolta: *Egyszál magam*. Magvető, Budapest, 1976

Sarkadi Imre: *Tanyasi dúvad*. Szépirodalmi, Budapest, 1953

Straus, Murray Arnold: Physical Violence in American Families: Incidence Rates, Causes, and Trends 1976-1985. In Knudsen Dean (ed.): *Abused and Battered: Social And Legal Responses To Family Violence*. Routledge, 1991

Straus, Murray Arnold – Douglas, Emily: A Short Form of the Revised Conflict Tactics Scales, and Typologies for Severity and Mutuality. In *Violence and Victims*, Vol. 19, No. 5, 2004, 507-520. o. <https://doi.org/10.1891/088667004780927800>

Straus, Murray Arnold: Women's violence toward men is a serious social problem. In Gelles, Richard J. (ed.): *Current controversies on family violence*, 2nd ed., Newbury Park, Sage, 2004, 55-77. o. <https://doi.org/10.4135/9781483328584.n4>

Tamási Erzsébet: *Bűnös áldozatok. A családon belül erőszak férfi szereplő*. Belügyminisztérium, Budapest, 2005

Tamási Erzsébet: The Only Good man is a Battered Man. *Iustum Aequum Salutare* V. 2009/4. szám

Tóth Herta – Sáfrány Réka – Rédei Dorottya: *Családon belüli erőszak és bűnelkövetés: A családon belüli erőszak jelenségének kutatása nő és férfi fogvatartottak körében*. Budapest, MONA, 2005

Tóth Olga: A nők elleni párkapcsolati erőszak Magyarországon: Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összegzése. In *Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. 4. szám, 1-28. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.4.1>

Tóth Olga: *Erőszak a családban*, Tárki, Budapest, 1999; *Mi hány méter? A kapcsolati erőszak méréséről*. In *Socio.hu* 2012/1. szám, 37-46. o. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.37>
Zám Tibor: *Túl a poklon*. Magvető, Budapest, 1980

Szabó Attila¹

Civil szervezetek szerepe a magyarországi migrációs jog fejlesztésében²

Absztrakt

A migrációs jog rendkívül turbulensen változott 2015-2020 között. A hazai jogvédő civil szervezetek a meglévő mozgásterüket kihasználva próbálták befolyással lenni a migrációs jog alakulására a saját emberi jogi alapvetéseiknek megfelelően. Ennek köszönhető, hogy a külföldiek belépésével, tartózkodásával és nemzetközi védelmével kapcsolatos jogterületnek bizonyos elemei nem lettek a jelenleginél is restriktívebbek. Az ezzel kapcsolatos kutatásomban találtam példát jogfejlesztésre, valamint bizonyítottam szerepüket a hazai és nemzetközi jog érvényesülésének monitorozását vagy kikényszerítését illetően is. Kutatásom keretében a releváns jogszabályok változását, európai bírósági jogvitákat vizsgáltam meg, továbbá interjúkat is készítettem, amelyek segítségével a civil jogvédő szervezetek jelentőségét még a vizsgált időszakra vonatkozóan is bizonyítani lehetett összefüggésben a migrációs jog instabil jellegével.

Kulcsszavak: migrációs jog, menekültek, civil szervezet, Magyarország, Európai Unió Bírósága, Emberi Jogok Európai Bírósága

Abstract

Migration law has changed very rapidly between 2015 and 2020. Domestic rights NGOs have used their existing room for manoeuvre to try to influence the development of migration law in accordance with their own human rights principles. This has meant that certain elements of the legal field relating to the entry, stay and international protection of foreigners have not become more restrictive than they are at present. In my research on this issue, I have found examples of legal developments, as well as evidence of their role in monitoring or enforcing domestic and international law. In my research, I examined changes in relevant legislation, European court cases, and conducted interviews to demonstrate the importance of civil rights organisations even in the period under study in relation to the unstable nature of migration law.

Keywords: migration law, refugees, NGO, Hungary, Court of Justice of the European Union, European Court of Human Rights

¹ Doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, és a Társaság a Szabadságjogokért, jogsegélyszolgálat koordinátora. E-mail: szattila85@gmail.com

² DOI 10.59558/jesz.2024.2.109

I. Bevezetés

A független civil szerveződések jogalakító szerepe a jogállam megvalósíthatóságának az összefüggésében felmerülő kérdés, és doktori kutatásomban is ebből az alapvetésből indultam ki. Ezért e lap hasábjain is megjelent jogállam megközelítést fogadom el, miszerint a jogállam tartalmilag kötött materiális és nem csupán formális követelményeket jelent. „A formális jogállam a hangsúlyt az eljárásjogilag helyes jogalkotásra és a törvények megismerhetőségére helyezte, ily módon nélkülözte a fogalom tartalmi elemeit. A materiális (tartalmi) értelemben felfogott jogállam alkotmányos alapelvek, értékek, államszervezési elvek és intézmények sokaságát feltételezi, ideértve a demokratikus hatalomgyakorlási technikákat és az emberi jogok érvényesülését.”³ Ezt alapul véve, elsőként meghatározom a fogalmakat, bemutatom a területen releváns hazai szereplők közül azokat, amelyeket vizsgálni tudtam, és példákat mutatok be arra vonatkozóan, hogy milyen jogalapon és milyen tevékenységet fejthetnek ki a hazai civilek, ha szeretnék befolyásolni a migráció jogi szabályozását. Arra vonatkozóan is mutatok példákat, hogy a migrációs jogon belül milyen területek azok, amelyek a civil szervezetek fókuszába kerülhetnek.

A tanulmány a második részében hat esettanulmányhoz kapcsolódóan azt vizsgálom, vajon aktívak voltak-e a hazai civil szervezetek, a tevékenységük mire irányult és milyen csatornákon keresztül próbáltak hatni. A módszertani korlátok között arra is igyekszem rámutatni, milyen eredménye volt a civil szervezetek törekvéseinek.

A harmadik rész pedig az érintett civil szektor önreflexióját vizsgálja, és azt, hogy a kormányzati szereplők hogyan reagáltak az erőfeszítéseikre. Ennek rekonstruálásához három hazai szereplőt kerestem meg interjúzás céljából. A Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület, a Magyar Helsinki Bizottság vállalta az interjút, a Migrációkutató Intézet többszöri megkeresésre sem reagált. Így e tartalmi egység megvizsgálja, vajon a civil törekvések tudatosan irányulnak-e a migrációs jog fejlesztésére, befolyásolására, vagy csak szervezeti önérdelkeket követnek. Ha igen, akkor milyen célból teszik ezt, és hogyan reagálnak az esetleges eredményekre. Másfelől, mit kezd a jogalkotó e törekvésekkel: miként veszi figyelembe az egyesülési jogból és más alapjogokból fakadó kötelezettségeit, a civilek jogvédő munkáját korlátozó vagy segítő jellegűnek látja-e a migrációs jog alakításában.

Az összegzésben a megállapított tényeket, a feltárt és kategorizált/lehetséges civil szerepeket, továbbá, azokat a javaslatokat foglalom össze, amelyek a hatékony, jogállami keretek között folytatott jogfejlesztést célozzák.

II. Civil szervezetek és a migráció: szereplők és szerepek

A civil szervezeteket az egyesülési jog keretein belül értelmezem.⁴ A tanulmány két különböző szintet különböztet meg a civil szervezeteken belül: a.) a nemzetközi civil szervezetek szintje, b.) a hazai civil szervezetek szintje.

Tevékenységük szerint szintén ketté lehet osztani a migrációs kérdésekkel (is) foglalkozó civileket: a.) az egyik csoportba azok a szervezetek sorolhatóak, amelyek a céljuk megvalósítása érdekében kizárólag együttműködnek az állammal, b.) azok, amelyek az együttműködés mellett konfrontációt is vállalnak a magyar állammal szemben. Ebben a

³ Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása. In *Jogelméleti Szemle*, 2024/1. szám, 3. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.1.2>

⁴ Lásd ehhez: Dojcsák Dalma: „Egyesülési jog”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András), 2021. <http://ijoten.hu/szocikk/egyeselesi-jog> (2024. június 15.)

mátrixban a szervezetek tevékenysége szerteágazó lehet még a migrációs kérdéseken belül is, de erre később visszatérek.

a.) *A nemzetközi-hazai felosztás.* Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. törvény (továbbiakban: civil törvény) szerint nemzetközi civil szervezetről akkor beszélünk, ha több országban fejt ki a tevékenységét [2. § 13. pont]. A tanulmány szempontjából a jogszabály megközelítése jól alkalmazható, és nem szükséges, hogy a jogszabály további felosztását vizsgáljuk, mert nincsen jelentősége (a migrációs jogra, szakpolitikára ható vagy hatni kívánó civil szervezet helyi, területi vagy éppen országos minősítésű-e).

b.) A nemzetközi civil szervezetek esetében érdemes még egy distinkciót tenni. A nemzetközi jog által létrehozott szervezetek és az ezekhez (pl. az ENSZ-hez vagy az Európai Tanácshoz) kapcsolódó szervezetek formálisan se nem kormányzati szervezetnek tekinthetők, se nem civil szervezet, mert nem alulról szerveződő, a polgárok egyesülési és a véleménynyilvánítási joga alapján létrejövő szervezetek.⁵

Dilemmát jelent, hogy a migrációban érintett vándorok képvisellete érdekében a nemzetközi szervezetek (például a United Nation High Commissioner for Refugees, az International Labour Organization vagy az International Organization for Migration) is rengeteg fontos lépést tesznek, és igyekeznek autonóm módon működni, alapító okirattal, missziójuk szerint. Ebben hasonlítanak a civilekhez, de a nemzetközi jog által létrehozott vagy abból származtatott szervezetek mozgásterét a diplomácia és az államok érdekei, anyagi és erkölcsi hozzájárulása befolyásolja elsősorban.

Ezzel kapcsolatban idézhető a Magyar Helsinki Bizottság (továbbiakban: MHB) magyarázata. „Sokszor nem tudhatjuk biztosan, mi és meddig szolgálja leginkább a közösség érdekeit (a gazdasági növekedés vagy a környezetvédelem, a szabadságjogok vagy a biztonság, az erős állam vagy a kis állam, a piac vagy a társadalmi mérnökösködés stb.). A civil szervezetek sem birtokolják a bölcsék kövét. Az viszont minden tisztességesen működő, valódi NGO-ról elmondható, hogy elhatározott szándéka az általa feltételezett közjó feltétlen szolgálata.”⁶ A közjóra törekvés mást jelent egy nemzetközi jog által mozgatott szervezet esetében és mást egy olyan szervezet esetében, amely a polgárok egyesülési és véleménynyilvánítási jogából született meg. Az első esetben a közjó mikéntje végső soron a nemzetközi szervezetek mögött álló államokon múlik, a második esetben pedig a civil szerveződés mögött álló polgárokon, nem állami szereplőkön.

A közjó értelmezése hatalomfüggő, ahogy a közérdek, közcél is. Ezért a civileknél bevett megkülönböztetés, hogy definiálható-e vagy sem, mely társadalmi csoport, réteg képviselét, támogatását akarják megvalósítani a meglehetősen általános, így nem mindenki számára elérhető közjóhoz képest.⁷ Például a Magyar ENSZ Társaság a legáltalánosabban az ENSZ megismertetését, céljainak népszerűsítését minden lakos számára közvetíteni akarja, míg a Csongrád megyei Vakok és Gyengénlátók Egyesülete a nevében szereplő csoport reprezentációját szolgálja elsődlegesen. Az MHB képviselője részéről megfogalmazott célkitűzés mögött a jogvédelemre szorulóknak szolgálata áll, ami nagy általánosságban a jogállami, demokratikus közjó része. Ugyanakkor az International Organization for Migration (továbbiakban: IOM) vagy a Menedék Egyesület abban közös, hogy bár más-más eszközökkel, szintéren és autonómia-formában, alulról vagy felülről jövő reprezentációs

⁵ Ehhez lásd: Nagy Ádám – Nizák Péter – Vercseg Ilona: Civil társadalom – Nonprofit világ. In Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, 2014, Budapest, 13-36. o.

⁶ Magyar Helsinki Bizottság: Mi az NGO jelentése? Milyen típusú NGO-k vannak? <https://helsinki.hu/ngo-jelentese/>, 2023. (2024. június 15.)

⁷ Csanády Dániel: A civil társadalom szerkezete. <https://www.civilek.hu/tudastar/a-civil-tarsadalom-szerkezete/>, 2018. (2024. június 15.)

megoldásokkal, de egy jól azonosítható társadalmi csoport ügyeit, érdekeit, jogait képviselik. Ugyanakkor éppen e kettő közti eltérések mértéke magyarázza, hogy az IOM a befogadó-kibocsátó-tranzit államok érdekeit is be tudja csatornázni a tevékenységébe, míg a MHB és a Menedék Egyesület aligha.

Mindez magyarázza, hogy a továbbiakban azokkal a hazai és nemzetközi civil szervezetekkel foglalkozom, amelyek a vándorok érdekeinek képviseletére törekszenek, de nem áll mögöttük nemzetközi jogi háttér, a nemzetközi jog intézményeit csak felhasználják a céljaik, a közjó elérésére. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy, Magyarországon nincsen olyan nemzetközi civil szerveződés⁸, amelyik releváns szereplő a területen. Talán egy kivétellel: az Amnesty International budapesti irodája. Ha ennek a szervezetnek a honlapján rákeresünk a menekült, menekültek, migráció szavakra, akkor azt találjuk, hogy a 2015-2020 közötti anyagiak nem a magyar jogalkotásról és szakpolitikáról szólnak, hanem a nemzetközi környezetről és az Európai Unió szabályairól.⁹ Kivétel ez alól az LMBTQ csoportokba tartozó menedékkérőkkel és menekültekkel kapcsolatos hazai kritikák sora. Másként fogalmazva, még a Magyarországon is működő nemzetközi civil szervezetnek sincsen szükségképpen a fókuszában a Magyarországot közvetlenül érintő migráció.

Egy már klasszikusnak számító tagolásban Andrews és társai négy működési modellbe sorolják be a civil szervezeteket, vagy ahogyan ők – *mutatis mutandis* – nevezik, a társadalmi mozgalmakat:¹⁰ az együttműködő, a közhatalommal konfliktust is felvállalók, a hozzáférési-befolyásolási modellben működő szervezetek és a mozgalmi infrastruktúra modellben működők.¹¹ A hazai környezetben némileg módosítani és magyarázni szükséges Andrews felosztását. Andrews arra jut, hogy a társadalmi mozgalmak a jogilag elfogadott normák nyílt áthágásától a hatalommal terjedő együttműködésig terjedő skálán tudnak működni és tenni azért, hogy a kívánt céljaikat elérjék. Ám Magyarországon nincsenek olyan mozgalmak és civil szervezetek, amelyek a társadalmi és jogi normák nyílt, a bíróság előtt nem védhető áthágására buzdítanak. Így a négy kategória kettőre redukálható, figyelemmel arra is, hogy a posztszovjet térségben a korporatív és az etatista jelleg a civil szerveződésekre is erőteljesen hat történelmi okokból, annak ellenére, hogy a nemzetközi népmozgás akár globális jellegű mozgalmat is inspirálhat.¹²

Tehát:

- a.) megkülönböztethetünk olyan civil szervezeteket, amelyek úgy tesznek a céljaikért, hogy együttműködnek a hatalommal, és
- b.) olyan szervezeteket, amelyek céljukat inkább konfliktusok felvállalásával kívánják elérni.

Konkretizálva ezt a felosztást: ha egy civil szervezet célja a migrációban érintett szervezetek segítése, akkor kétféle utat választhat. Az egyik út, hogy a jogalkotási-közhatalmi struktúrához illeszkedve segítő szolgáltatást nyújt, az állammal, állami aktorokkal együttműködve az érintetteknek. A másik út, hogy az állammal szembeni kritikák

⁸ A sokféle besorolás és profil részletezésétől eltekintve, lásd például a Rutgers University könyvtárának rendszerezését: <https://libguides.rutgers.edu/c.php?g=746556&p=5351134> (2024. június 15.)

⁹ Lásd: <https://www.amnesty.hu/search/menek%C3%BCltek/> (2024. június 15.)

¹⁰ Kenneth T., Andrews: *Social Movements and Policy Implementation: The Mississippi Civil Rights Movement and the War on Poverty, 1965 to 1971*. In *American Sociological Review*, Vol. 66, No. 1, 2001, 71-95. o. <https://doi.org/10.2307/2657394>.

¹¹ Más szempontból használja Andrews munkáját: Sebály Bernadett: *Társadalmi mozgalmak és szakpolitikai változások. Esettanulmány az ápolási díjról Magyarországon*. CEU, 2020. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/344483658_Tarsadalmi_mozgalmak_es_szakpolitikai_valtozasok_Eset_tanulmany_az_apolasi_dijrol_Magyarorszagon (2024. június 15.)

¹² Szabó Máté: *Globális civil tiltakozások, globális civil társadalom és tiltakozási kultúra*. In *Jogelméleti Szemle*, 2004/1. szám. https://jesz.ajk.elte.hu/szabo17.html#_ftn1 (2024. június 15.) és Szabó Máté: *Globális kommunikáció, civil társadalom, tiltakozás*. In *Fordulat*, 2008/1. szám, 96-119. o. <http://fordulat.net/pdf/1/szabo.pdf> (2024. június 15.)

megfogalmazásával, esetlegesen pereskedéssel próbál változtatni a meglévő strukturális helyzeteken a védelmet igénylő vándorok érdekében. A civil szervezetek tevékenysége mindkét esetben legitim, ha a kodifikált, a társadalmi-jogi normáknak megfelelő csatornákat használják.

Két példát említhetünk a hazai civil szervezetek közül. A MHB azt írja magáról, hogy egy olyan „civil jogvédő szervezet, közhasznú egyesület, amely az emberi méltóságot védelmezi a jog és nyilvánosság eszközével”¹³. Azaz, a szervezet az emberi méltóságból levezethető részjogosultságok védelmében, az állammal szemben is kiáll jogi eszközökkel vagy a nyilvánosság tudósításával, nyilvános álláspontok megfogalmazásával.

A Baptista Integrációs Központ, amely a maga menekültügyi tevékenységéhez kapcsolódóan ezt írja: „[a]z intézmény a jogszabályokban meghatározott szolgáltatások mellett kiegészítő támogatásokat is biztosít: pszichológiai segítséget nyújt, megteremtették a magyar nyelvtanulás lehetőségét, a gyerekeknek külön fejlesztő programokat állítottak össze.”¹⁴ Azaz, a szervezet az állam szolgáltatásait kiegészítve, pótolva, a szociális békéért cselekedve igyekszik együttműködni a közhatalommal.

Mindkét szerepfelfogás alkotmányos, legitim és morálisan, illetve társadalmilag igazolható egy demokratikus társadalomban. Az értekezésben csak az előbbi, azaz a jogi konfliktusokat vállaló szervezetek működése elemzését vállalom, hiszen az állammal való nyílt konfliktus felvállalását lehet rekonstruálni és igazolni kutatási módszerekkel, míg az esetleg a jó viszonyra építő javító szándékú javaslat, nyilvánosságra nem kerülő sugallat esetében ezt nem lehet rekonstruálni, így igazolni sem. Ezért azt a két magyar menekültügyi szervezetet fogom részletesebben elemezni, amelyek ebbe a mezőbe besorolhatóak, a MHB-ot és a Menedék – Migránsokat Segítő Egyesületet. Természetesen lehetne még más formációkat is vizsgálni a körben,¹⁵ de alaposabban megvizsgálva őket arra jutunk, hogy mivel kevés erőforrással dolgoznak és/vagy kevésbé konfrontatívak, ezért nem jutnánk módszertanilag értékelhető eredményre.

	Hazai civil szereplő	Nemzetközi civil szervezet	Nemzetközi jogi szervezet
Konfliktust bátran vállal az állammal	Magyar Helsinki Bizottság, Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület	Amnesty International budapesti irodája	UNHCR
Konfliktust nem vállal vagy nyíltan nem vállal az állammal	Ökumenikus Segélyszervezet	Baptista Szeretetszolgálat magyarországi szervezete	Frontex

1. Ábra: Felosztás és példák

Ugyanakkor a magyar nyilvánosságban is tevékenykednek olyan civil szervezetek, amelyek álláspontjuk, szervezetrendszerük, finanszírozásuk miatt túl közel vannak a közhatalomhoz. Ezeket a szervezeteket a nemzetközi szakirodalom¹⁶ GONGO-nak nevezi (government-organized, non-governmental organization, azaz kormányközeli, bár formálisan

¹³ Lásd: <https://helsinki.hu/rolunk/> (2024. június 15.)

¹⁴ Lásd: <https://orszik.hu/menekult-ellatas> (2024. június 15.)

¹⁵ Ehhez lásd: Budapesti Migrációs Almanach, 2013. https://budapest.hu/Documents/almanach_hun.pdf (2024. június 15.)

¹⁶ Például: Hasmath, Reza – Hildebrandt, Timothy – Hsu, J.Y.Jennifer: Conceptualizing Government-Organized Non-Governmental Organizations. In Journal of Civil Society 2009, Vol. 15. https://eprints.lse.ac.uk/100174/1/Conceptualizing_GONGO.pdf (2024. június 15.)

civil szervezet).¹⁷ Érdemes lehet ezeket a szervezeteket is vizsgálni, mert a kormányzaton belüli esetleges szakpolitikai törésvonalat lehet, hogy éppen egy GONGO teszi láthatóvá vagy formálja a lobbitevékenységével. Sajnos, ahogyan a fejezet bevezetőjében rámutattam, erre a kutatásomban nem volt lehetőségem és nyilvános forrásokból nem lehetett rekonstruálni, hogy a GONGO-nak tekinthető Migrációkutató Intézet igyekezett-e bármilyen irányba (feltehetően a szigorítás irányába) hatni a kormányzati migrációs szakpolitikákra.¹⁸

Az Európai Unió jogának való megfelelés elősegítésére és követésére, a European Migration Network (EMN) jött létre, és annak nemzeti kapcsolattartó pontja számol be a migrációs szakpolitikai jellegű fejlődésekről. Ez a nemzeti kapcsolattartó a Belügyminisztérium. Ha áttekintjük az erre a célra fenntartott honlapon, a vizsgált időszakra (2015-2020) vonatkozó éves szakpolitikai jelentéseket, akkor azokban nem találjuk nyomát, hogy a magyar jogalkotásra az Európai Unió szervein kívül más szervezet hatott volna.¹⁹ Tehát ezzel a módszerrel nem lehet kimutatni a vizsgálandó vagy vizsgálható civil szervezetek hatását a magyar migrációs szakpolitikákra. Annak érdekében azonban, hogy a jelentésekbe be nem kerülő információk és a pereskedések eredményei is feltáruljanak, érdemes megkérdezni a releváns, a rögzített keretben dolgozó NGO-k képviselőit.

III. Migrációs tevékenységgel foglalkozó civil szervezetek szerepe

Az előzőekben két olyan civil szervezetet említettem, amely releváns és egyben elemezhető NGO-nak tekinthető a magyar migrációs jogintézmények kritizálása terén. Először röviden bemutatom ezeket és utána megvizsgálom, hogy a kettő közül valamelyik tett-e bármit az értekezés eddig elemzett, a 2015-2020-as időszakban relevánsnak tekinthető migrációs jellegű jogi ügyeivel kapcsolatban. A bemutatás keretében arra is kitérek, hogy miért, milyen okból tartja fontosnak egy lokális NGO, hogy segítséget nyújtson a migráns személyeknek. A MHB missziója a következő:

„Mi abban hiszünk, hogy senkit nem szabad megölni, kínozni vagy megalázni. Hisszük, hogy senkit nem szabad bebörtönözni vagy bántani azért, mert kiáll a demokrácia mellett, mert újságíróként megírja az igazságot, mert keresztény, mert muzulmán, vagy éppenséggel mert nem vallásos, mert melegnek vagy transzneműnek született, mert konzervatív, liberális vagy szociáldemokrata, mert nem akar sorkatonaként a biztos halálba menetelni, vagy mert nő létére szeretne a saját döntései és nem rákényszerített elnyomó szabályok szerint élni. Ezért segítünk azoknak, akiknek nem adatott meg, hogy békés, szabad helyre szülessenek, és életük, emberi méltóságuk védelmében rákényszerülnek, hogy elhagyják az otthonukat.”²⁰

Ez igazolja a hipotézist, ami szerint a migráns személyek jogaiért küzdő szervezetek valójában az érintett személyek érdemi szereplővé válásának, képviselésének a hiátusait pótolják ki.

A másik vizsgált szervezet, a Menedék – Migránsokat Segítő Egyesület ezt írja magáról: „több, mint két évtizede foglalkozik a Magyarországra bevándorló, illetve innen elvándorló hazai és külföldi állampolgárok társadalmi integrációjának elősegítésével szociális,

¹⁷ Magyarul lásd: Magyar Helsinki Bizottság: Mi az NGO jelentése? Milyen típusú NGO-k vannak? Elérhető: <https://helsinki.hu/ngo-jelentese/>, 2023 (2024. június 15.)

¹⁸ Megjegyezni kívánom, hogy Nagy Boldizsár és Papp András felvetése szerint, az egyházak szerepét e tekintetből érdemes lenne önálló kutatás keretében megvizsgálni, hiszen az egyházaknak a mai kormányzati struktúrában is van vagy legalább is lehet egy önálló, humanitárius, ökumenikus narratívája és célkitűzése.

¹⁹ A jelentések elérhetőek angol nyelven: <http://emnhungary.hu/report> (2024. június 15.)

²⁰ Lásd: <https://helsinki.hu/temaink/menekultek-es-kulfoldiek-jogai/> (2024. június 15.)

oktatási és kulturális programjain keresztül. [...] A bevándorlók és a szakemberek támogatása mellett nagyon fontos számunkra, hogy a többségi társadalom nyitottabbá, elfogadóbbá váljon a hazánkba érkező külföldiek iránt, hiszen ez a migránsok sikeres integrációjának egyik elengedhetetlen feltétele. Ennek érdekében különböző oktatási, kulturális témájú projektek, programok megvalósításával építünk hidat a befogadó társadalom és a bevándorlók között.

E célok megvalósítását közhasznú tevékenységként, nyereség-és vagyonszerzési cél nélkül, közhasznú egyesületi formában végezzük. Az Egyesület közvetlen politikai tevékenységet nem folytat, politikai pártoktól független, azoknak anyagi támogatást nem nyújt, az országgyűlési választásokon képviselő jelöltet nem indít és támogat, pártoktól támogatást nem fogad el.

Egyesületünk a hazánkba érkező külföldieknek segít abban, hogy új otthonra találjanak nálunk.”²¹

A megfogalmazásból kevésbé derülnek ki a motivációk, mint a MHB esetében, de az világos, hogy itt másabb a megközelítés: nem az emberi jogi motiváció az erős, hanem a békés és prosperáló társadalmi együttélés feltételeinek megteremtése.

Mindkét szervezetre igaz azonban, hogy tenni kíván a maga módszereivel azért, hogy az általa képviselt sérülékeny helyzetben lévő személyek érdekei, szempontjai megjelenjenek az érintett szakpolitikákban. Jelen tanulmány szempontjából a kérdés az, hogy ennek érdekében a pusztán szolgáltatásnyújtáson és az egyedi ügyekben vállalt jogi képviseléstől túl tettek-e lépéseket.

Első lépésként az interjúk²² és az egyéb szabadon elérhető források alapján azt vizsgáltam, hogy a doktori értekezésemben részletesen elemzett hat jogesethez²³ kapcsolódóan fejtettem-e ki ezek a szervezetek tevékenységet 2015 és 2020 között, és ha igen, az mire irányult, az miként befolyásolta a szabályozást vagy joggyakorlatot.

- a.) *Migrációs őrizetek (idegenrendészeti őrizet, menekültügyi őrizet)*. A Menedék Egyesület 2011 és 2018 között biztosított pszicho-szociális ellátást több magyar menekültügyi és idegenrendészeti őrizetben. A szolgáltatás nyújtása során számtalan ponton hatottak az őrizet biztosítására rendelt rendőri szervek protokolljaira és a fogvatartott külföldiek körülményeinek alakulására. Ez a munka tulajdonképpen egy joggyakorlatot (az őrizet végrehajtásának nem jogszabályi szinten rendezett részletszabályait) alakított úgy, hogy az a hazatérésre vagy státusz megállapításra váró fogvatartott külföldiek pszicho-szociális helyzetére is tekintettel tudjon lenni.²⁴ A MHB képviselője pedig arról beszélt az interjúban, hogy számtalan ügyben képviseltek őrizetben lévő menekülő (menedékkérőket, elutasított menedékkérőket) embereket az EJEB előtt és az ügyekben született döntések visszahatottak a magyar jogra.²⁵ Egyébként az interjúban az is elhangzott, hogy 2017-ig több csatornán

²¹ Lásd: <https://menedek.hu/kik-vagyunk> (2024. június 15.)

²² Az interjúkat 2024 januárjában vettem fel a Magyar Helsinki Bizottság részéről Léderer Andrással a szervezet advocacy vezetőjével, a Menedék - Migránsokat Segítő Egyesület részéről pedig Kovács Andrással, a szervezet igazgatójával.

²³ A kutatásban azt a hat jogesetet vizsgálom meg, amely a módszerem szerint a legerősebben mutatta meg a migrációs jog változását 2015 és 2020 között Magyarországon. Természetesen a jogesetek kiválasztását lehet kritika alá vonni, de ezzel együtt is alkalmasak arra, hogy a változás irányát és így a jelen tanulmányban releváns kérdést, a civil szervezetek ehhez kapcsolódó szerepét, pontosan megmutassák. A jogesetek a főszevegben következő a)-g) pontokban felsorolt témákat fedik le.

²⁴ Lásd: Szász Ildikó: *Social Work in Immigration Detention Social Work in Immigration Detention – The experiences of helping services in Hungary*. Menedék Egyesület, Budapest, 2018.

²⁵ A szervezet felsorolja az ebben a témában született nyertes EJEB ügyeit. A pontos hivatkozásoktól eltekintek, mert nem az egyes ügyek jogi részletei az érdekesek, hanem az, hogy ezen a csatornán ténylegesen hatott a Magyar Helsinki Bizottság döntése a magyar migrációs őrizeti rendszerre: *Jogsértő menekültügyi őrizetben tartották fogva* (A. A. kontra Magyarország, 2023. szeptember 14.); *Jogsértő menekültügyi őrizet* (M. N. kontra Magyarország, 2023. szeptember 14.); *17 éves menedékkérő jogellenes fogvatartása* (M. M. kontra

keresztül tudták jelezni a jogi álláspontjukat a menekültügyi hatóságnak, és ezek a visszajelzések is formálták a jogalkalmazást. E mellett a szervezet többször érvelt az Európai Bizottság előtt is annak érdekében, hogy bizonyos ügyekben (pl. családegyesítéshez való jog korlátozása miatt) az Európai Bizottság kezdeményezzen kötelezettségszegési eljárást és ezzel hasson a magyar migrációs jog szabályozására. Több esetben ezekhez az ügyeket az Európai Unió Bírósága döntötte el. Ilyen ügy volt

b.) *Relokációs kvóta alkalmazása.* Ezen a területen a civil szervezeteknek nem fejtettek ki tevékenységet, hiszen az Európai Unió jogszabályának nem teljesítésével szemben a Bizottság közvetlenül lépett fel.

c.) *Tartózkodásra jogosult harmadik országbeli személyek integrációja és ennek segítése.* A Menedék Egyesület több olyan változást is elért ezen a területen, amely a Magyarországon jogszerű tartózkodást szerzett külföldi személyek integrációját segíti. Egy példával bemutatva: 2015-ben a Menedék Egyesület által készített közérdekű bejelentés hatására honosodott meg a gyakorlatban, hogy a menekültként vagy oltalmazottként elismert személyeknek a 2007. évi LXXX. törvény 10. §-a alapján jogszerűen mentesülnek a 1993. évi LXXVIII. törvény a lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról és a 251/2014. (X. 2.) Korm. rendelet a külföldiek mező- és erdőgazdasági hasznosítású földnek nem minősülő ingatlanokat érintő tulajdonszerzéséről alapján a külföldiek terhére rótt addicionális ingatlanszerzési közteher alól.

A jogi probléma bemutatását mellőzöm, elég rámutatni, hogy a civil szervezet segítette az általa védett sérülékeny csoport (elismert menekültek, oltalmazottak) jogérvényesítését és ezzel alakította, formálta a joggyakorlatot. Ez esetben ez úgy történt meg, hogy a rendszerben lévő jogszabály-kollízió feloldására a szervezet olyan javaslatot tett, ami a jogszerű állapotot állította helyre, sőt elősegítette, hogy az elismert menekültek és oltalmazottak az egyéb külföldiek számára előírt tulajdonszerzési illeték megfizetése nélkül juthassanak lakáshoz, otthonhoz.²⁶

d.) *Tartózkodásra jogosult harmadik országbeli személyeket segítő civil szervezetek működésének állami megnehezítése, akadályozása.* Ebben a kontextusban ez az téma kissé kilóg a sorból, hiszen az ennek körében kifejtett tevékenység a civil szervezetek részéről gyakorlatilag önvédelem volt. Az azonban a vizsgált szervezetek missziójából levezethető, hogy az önvédelem közvetve a segíteni kívánt célcsoport érdekeit is szolgálta. A szervezetek léte ugyanis *ipso facto* segíti a vizsgált célcsoportokat.

A MHB (más civil szervezetekkel együtt) sokat tett azért, hogy a menekültek segítőinek büntetőjogi felelősségét megteremtő jogszabály jogellenességét az Európai Unió Bírósága kimondja. A szervezet tájékoztatta a kötelezettségszegési eljárást megindító Bizottságot a jogszabály várható hatásairól és ennek jogsértő jellegéről. E mellett egyébként a szervezet érintettként az Emberi Jogok Európai Bíróságához is fordult az ügyben.²⁷

Magyarország, 2023. május 4.); Menekült jogellenes fogvatartása a nyírbátori őrzött szálláson (H. N. kontra Magyarország, 2023. május 4.); Újabb jogsértő menekültügyi őrizet (Dshijri kontra Magyarország, 2023. február 23.); Indokolatlan menekültügyi őrizet öt és fél hónapon át (M. K. kontra Magyarország, 2020. június 9.); Meleg iráni menekültöt börtönöztek be jogtalanul (O. M. kontra Magyarország, 2016. július 5.); Tilos menedékkérőket indoklás nélkül őrizetben tartani (Nabil és mások kontra Magyarország, 2015. szeptember 22.); Idegenrendészeti őrizetben tartották a menedékkérő testvérpárt (Hendrin Ali Said és Aras Ali Said kontra Magyarország, 2012. október 23.); Másodszor is kimondták, hogy nincs rendben az idegenrendészeti őrizet (Al-Tayyar Abdelhakim kontra Magyarország, 2012. október 23.); Alapítélet a menedékkérők idegenrendészeti fogvatartásáról (Lokpo és Touré kontra Magyarország, 2011. szeptember 20.) Lásd: <https://helsinki.hu/strasbourgi-gyozelmeink/>

²⁶ Az interjúkban egyébként más példák is elhangzottak, de az érvelésem szerint egy példa is képes azt igazolni, hogy a civil szervezetek ezen a részterületen formálták a joggyakorlatot a céljaiknak megfelelően.

²⁷ Részletesen leírva lásd: <https://helsinki.hu/jogeros-a-menekultek-segitoinek-buntetojogi-fenyetegese-unios->

A civil szervezet tevékenysége tehát e szempontból egészen konkrétan a jogszabály későbbi megváltozásához is hozzájárult.

- e.) *Tranzitzióhoz kapcsolódó szabályozások (menekültügyi eljárás specialitásai és fogvatartás speciális szabályai).* A tanulmány következő részében, részletesen bemutatom, hogyan járult hozzá a MHB munkája ahhoz, hogy végül a tranzitziós menekültügyi eljárást a magyar kormány felszámolta.
- f.) *A tranzitzióban fogvatartás jogellenességének az Európai Unió Bírósága általi megállapítását követően, az új menekültügyi eljárási szabályok kialakítása.* A MHB a szabályozást angolra fordította és jelezte az Európai Unió Bizottságának, hogy a szabályozás ellentétes ez Európai Unió vonatkozó jogával és a Genfi Menekültügyi Egyezményével is. Az ügy még jelenleg is folyamatban van.
- g.) *Hontalansági eljárás, hontalanok integrációjának támogatása.* A hontalanságról szóló fejezetben bemutatott jogesetek – a 6/2015. (II. 25.) AB határozat, a Sudita Keita Magyarország elleni EJEK ügye és az Alkotmánybíróság 14/2021. (IV. 23.) határozata – mind a MHB által vállalt ügyek voltak. Az érintett fejezetben részletesen bemutattam, hogyan alakították ezek az ügyek a magyar jogot. E mellett érdemes azt is megemlíteni, hogy a Menedék Egyesület egyik hontalan ügyfele ügyében született 1.Kf.650.032/2017/8. számú ítéletében fontos jogfejlesztést hajtott végre a Fővárosi Törvényszék. Ennek lényege, hogy ha a hontalanságot kérelmező állítja, hogy egy adott állam állampolgára kellene, hogy legyen, de az érintett állam ezt nem igazolja vissza, akkor a hontalanság – az egyéb feltételek megléte esetén – megállapítható.

Össességében tehát kijelenthető, hogy a hontalanság szűk, kevés embert érintő területén a vizsgált két civil szervezet jelentős, az érintettek jogérvényesítését nagyban segítő változásokat tudott elérni a jogalkalmazásban.

IV. Civil szervezetek hatása – két példa

Az interjúk segítségével arra kívánok rámutatni, hogy a vizsgált szervezetek reflektíven, tudatosan alakítják a jogszabályi környezetet vagy a joggyakorlatot. A bemutatott történetek, elemzések arra hívják fel a figyelmet, hogy a civilek a hatásukat tudatosan fejtik ki a missziójukkal összhangban. Az egyik elemzés a jogszabályi szintre vonatkozó változtatási szándékot és eredményt mutatja be, míg a másik a joggyakorlat változtatása kapcsán teszi meg ugyanezt. Ugyanakkor a két interjú alapján további példát lehetne részletesen rekonstruálni annak bemutatható, hogyan változott a jog vagy a jogalkalmazás a két NGO munkájának hatására, de a két példa is teljes mértékben igazolja azt a hipotézist, ami szerint van arra lehetőség, hogy NGO-k ténylegesen hassanak a migrációs jog alakulására.

- a.) *Jogszabályi szint: a tranzitziós szabályozás lebontása.* A Magyar Helsinki Bizottság munkatársa az interjúban elmondta, hogy a szervezet részéről hatalmas kapacitást igényelt, hogy meggyőzzék arról az Európai Unió Bizottságát, hogy a tranzitziós szabályozás sérti az Európai Unió jogát. A meggyőzés személyesen és írásban is zajlott. Az interjúban elhangzott, hogy 9 hónapba telt annak elmagyarázása, hogy a tranzitzió gyakorlatilag megakadályozza sok érintett menekülő számára, hogy észszerű időn belül menedékkérelmet nyújthassanak be.

A mellett, hogy a civil szervezet az Európai Bizottság számára több alkalommal világossá tette a szabályokat és azok alkalmazását, több magyar bírói ítéletet és egyéb dokumentumot is lefordított annak érdekében, hogy az Európai Bizottság pontosabban

érthesse a helyzetet. Továbbá, ez a szervezet részt vett számos olyan nemzetközi jelentés elkészítésében, amelyben megjelent, hogy miért és mennyiben sérti a migráns személyek jogait a tranzitzióra vonatkozó szabályozás.²⁸ E mellett a Magyar Helsinki Bizottság által vállalt ügy volt az az eljárás is, amelyben a híres Röske-ítélet született és amely tulajdonképpen végett vetett az uniós jogot sértő tranzitziós menekültügyi eljárásoknak.

Mindemellett a szervezet számos olyan strasbourgi ügyet is vállalt, és vitt sikerre, amely rávilágított arra, hogy a tranzitziós eljárás és különösen az ott történő fogvatartás ellentétes az Európai Unió jogával és az EJEE-vel is. Ezen ügyek részletes ismertetése nem szükséges e helyütt, de a főbb témák áttekintéséhez a témák vázlatos felsorolása hozzájárul:²⁹

- Másfél évig tartották fogva az apát és kisfiát (S.AB. és S.AR. kontra Magyarország, 2023. november 30.)
- Négy hónapon át tartották fogva a tranzitzióban az anyát és kisfiát (P. S. és A. M. kontra Magyarország, 2023. október 5.)
- Száz napon át raboskodott a tranzitzióban az afgán család (M. A. és mások kontra Magyarország, 2023. október 5.)
- A tranzitzióban éhezették is a kurd fiatal (O. Q. kontra Magyarország, 2023. október 5.)
- Jogsértő 1 és 3 éves gyerekek fogvatartása (W. O. és mások kontra Magyarország, 2022. augusztus 25.)
- Újabb tranzitzióban sanyargatott iraki család kapott kártérítést (A. A. A. és mások kontra Magyarország, 2022. június 9.)
- Az államnak fizetnie kell a tranzitzióban sanyargatott családnak (H. M. és mások kontra Magyarország, 2022. június 2.)
- Újabb ítélet a jogellenes tranzitziós fogvatartásról (M. B. K. és mások kontra Magyarország, 2022. február 24.)
- Első ítélet a menekülők tranzitziós éheztetéséről (R. R. és mások kontra Magyarország, 2021. március 2.)
- Menekülők nyertek pert a strasbourgi bíróság Nagykamarájánál (Ilias és Ahmed kontra Magyarország, 2019. november 21.)

A tranzitziós szabályozást végül Magyarország megszüntette a Röske-ítélet meghozatalát követően, pedig az ítéletből ez közvetlenül nem következett kényszerítő erővel. Mindezek alapján az megállapítható, hogy a MHB pereskedései és tanácsadó tevékenysége érdemben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar menedékjog jogszabályi környezete lényegesen módosuljon. A korábban, egy ideig főszabályként működő tranzitziós eljárás kikerült a magyar migrációs jogból azon az alapon, hogy ez a rendszer sérti az érintett menekülő emberek, vándorok alapvető jogait és az ezeket védő európai uniós szabályokat. A korábban idézett szervezeti küldetés-nyilatkozat alapján nyilvánvaló, hogy a MHB ehhez a változáshoz azért járult hozzá, hogy védje az érintett személyeket és jogaikat.

Ez az eset és az e mellett felsorolt strasbourgi eljárások alaposan, részletekbe menően alátámasztják a hipotézist: a migráns személyek jogainak védelmére létrejött NGO-k képesek jelentősen befolyásolni a migrációs jog alakulását különböző eszközökkel, így hazai/nemzetközi jogi tanácsadással, és a leginkább konfliktusos pereskedési eljárásokkal.

²⁸ Ehhez lásd: Szabó Attila: Az Európai Unió Bíróságának döntése a tranzitzióban lévő személyekre vonatkozó magyar szabályokról: Létezik-e menedékjogi eljárás az Európai Unióban az alapvető jogok körültekintő vizsgálata nélkül? In Jogesetek Magyarázata, 2020/3-4, 63-73. o.

²⁹ Az ügyek részletes leírásához és a pontos hivatkozásokhoz lásd a Magyar Helsinki Bizottság honlapján: <https://helsinki.hu/strasbourgi-gyozelmeink/> (2024. június 15.)

b.) *Jogalkalmazási szint: potenciális menedékkérők a balassagyarmati idegenrendészeti szálláson.* A Menedék Egyesület 2016-2019 között az akkori menekültügyi és idegenrendészeti hatósággal együttműködve nyújtott szociális munkát Balassagyarmaton olyan külföldiek számára, akik hazatoloncolásra vártak. Az egyesület szociális munkásai több esetben észlelték, hogy a kitoloncolásra váró személyek között olyanok is vannak, akiket a hazájukban üldöztetés fenyeget. Az ilyen esetekben a saját protokolljuk és etikai kódexük alapján, a szociális munkások meghatalmazást vettek fel az érintettektől arra, hogy őket egy ügyvéd képviselje a megindítandó menekültügyi eljárásban. Az ezt követően megindult menekültügyi hatósági eljárások során a menekültügyi hatóság kivétel nélkül minden kérelmet elutasított, de a hatósági szakaszt követő bírói jogorvoslat során a bíróság végül több esetben megállapította a védelmi státuszt, vagy új eljárásra kötelezte az eljáró hatóságot.

A menekültügyi és idegenrendészeti hatóság álláspontja az volt, hogy az Európai Unió projektnek a keretében, amelyben a Menedék Egyesület és a hatóság együttműködik, nincsen lehetőség erre a típusú jogérvényesítésre, hiszen a projekt célja a hatékony és emberi jogokat garantáló hazatérés támogatása volt. A menekültügyi és idegenrendészeti hatóság érvelése szerint, a védelmi státusz iránti kérelem ellentétes a projekt céljával, hiszen aki védelmet kap Magyarországon, az rövid időn belül biztosan nem fog visszatérni a hazájába. A Menedék Egyesület szóban és írásban is érvelt a mellett, hogy a hazaküldés nem vonatkozhat azokra, akiket a hazájukban üldöznének, hiszen ez ellentétes lenne az Európai Unió jogával és a Genfi Menekültügyi Egyezményvel.

A projekt, aminek keretében a menekültügyi és idegenrendészeti hatóság együttműködött a Menedék Egyesülettel a Belügyminisztérium koordinációja alatt zajlott és így a Belügyminisztérium illetékes szervezeti egységének kellett abban döntés hoznia, hogy mi van összhangban az Európai Unió által finanszírozott projekt céljaival. A döntés az lett, hogy a Menedék Egyesület protokollja helyes és nem lehet olyan személy hazatérését elősegíteni a projekt keretében, aki egyébként nemzetközi védelemre lenne jogosult.

A Menedék Egyesület munkája, kiállása és tanácsadói munkája hatására tehát úgy változott a jogalkalmazás, hogy védelemre jogosult személyek hatékonyabban tudtak hozzáférni a menekültügyi eljáráshoz. Az eset arra mutat rá, hogy a civilek úgy is tudnak hatni a joggyakorlatra (a menekültügyi eljáráshoz való hozzáférésre), hogy nem változtatják meg a jogszabályok, de különböző együttműködések révén, az állami szervek munkája megváltozik. A változás célja pedig egy NGO esetében az lehet, hogy az általuk védeni kívánt személyek számára kedvezően alakuljon a joggyakorlat.

V. Összegzés

Zárásként megállapítható, hogy vannak olyan civil szervezetek Magyarországon, amelyek a céljukkal, missziójukkal összhangban kívánják elérni, hogy az általuk védeni hivatott, sérülékeny helyzetben lévő csoportok (migráns személyek, vándorok, külföldiek, menedékkérők, menekültek, hontalanságot kérelmezők, hontalanok, stb.) jog által védett helyzete javuljon. Ennek keretében ezek a szervezetek egyéni segítséget is nyújtanak az érintetteknek, de a munkájukkal közvetve vagy közvetlenül alakítják a magyar migrációs jogot és/vagy a joggyakorlat vagy a jogszabályok szintjén.

Az érdekvédelmet és jogvédelmet ellátó, az állammal esetlegesen konfliktust is

vállalni hajlandó civilek tehát a migrációs jog alakítójává váltak 2015-2020 között. Ennek alátámasztására bemutattam két olyan szervezetet, amely jogalakító, jogfejlesztő és együttműködési tevékenységét tudatosan vagy legalább részben tudatosan arra használta, hogy fellépjen az általa védeni kívánt csoportok érdekében. Noha a nyilvános javaslatok szerepe csekély volt a vizsgált időszakban, főként stratégiai pereskedéssel, az Európai Unió felé irányuló tanácsadó tevékenységgel, egyes nagyon specifikus ügyekben pedig egy konkrét állami szervvel konkrét kérdés kapcsán folytatott párbeszéd keretében lehetett változást elérni. A tanulmányban ezekre az eszközökre vonatkozóan mutattam be két példát.

Megállapítható, hogy 2015 és 2020 között is tudtak civil szervezetek hatást gyakorolni a magyar migrációs jog fejlődésére, és napirendre tűzni a nemzetközi követelményekkel összhangban álló, egyes alapvető jogokhoz kapcsolódó kérdéseket. Tehát, a (hazai) civil jogvédő szervezetek a vizsgált időszakban, számos részterületen értek el jelentékeny, mérhető hatást a hazai migrációs jogban. Bár számos példát felhasználtam, nem volt célom a teljes körű lista összeállítása, hogy mely jogszabályok és jogalkalmazási kérdés változott meg a közreműködésükkel. Ezért általános megállapításom, hogy még az alapjogok/emberi jogok alkalmazását szigorító migrációs szabályozással szemben is elérhető változás. Az interjúk segítségével lehetett példát hozni arra, hogy ezt a változást stratégiai pereskedés útján végzett jogfejlesztéssel, az Európai Unió jogának az Európai Unió Bizottsága általi kikényszerítésével és a releváns magyar hatóságok felé irányuló tanácsadó munkával érték el.

Arra a kérdésre, hogy lehet-e a jogalkotó vagy a jogalkalmazó kezébe olyan eszközöket adni, amelyek a nemzetközi vállalatoknak a nemzeti jogban való tényleges érvényesülését és egyben a szuverén önkorlátozását is szolgálják, a válasz igen. A migrációs jog érintettjeit képviselő, őket védő civilekkel a folyamatos konzultáció segíthet ugyanis megelőzni a jogütközések számát és súlyosságát mérsékelni, ha nincs olyan jogintézmény, szakpolitika, amely tabu lenne az egyeztetésben, azaz nincs kivonva az egyeztetés köréből a migrációs jog egyik-másik részterülete.

Melléklet

A tanulmányban szereplő interjúk kérdései:

1. Kifejtettek-e 2015-20 között olyan tevékenységet, ami azt célozta, hogy a migrációra (beleértve az integrációt is) vonatkozó magyar szabályok valamilyen irányba változzanak? Ha igen, melyek voltak ezek a tevékenységek és mi történt pontosan az érintett folyamatokban?

2. Kifejtettek-e ilyen jellegű tevékenységet a következő témákban (amennyiben az első kérdésnél nem került szóba):

- migrációs őrizetek (idegenrendészeti őrizet, menekültügyi őrizet)
- relokációs kvóta alkalmazása,
- tartózkodásra jogosult harmadik országbeli személyek integrációja és ennek segítése,
- tartózkodásra jogosult harmadik országbeli személyeket segítő civil szervezetek támogatása, működése,
- a tranzitónához kapcsolódó szabályozások (menekültügyi eljárás specialitásai és fogvatartás speciális szabályai),
- a tranzitónás fogvatartás jogellenességének Európai Unió Bírósága általi megállapítását követő új menekültügyi eljárási szabályok kialakítása,
- hontalansági eljárás, hontalanok integrációjának támogatása.

3. Hogyan kívántak civil szervezetként hatni a szakpolitikára annak érdekében, hogy az önök által támogatandó jogot, jogos érdeket megjelenítsék? Pl. konzultációval, advocacy tevékenységgel, a célcsoportok számára nyújtott szolgáltatásokkal, pereskedéssel, nemzetközi szervezeteken/EU-n keresztül?
4. Miért érzik fontosnak, hogy az érintettek (menekülők, vándorok, menekültek, harmadik országbeliek, stb.) jogos érdekeit megjelenítsék?
5. Tud-e példát mondani, amiben sikert vagy legalább rész sikert értek el?
6. Tud-e példát mondani, amiben kudarcot vallottak, de érdemes megfontolni a folyamat tanulságait?
7. Összességében hogyan látta, volt-e lehetősége arra 2015-öt követően, hogy a civil szervezet becsatornázhassa a saját értékeit, az általa képviselt jogos érdekeket, álláspontját a releváns szakpolitikába? Kérem, azokra a helyzetekre is gondoljon, amikor külső jogi vagy politikai kényszerrel (pl. EUB vagy EJEB döntéssel, EU-s kötelezettségszegési eljárással, stb.) lehetett változtatni a szakpolitikán, szabályozáson?

Irodalomjegyzék

- Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása. *Jogelméleti Szemle*, 2024/1. szám, 3. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.1.2>
- Budapesti Migrációs Almanach, 2013. https://budapest.hu/Documents/almanach_hun.pdf (2024. június 15.)
- Csanády Dániel: A civil társadalom szerkezete. <https://www.civilek.hu/tudastar/a-civil-tarsadalom-szerkezete/> 2018. (2024. június 15.)
- Dojcsák Dalma: „Egyesülési jog”. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András). 2021. <http://ijoten.hu/szocikk/egyesulesi-jog> (2024. június 15.)
- Hasmath, Reza – Hildebrandt, Timothy – Hsu, J.Y.Jennifer: Conceptualizing Government-Organized Non-Governmental Organizations. In *Journal of Civil Society*, Vol. 15, 2009. https://eprints.lse.ac.uk/100174/1/Conceptualizing_GONGO.pdf (2024. június 15.)
- Kenneth T., Andrews: Social Movements and Policy Implementation: The Mississippi Civil Rights Movement and the War on Poverty, 1965 to 1971. In *American Sociological Review*, Vol. 66, No. 1, 2001. <https://doi.org/10.2307/2657394>.
- Magyar Helsinki Bizottság: Mi az NGO jelentése? Milyen típusú NGO-k vannak? <https://helsinki.hu/ngo-jelentese/>, 2023 (2024. június 15.)
- Nagy Ádám – Nizák Péter – Vercseg Ilona: *Civil társadalom – Nonprofit világ. Új Ifjúsági Szemle Alapítvány*, 2014, Budapest

Sebály Bernadett: Társadalmi mozgalmak és szakpolitikai változások. Esettanulmány az ápolási díjról Magyarországon. CEU, 2020. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/344483658_Tarsadalmi_mozgalmak_es_szakpolitikai_valtozasok_Esettanulmany_az_apolasi_dijrol_Magyarorszagon (2024. június 15.)

Szabó Attila: Az Európai Unió Bíróságának döntése a tranzitónában lévő személyekre vonatkozó magyar szabályokról: Létezhet-e menedékjogi eljárás az Európai Unióban az alapvető jogok körültekintő vizsgálata nélkül? In Jogesetek Magyarázata, 2020/3-4. szám, 63-73. o.

Szabó Máté: Globális civil tiltakozások, globális civil társadalom és tiltakozási kultúra. In Jogelméleti Szemle, 2004/1. szám, https://jesz.ajk.elte.hu/szabo17.html#_ftn1 (2024. június 15.)

Szabó Máté: Globális kommunikáció, civil társadalom, tiltakozás. In Fordulat, 2008/1., 96-119. o. <http://fordulat.net/pdf/1/szabo.pdf> (2024. június 15.)

Szász Ildikó: Social Work in Immigration Detention Social Work in Immigration Detention – The experiences of helping services in Hungary. Menedék Egyesület, Budapest, 2018

**Beszélgetés Péteri Zoltánnal,
az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya
első és utolsó vezetőjével¹**

Beszélgetőtárs Varga Csaba²

Absztrakt

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának egykori – első és utolsó – vezetője az intézmény formálódása legkorábbi időszakától foglalkoztatott kutatóként tanúja, majd lassan alakítója is volt a tudományos profil alakulásának, Szabó Imre akadémikus igazgató nemzetközi tájékozódásának s egész tudománypolitikájának, akinek szovjetunióbeli személyes súlya okán a jogtudományok helyzete másként alakult e korai szocialista időkben Magyarországon, mint a többi tudományé. A hidegháború két súlyos évtizede jogtudományi útnyitásának krónikája ez Kelet és Nyugat közt, s egyúttal a jogösszehasonlítás fejlődéséé. Beszámoló egy olyan útról, amely tudományművelése tudányszerűségét sztálinista környezete ellenére meg tudta őrizni s a térség szellemi zártságát is valamelyest oldani.

Kulcsszavak: Vas Tibor, Szabó Imre, jogtudomány, jogösszehasonlítás, szocialista kényszerek oldása

Abstract

The former – first and last – head of the Comparative Law Department of the Institute for State and Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences, as a researcher employed from the earliest period of the institution's formation, Zoltán Péteri, was a witness to the development of the scientific profile and the international orientation of director Imre Szabó and his entire science policy. Due to Szabó's personal weight in the Soviet Union, the situation of legal scholarship in these early socialist times in Hungary was rather privileged, different from that of other fields. This is a chronicle of the jurisprudential opening of the two hard decades of the Cold War between East and West, and of the development of comparative law. An account of a journey that was decided and able to preserve the academic demand of jurisprudence in spite of its Stalinist environment and to somewhat resolve the intellectual isolation of the region.

Keywords: Tibor Vas, Imre Szabó, jurisprudence, comparison of laws, solving the constraints of socialism

¹ DOI 10.59558/jesz.2024.2.123

² HUN-REN TK Jogtudományi Intézet, kutató professor emeritus; PPKE JÁK Jogbölcseleti Tanszék, professor emeritus.

Az új évezred első éveiben egy kutatási program tervbe vette az elméleti-jogi kutatómunka közelmúltjának interjúk sorozatában történő feltárását, amit kellő forrás biztosítása esetén egyfelől a hazai emigrációra s másfelől az egész akkori szocialista táborra kiterjesztetten végzett volna el. Ehhez szükséges előfeltételek híján azonban az akkori múltfeltáró munkálatoknak más utakat kellett maguknak találniuk, ezért így végül csak néhány személyes interjú készült el, jelesen két-két órányi időtartamban a jogelméletesként indult, de jogtörténésszé lett Péteri Zoltánnal, Samu Mihállyal³ és Szegvári Katalinnal,⁴ s hat órányi beszélgetésként Kulcsár Kálmánnal.⁵ Ezek közül Péteri Zoltáné maradt még publikálatlan, amely egyébként valamikor 2001 táján⁶ vététt fel.

Külön értéke, hogy nemcsak a jogtudós útja, arca és munkássága kerül a beszélgetés során megvilágításra, de a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének alakulása is, Szabó Imre akadémikus több évtizedes munkája, amellyel ezt az akkor új műhelyt a hazai állam- és jogtudományművelés vezető fellegvárává alakította.

- Professzor urat⁷ arra kérném, mesélje el nekünk, saját generációm és az utánunk következők okulására, hogy a kommunista hatalomátvétel idején a jogbölcselethez már közel kerülő életpályád kezdetekor generációdnak milyen tudása volt, miket olvastatok, és miről beszélgettetek? S azon a helyen, ahol működni kezdtél, miképpen nézett ki a szakmád, és miféle benyomásaid alakultak ki a jogelmélet más műhelyeiről?
- Voltaképpen a joggal való megismerkedésem 1948 őszén kezdődött, amikor anyámat Pécsre helyezték, mint tanárt, az akkor államosított iskolák egyikébe, hiszen ott állami tanerőkben jelentős hiány mutatkozott. Olyan értelemben ez fordulópontot jelentett az én életemben is, hogy korábban egyértelműen soha nem vitatottan s anyám részéről is támogatottan tanári pályára készültem, latin–történelem szakosnak, és többé-kevésbé eldöntött kérdésnek tűnt, hogy Pesten, a bölcsészkaron fogom folytatni tanulmányaimat. Ezt húzta keresztül a Pécsre kerülés, amennyiben Pécsen volt egyetem, ami egyszersmind lehetővé tette, hogy ne szakadjak el anyámtól és húgomtól. Őcsém⁸ akkor már távol élt

³ Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2024. május 1.)

⁴ Varga Csaba beszélgetése Samu Mihállyal, az ELTE ÁJK emeritus professzorával 2003. január 17-én. In Jogelméleti Szemle, 2016/1. szám, 185-200. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2016_1.pdf (2024. május 1.)

⁵ Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. In Jogelméleti Szemle, 2013/3. szám, 167-204. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf (2024. május 1.)

⁶ A két magnetofontekercs leírása 2003 márciusában a PPKE JÁK Jogbölcseleti Intézete titkárnőjének, Hajdú Antalné Gulyás Arankának köszönhető.

⁷ Péteri Zoltán (Békéscsaba 1930 – Budapest 2024) korai ifjúságáról a korabeli sajtóból annyi tudható, hogy kisiskolásként a róm. kat. népiskolák eucharisztikus iskolai ünnepélyén a békéscsabai katolikus kultúrházban a műsort bevezető Égi eledel című verset szavalja; vö. Békésmegyei Közlöny, 1938. április 10., 81. szám, 81. o. Immár kassai gimnáziumában mindvégig kitűnő. Első, majd harmadik osztályában könyvjutalmat, majd szorgalmi érmet nyer; harmadikos korától a haladó törcsoport tagja; negyedévesen pedig 100.- P tanulmányi segélyben és igazgatói pénzjutalomban részesül; vö. Fördös László (szerk.): A kassai m. kir. állami Hunfalvy János gimnázium évkönyve. Wiko, Kassa, 1940, 52. és 57. o.; 1941, 30. o.; 1942, 13., 14. és 24. o.; 1943, 10. és 25. o.

⁸ Dr. Péteri Pál (Békéscsaba 1932 – Pécs 2018) plébános, tiszteletbeli kanonok, pápai prelátus. Plébánosként Miklósiiban, Igalban, majd 1984-től a kaposvári (donneri) Szent Kereszt Plébánián szolgált. 1991-től a Veszprémi Hittudományi Főiskola kaposvári tagozatának alapító vezetője. Nyugdíjazása után tanárnő húgához, Péteri Annához költözött Görcsönybe. Számos elmélkedés, Biblia-magyarázat és egyéb mű – egyebek közt Korunk problémái. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskolai Kar, Kaposvár, 1998, 168. o.; Keresztény erkölcszociológia. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola, Veszprém / Jel Kiadó, Budapest, 2000, 80. o.; Róma régi és új templomai [1992; 1997²] 3. kiad. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2001, 308. o. + XXVI tábla; Róma, a templomok városa. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2005, 364 o. + LXII tábla; Legyetek szentek! Az egyházi év szentjei. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2008, 287. o.; Egész évben áldjuk az Urat! Elmélkedések az egyházi évré:

tőlünk, hiszen ő már a veszprémi szemináriumban folytatta tanulmányait, tehát mivel egy vadidegen városban érhető módon anyám eléggé egyedül érezte magát, felmerült az igény – s anyám kellően indokoltnak is vélte –, hogy a helybeli kínálatból válasszak. Hát ez a választás rendkívül egyszerű volt. Ti. ha valami nem akartam lenni életemben, az az orvosi pálya volt. Ennek következtében kizárásos alapon csupán a jog maradt, amit meglehetősen ellenszenvvel fogadtam, mert soha életemben nem akartam jogász lenni, dehát ha a sors egyszer így hozta... Merthogy az elvem az volt, hogy ha az embert a sors valahová veti, ott próbálja meg lelkiismeretesen ellátni feladatait. Beiratkoztam hát.⁹ Akkor felvételi vizsgák még a mai értelemben természetesen nem voltak, sőt, ami szűrés egyáltalán volt, meglehetősen mosolyogtató formában zajlott. Ezzel megkezdődtek jogi tanulmányaim, ami akkor még abból a szempontból sikerrel kecsegtetett, hogy olyan professzoraim voltak, mint Csekey István,¹⁰ Holub József,¹¹ Abay Gyula,¹² és hát természetesen a mindvégig mesteremnek vallott, sőt sok tekintetben példaképemnek tekintett Óriás Nándor.¹³ Az ő vezetésükkel kezdtem el tanulmányaimat, amik megfelelő középiskolai háttérrel eredményeképpen nagyobb gondot nem okoztak. Pécsen az egyetemnek ez az első éves koromban lejátszódó szakasza voltaképpen eléggé semleges volt. A régi professzorok még megvoltak, ők oktattak, talán csak Abayt tanácsolták el a karról, aki helyett Kislégi Nagy Dénes¹⁴ jött. A nagy fordulatot a következő tanév jelentette, amikor érdekes módon már a szeptember-októberi kezdés is átmeneti módon zajlott. Mert például az elküldött professzorok helyett ideküldötteknek jó pár képviselője nem érkezett meg Pécsre, így hát órákat sem tartott. Ilyen

Évközi idő. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2008, 271. o.; A Biblia szépsége: Válogatott bibliai szövegek magyarázata, I–II. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2009, ill. 2011, 167. ill. 115. o.; Hitünk kincsei: Válogatott elméletek és tanulmányok. Szerzői kiadás, Görcsöny, 2012, 253. o. – szerzője; vö. http://kapos.hu/hirek/kultura/2018-06-05/elhunyt_peteri_pal_kaposvari_plebanos.html és <https://www.magyarurir.hu/hirek/elhunyt-peteri-pal-papai-prelatus-nyugalmozott-plebanos> (2024. május 1.)

⁹ Pécsi egyetemistaként az ifjúsági pályázaton jutalmat nyer (egyebek közt a későbbi egyetemi könyvtárigazgató Fényes Miklós, a későbbi büntetőjogi tanszékvezető, a majdani rektor Földvári József, a későbbi munkajogi tanszékvezető Román László, valamint a szintén később jogtörténeti tanszékvezető Szita János társaságában) – Dunántúli Napló, 1950. június 18., 139. szám, 9. o. –, s az egyetem és orosz tanszékei által meghirdetett hallgatói fordítási verseny jogi kari első helyezette; vö. Dunántúli Napló, 1952. május 4., 103. szám, 6. o.

Aktív sakkozó, egyszersmind idős koráig futballrajongó. Joghallgatóként a MEFESz színében Szimagin szovjet sakkmeister szimultán ellenfeleinek egyike – Dunántúli Napló, 1950. május 20., 116. szám, 3. o. –, majd a VIII. magyar sakkbajnokság megyei versenyében sikeres játékos – Magyar Sakkélet, 1952. február, 2. szám, 32. o. – s az I. osztályú csapatbajnokság I. fordulójában (1956. szeptember 16-án) az igazságügy „Bástya” csapatában versenyez; vö. Budapesti Sakkhíradó, 1956, 1. szám, 2. o.

¹⁰ Csekey István (Szolnok 1889 – Pécs 1963) alkotmány- és közigazgatási jogász, Kecskemét, Tartu, Kolozsvár, Szeged után 1946-tól Pécsen egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Csekey_István, http://www.kosakaroly.hu/szolnokiak/sz_csekey-i.html és https://onszak.pte.hu/userfiles/cikk/108/scriptura16i_jusztinger.pdf (2024. május 1.)

¹¹ Holub József (Alsókubin 1885 – Pécs 1962) történész és jogtörténész, Pécsen 1923-tól az előbbi, 1938-tól az utóbbi tárgy egyetemi professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Holub_József & <https://www.nevpont.hu/palyakep/holub-jozsef-1b727> (2024. május 1.) valamint Delacasse Krisztina: Holub József, a jogtörténész, Baranya, 1996/1. szám, 299-305. o.

¹² Abay Gyula (Budapest 1891 – Budapest 1978) közigazda, 1936-tól (1948-ban üldözötté tette) Pécsen egyetemi tanár; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Abay_Gyula_\(közgazdász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Abay_Gyula_(közgazdász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/abay-gyula-4e732> (2024. május 1.)

¹³ Óriás Nándor (Gyulaféhérvár 1886 – Kaposvár 1992) római jogász, 1914-től Egerben, majd 1939-től Pécsen egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Óriás_Nándor és https://onszak.pte.hu/userfiles/cikk/11/scriptura16ii_pokecz_kovacs.pdf (2024. május 1.), valamint Óriás Nándor: Emlékeim töredékei. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2006, 247. o. ill. Szecskó Károly: Óriás Nándor élete és munkássága. Heves Megyei Bíróság, Eger, 1998, 64. o.

¹⁴ Kislégi Nagy Dénes (Titel 1884 – Pécs 1984) közigazda statisztikus, 1942-től Pécsen egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kislégi_Nagy_Dénes & <https://www.nevpont.hu/palyakep/kislegi-nagy-denes-c5a73> (2024. május 1.)

volt például a Szegedről Pécsre átirányított Antalffy György,¹⁵ akinek az államtant kellett volna tanítania, de egyetlen órát sem tartott, és ilyen volt a Jobbölcsélet tanszékre irányított Ruttkay György,¹⁶ aki festőművészként mutatkozott be és baloldali gondolkodásának mondta magát, néhány óra megtartása után azonban abbahagyta a tanítást. Emlékezetem szerint november közepén került Pécsre Vas Tibor,¹⁷ aki a Debreceni Egyetem jogi karán kezdte oktatói munkáját a háború után, de a debreceni kar megszüntetésével el kellett onnan elkerülnie, történetesen Pécsre. Vas megjelenése kétségtelenül fordulópontot jelentett a Kar számára és személy szerint az én sorsomban is. Ennek fő magyarázata abban rejlik, hogy vak lévén, Vas Tibor rászorult olyan hallgatók segítségére, akik tudtak felolvasni neki, mégpedig első sorban idegen nyelveken. Vas köztudomásúan Horváth Barna¹⁸ tanítványai közé tartozott, sőt életrajzi emlékezésében Horváth Barna őt említi az első helyen és Bibó Istvánt¹⁹ csak a másodikon, Szabó Józsefet²⁰ pedig a harmadikon – tehát Vas rendkívül tehetséges fiatalember lehetett, akiről úgy tűnt, hogy az újkantianus irodalom körében már bizonyos többé-kevésbé előrehaladott tájékozottsággal rendelkezett.

- Csupán emlékeztetek, hogy Bibó 1912-es születésű, nos, Vas Tibor is az lenne?
- Vas Tibor 1911-ben, Szabó József 1909-ben született. Vas, aki egyébként 18 éves korában vakult meg, nem vakon született, s úgy tűnik, hogy jól használta fiatal éveit, merthogy angolul, németül és franciául jól tudott; és ezt elvárta hallgatóitól is. Nos, én angol és német nyelvtudásomnak köszönhetően melléje kerültem, olyan értelemben, hogy felkértek: olvassak fel a professzornak. Ez lényegében hónapokon keresztül folyt, és számomra elég váratlan módon abból a szempontból befolyásolta pályámat – mert noha köztudomásúan anyámat klerikális tanárként kezelték Pécsset²¹ és magam sem titkoltam ilyen irányú

¹⁵ Antalffy György (Szeged 1920 – Szeged 1993) az államelmélet és a politikai eszmék története művelője, 1950-től Szegeden politikai szerepet is játszó egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Antalffy_György és Révész Béla: A szocialista állam és professzora: Szélgjegyzetek Antalffy György portréjához. In Jogelméleti Szemle, <https://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html>, valamint Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2024. május 1.)

¹⁶ Ruttkay György (Vágsellye 1898 – Miskolc 1974) festőművész és jogász, 1946–1950 között véletlenszerű epizódszerepben a miskolci jogakadémián, majd a pécsi s a szegedi jogi karon a jogelmélet újdonsült marxista álmestere; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Ruttkay_György (2024. május 1.) és Takács Péter: Ruttkay György: Egy jogász-festőművész élete és munkássága; Két világ, két úr – két élet? 18-20. o. In Miskolci Jogi Szemle, 2013/2. szám, 5-22. o. ill. Takács Péter: Ruttkay György 1898-1974, 289-290. o. In Nagy Zoltán (szerk.): Jogászprofesszorok Miskolcon. A miskolci jogi kar fennállásának 40. jubileuma alkalmából. Miskolci Jogásztradíciók Megőrzéséért Egyesület – Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc, 2021, 287-295. o.

¹⁷ Vas Tibor (Budapest 1911 – Budapest 1983) jogfilozófus, 1948-tól előadó Pécsset, 1949-től Debrecenben, majd 1951-től Budapesten egyetemi tanár; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. május 1.) és Szabadfálvi József: Damnatio Memoriae – Arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról. In Állam- és Jogtudomány, 2006/1. szám, 145-152. o.

¹⁸ Horváth Barna (Budapest 1896 – New York 1973) jogbölcsész, jogsociológus, 1923-tól a szegedi s 1940-től a kolozsvári egyetem tanára, 1949-ben az Egyesült Államokba emigrál; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Horváth_Barna_\(jogtudós\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Horváth_Barna_(jogtudós)) (2024. május 1.)

¹⁹ Bibó István (Budapest 1911 – Budapest 1979) politikatudós, jogbölcsész, történész, politikai közszereplő, 1946–1950 közt a politikatudomány szegedi egyetemi tanára; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bibó_István_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bibó_István_(politikus)) és – teljes életművel – <https://dia.hu/dia-szerzok/bibo-istvan> (2024. május 1.)

²⁰ Szabó József (Hódmezővásárhely 1909 – Szeged 1992); vö. Varga Csaba: Bio-/Bibliography. In Varga Csaba (szerk.): Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas. Philosophiae Iuris, Szent István Társulat, Budapest, 2006, 81-89. o. és Révész Béla (szerk.): »Most megint Európában vagyunk...« Szabó József emlékkönyv. A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 50, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014, 556. o.

²¹ Anyjának unokatestvére volt *Kriszten Rafael* (Körösbánya 1892 – Budapest 1954) ferences rendfőnök, a Péteri család Pécsre kerülésekor éppen Pécsset szolgálva a rend főnökeként; ő az immár boldoggá avatási eljárásban szereplő hét magyar ferences vértanú egyike; vö. <https://www.ferencesek.hu/peteri-pal-aty-vertanu->

elköteleződöttségemet –, hogy valamiféle furcsa módon Vas megkedvelt engem. Ez talán főleg azzal volt magyarázható, hogy egy jogász professzor esetében kivételesen Vas rendkívül jártas volt a társadalomtudományokban, kiemelkedett az ezen területen szerzett műveltségével.

Amibe tehát széles értelemben bele kell érteni a szépirodalmat, a művészetet és így tovább. Többször előfordult órákon, hogy megszakította előadását, bedobott egy idegen nyelvű idézetet – hol a *Faust*ból, hol Schiller valamely verséből, avagy éppen Shakespeare-től. Tekintettel arra, hogy annak idején én már elég sokat olvastam, ezeket rendszerint folytatni tudtam, ami Vasban rendkívüli érdeklődést keltett irántam – olyannyira, hogy fenntartva minden meg nem értését egyes nézeteim kapcsán, azzal búcsúzott a következő évben, amikor fölhelyezték Budapestre az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatói székébe, hogy a következő évben, amikor én itt végzek, föl fog oda magához vinni. Nos, ez be is következett, és noha a helyi egyetemi hatalmasságok mindent megtettek annak érdekében, hogy e lehetőséget elvegyék tőlem, sőt amikor az állások elosztására került sor, kitűnő tanuló létemre nékem adták a legrosszabb minősítést, aminek eredményeként nekem eredetileg Letenyébe vagy Lentibe kellett volna mennem, hogy jogász pályámat kihágási rendőrbíróként megkezdjem.

- Azért hadd kérdezzek még vissza: kik voltak a látható méltóságok a jogi karon?
- Hát a karnak ugyebár Kocsis Mihály volt a dékánja,²² aki büntetőeljárás jogot tanított, és bírói székéből került át az egyetem jogi karának vezetőjévé. A zelóták buzgalmával vetette magát rá mindenkire, aki emlékeztette őt elhagyott papi pályájára, és mivel nekem pap öcsém volt, ennek következtében helyzetem az ő szemében nem volt túlságosan kedvező. Amellett hát ellenségeskedés volt mind a MEFESz vezetői – MEFESz-nek hívták akkor a diákszervezetet²³ –, mind a párttitkár és a tanulmányi osztály vezetője részéről is, úgy hogy végül is Vas Tibor távozása után a légkör velem szemben az egyetem vezetői részéről igen gyorsan rendkívül ellenségessé vált; ennek volt köszönhető az az elhelyezéssel kapcsolatos kari elhatározás is, hogy nem maradhatok a karon. Pedig ekkor már úgy tűnt, hogy érdeklődés mutatkozott egyik-másik professzor részéről irántam, és Flachbarth Ernő,²⁴ aki a nemzetközi jogi tanszék vezetője volt, fölvetette, hogy az üres tanársegédi státus betöltésére ott maradhatnék. Feltehetően az is közrejátszott ebben, hogy az ő szakmai unszolására írtam egy dolgozatot nemzetközi jogi témából *Egyiptom nemzetközi jogi helyzete a XIX. században* címmel, amit elismerően méltatott. Ott maradásomból azonban semmi sem lehetett, és még az elhelyezési bizottság leérkezése előtt egyértelműen tudatták velem, jelesül Losonczy István²⁵ és Rudolf Lóránt²⁶ volt, aki megsúgta, hogy az egyetemen maradásom nem is jöhet szóba. Másnap a bizottság előtt felmerült a kérdés, hogy mivel szeretnék foglalkozni. Jeleztem, hogy oktató és kutató pályára szeretnék kerülni, mire számomra teljesen váratlanul a bizottság vezetője megkérdezte: az Állam- és Jogtudományi Intézet megfelel-e? Én annyira

nagybátyjarol-kriszten-rafaelrol/ (2024. május 1.)

²² Kocsis Mihály (Újdombóvár 1899 – Pécs 1970) bírósági, majd gyilkos emlékü népbírói karrier után 1951-től a büntetőeljárás jog egyetemi tanára Pécsen; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kocsis_Mihály (2024. május 1.)

²³ Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Egyetemisták_és_Főiskolások_Szövetsége (2024. május 1.)

²⁴ Flachbarth Ernő (Gölnicbánya 1896 – Pécs 1955) Budapesten végzett kisebbségi és nemzetközi jogász, prágai és pozsonyi érdekvédő munkálkodás után 1939-től debreceni, majd 1949-től pécsi egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Flachbarth_Ernő (2024. május 1.)

²⁵ Losonczy István (Dombóvár 1908 – Pécs 1980) jogfilozófus, majd büntetőjogász, 1941-től az előbbi, 1950-től az utóbbi tárgyból pécsi egyetemi tanár; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Losonczy_István_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Losonczy_István_(jogász)) (2024. május 1.) és Varga Csaba: Losonczy István / Bibliográfia, xi–xvi. o. In Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata [1948], szerk. Varga Csaba, Jogfilozófiák, Szent István Társulat, Budapest, 2002, xvi + 282 o.

²⁶ Rudolf Lóránt (Esztergom 1904 – Pécs 1979) bírósági karrier után 1946-tól Pécsen a kereskedelem- és váltójog, majd a polgári jog professzora; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. május 1.)

meglepődtem, hogy nem is tudtam hirtelen felelni, és egy ellenkérdéssel válaszoltam: hát itt a karon nem maradhatok? Nem – mondták határozottan; akkor elfogadom – szoltam. Ez el is döntötte a dolgot, merthogy ez 1952. július 10-e körül történt és én július 15-én be is léptem az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársai közé, ahol lényegében még ma, nyugdíjaztatásomat követően is munkatárs vagyok, bár inkább szomorú egykoriként, semmint *senior*ként, hiszen mindnyájan elmentek már mellőlem, akik annak idején velem kezdtek.

Nos, érdeklődésem a nemzetközi jog iránt tűnt akkor meghatározónak, tudniillik a nemzetközi jog áll igen közel a történelemhez, ami nekem mindmáig hobbim. Ezért gondoltam arra – noha ezt Vas Tibornak sohasem mertem elmondani –, hogy amennyiben én az egyetemen maradhatnék, nem annyira a jogelméleti tanszéken szeretnék maradni, mint inkább a nemzetközi jogin. Ott meg is volt a fogadókészség s a várakozás. Na, mindez persze végérvényesen eltűnt a lehetőségek köréből, amikor felkerültem Pestre, merthogy Vas Tibor természetszerűleg jogelméletesként kívánt engem foglalkoztatni. Ez abból a szempontból hasznos is volt, hogy szemináriumvezetőként igen korán bevont engem az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karán zajló egyetemi oktatásba, hiszen ő akkor a Jogelmélet II. tanszéket vezette, míg ti. a Jogelmélet I. tanszéket Szabó Imre.²⁷ Úgy indult tehát, hogy esti hallgatóknak, főleg a rendőrségről és a közigazgatásból kikerülő munkásszámazású hallgatóknak az oktatásába kapcsolódtam be: szemináriumokat kellett vezetnem nekik. Már pedig ez abból a szempontból szintén nagyon jó volt, hogy – mint említettem – világeletemben tanár akartam lenni, és itt végeredményben taníthattam.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet ebben az időben meglehetősen zilált képet mutatott, köszönhetően annak a földrengésszerű változásnak, ami éppen megelőzte Vas Tibor Pestre kerülését. Ekkor történt ugyanis, hogy magyar nyelven megjelent s ezzel hozzáférhető lett Visinszkij²⁸ emlékezetes beszéde,²⁹ mely a szovjet jogtudományban a nagy tisztogatást bejelentette, s aminek eredményeként Jevgenyij Pasukánisz,³⁰ a szovjet akadémiai Jogtudományi Intézet addigi igazgatója Moszkvában nem csak állását, de minden bizonnyal szabadságát s feltehetően életét is elvesztette. Mindezen túlmenően ez azért volt még különösen érdekes, mert Pasukánisz nevéhez kapcsolódott a gazdasági jog nevű diszciplína,³¹ ami köztudomás szerint az állami beavatkozás s vele az ún. jóléti államideológia megjelenésével került be az egyetemi curriculumokba – elsősorban Németországban, de helyet kapva lényegében minden olyan ország egyetemi oktatásában, ahol az állami beavatkozás megnövekedésével a polgári jog hagyományos birodalma – annak idején így

²⁷ Szabó Imre (Beregszász 1912 – Budapest 1991) 1949-től az ELTE jogelmélet professzora, 1955-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_\(jogász,_1912–1991\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_(jogász,_1912–1991)) és in »Konferencia: A szocializmus marxizmusának jogelmélete Magyarországon«. Jogelméleti Szemle, 2003/4, https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=139845 (2024. május 1.)

²⁸ A. J. Visinszkij (Odessza 1883 – New York 1954) főügyész, a sztálini jogéletet meghatározó teoretikus alpművek szerzője – A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Két tanulmány. Jogi Kiadó, Budapest, 1950, 116 o. ill. A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 342 o. –, majd külügyér s a Szovjetunió ENSz-képviselője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Andrej_Januarjevics_Visinszkij (2024. május 1.)

²⁹ A hírhedt akadémiai jogtudományi intézeti össz-szövetségi ügynevezett vitában (1938) hangzik el Visinszkijtól »A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai« s benne az ún. normativista jogmeghatározás; lásd A. Y. Vyshinsky: The Fundamental Tasks of the Science of Soviet Socialist Law. In Andrey Yanuarjevich Vyshinsky: The Law of the Soviet State, Macmillan, New York, 1948, 51. o. és In Soviet Legal Philosophy, 20th Century Legal Philosophy Series 5, Harvard University Press, Cambridge, 1951, 337. o. Magyar fordítása in A szovjet állam- és jogtudomány kérdései, i. m. (23. láb.)

³⁰ Jevgenyij Pasukánisz (Sztárica 1891 – Moszkva 1937) elméleti jogtudós, a Kommunisták Akadémia alelnöke, majd az akadémiai jogtudományi intézeti jogelőd, a Szovjet építkezés és jog intézetének hamarosan kivégzett igazgatója; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Evgeny_Pashukanis és – művekkkel – <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/index.htm> (2024. május 1.)

³¹ Lásd Vita a magyarországi gazdasági jog kérdéséről I–II. In Jogtudományi Közlöny, 1951/9. szám, 504-513. o. & 10. szám, 585-598. o.

jelent ez meg *terminus technicus*ként – megrendült. Nos, a Szovjetunióban a nagy államosítások után, vagyis az 1920-as évek végén s az 1930-as évek elején jelent meg a szovjet gazdasági jog mint *par excellence* szocialista diszciplína, azzal a jellegzetességgel, hogy ez lép a jellegzetesen burzsoá, az egyénre szabott polgári jog helyére. Nos, ezen elmélet egyik legkövetkezetesebb képviselője volt Pasukánisz. Eltávolításával pedig az általa képviselt nézetek is kútba estek, s ezért az a paradox helyzet állott elő, hogy a tegnap még jellegzetesen szocialistának tekintett gazdasági jog egyszeriben mint jellegzetesen imperialista jog lépett elő. Márpedig ebből nyilván pikáns helyzetek következtek. Az egyetemi oktatásból például azonnal eltávolították azt a gazdasági jogot, amiből én még szigorlatoztam. Budapesten pedig azonnal leváltották a Jogtudományi Intézet éléről Csanády György igazgatót³² és Vadas György igazgatóhelyettest,³³ a gazdasági jog két magyarországi exponensét. Így és ezért üresedett meg az igazgatói szék, amelyre most Vas Tibor kapott kinevezést. Ő pedig azzal a nehéz helyzettel találta szemben magát, hogy e bizonytalanná lett helyzetű intézménynek helyet keressen, vagy pontosabban, megtalálja voltaképpeni helyét. Hiszen a Teleki Pál által egykor alapított Államtudományi Intézet jogutódjáról volt szó, ami az ő halála után – más intézetek társaságában – a Hóman Bálint által létrehozott Kelet-európai Tudományos Intézetként élt tovább, mígnem végül egy felsőbb párt- és állami határozat eredményeképpen önállósult, és 1949-től kezdve Állam- és Jogtudományi Intézetként folytatta tevékenységét. Jellemző, hogy még az akkori döntéshozók sem tudták eldönteni, hogy mi is legyen ennek az intézetnek a profilja. Egyelőre megmaradt a korábban Hóman Bálint vezette Vallás- és Közoktatási Minisztérium égisze alatt; később került az Igazságügyminisztérium felügyelete alá; majd végül a Magyar Tudományos Akadémia egyik intézete lett. Nos, Vas Tibor idején még a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alá tartozott. Így magamnak is a Vallás- és Közoktatási Minisztérium személyzeti főosztálya vezetőjéhez kellett mennem, hogy kinevezési okmányomat átvegyem. Mintegy fél év múltán, 1952 vége vagy 1953 eleje táján kerültünk az Igazságügyminisztérium égisze alá. Miközben persze semmiféle helyszínváltozás nem történt, mert továbbra is a Szemere utca 20. számon, a Szalay utcával való sarkon álló ún. Jogásházban³⁴ nyert elhelyezést.

³² Csanády György (Budapest 1917 – Budapest 1986) polgári jogász, 1949–1952 közt az Állam- és Jogtudományi Intézet vezetője, 1952-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékének vezető oktatója; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Csanádi_György_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Csanádi_György_(jogász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/csanadi-gyorgy-34b9e> (2024. május 1.)

³³ Vadas György (1916 – ?) kandidátus (1975), két jogelméleti jellegű ideologikus apologetika – Irányított szokásjog. In Városi Szemle, 1947/7-8. szám, 417-424. o. és A dialektikus jogszemlélet egyes kérdései, In Társadalmi Szemle, 1948/10-11. szám, 690-705. o. – szerzője. A világhálón életrajz nem található róla, pedig amikor egyszer intézetünkbe betért, mint jovialisnak kinézni szándékozó s költő múltú irodalomszervezővel – és egyben olyanval, aki valamit látható módon nagyon akart, de ezzel csak ellentétes hatást váltott ki – magam is röviden beszélgettem.

Mindazonáltal tudható róla, hogy Újlipótváros Szent István park 26. címén az ügyvédnévsorba felvétel [Magyar Közlöny, 1945. augusztus 30., 114. szám, 6. o.]; az Országos Szakszervezeti Tanács Közigazgatási és Jogügyi Osztályának vezetője volt (1945–1946); a miniszterelnökség mellett működő Jogi Reformbizottság tagja lett [Magyar Közlöny, 1946. május 17., 111. szám, 1. o.]; szervezőként „nagyon erőszakos ember” volt [Keresztes Sándor in <https://mek.oszk.hu/21900/21961/21961.pdf> (2024. május 1.), 139. o.]; koncepciós perekben rendszeresen kirendelt „védő” [Marczali László: Az eltűnt akták nyomában. Új Tükör, 1988. november 27., 48. szám, 18-19. o., majd mint védő magyarázkodására Fekete Sándor főszerkesztő kemény válasza in Új Tükör, 1989. január 1., 1. szám, 45. o.], amire rimel a példa, ahogyan 1956 után mint Kopácsi Sándor „kijelölt védője” közölte a vádlott feleségével, hogy „férje egy áruló”, majd „[r]endkívül »tisztességes« módon – 2000 Ft-ért – lemondott a védelemről.” [<https://archive.bm-tt.hu/rtt/assets/letolt/rendtorttan.pdf> (2024. május 1.) 296. o.], egy későbbi politikai szereplőt pedig mint az ügyvédkamara párttitkára fenyegette meg, hogy amennyiben önként nem távozik az ügyvédségből, ellenforradalmárként jelenti [Korsós Antal {Sárközy Tamás}: Aki a semmiből kormányzó pártot csinált – Beszélgetés Torgyán Józseffel. Mozgó Világ, 2004/5. szám, 98. o.].

³⁴ A hatalmas épület magánlakások nem kis számán túl magában foglalta az Országos Ügyvédi Kamara, valamint a Magyar Jogász Egylet hivatali helységeit, díszterme pedig országos szakmai események színhelyeként volt ismert. Szemben volt az akkori Oktatási és Művelődési Minisztérium (a mai Országos Pedagógiai Könyvtár és

Az Intézet akkor lényegében két fő tudományos osztályból állt. Az egyiket az igazgató vezette, és ide igen vegyes társaság tartozott. Ez volt a tulajdonképpeni Jogi Osztály, amiben nemzetközi jog, polgári jog, polgári eljárásjog, családjog, s személyemben jogelmélet volt képviselve. Tagjai túlnyomórészt pályájuk kezdetén álló fiatalok, mint a nemzetközi jog referenseként egy évvel korábban odakerült Herczegh Géza,³⁵ a családjogász Pap Tibor,³⁶ a polgári eljárásjogász Farkas József,³⁷ valamint a büntetőjogász Nagy Lajos.³⁸ Egyedül Túri Sándor Kornél³⁹ számított idősnak, aki gazdasági, polgári jogi területen tevékenykedett. A másik osztályt tulajdonképpen Államtudományi Osztályként lehetne jellemezni, bár hivatalos jelölése nem volt. Kovács István⁴⁰ igazgatóhelyettes vezette, aki Vas Tiborral egy időben került oda a Belügyminisztérium kötelékéből, ahol mint Veszprém megye korábbi alispánja a magyar közigazgatás átszervezésében bizonyára tehetsége révén feltehetően méltánylást érdemlő eredményeket mondhatott magáénak. Terve az Intézetnek nem volt, s tudományos publikációi pusztán egy-egy alkalmi cikk vagy tanulmány formájában jelentkeztek. Az intézeti munka legnagyobb része az ún. Dokumentáció területére esett. E tevékenység még az Államtudományi Intézet, vagyis a Teleki Pál-féle intézet idejéből maradt hagyaték volt, amiben a célnak megfelelően a szomszéd országok nyelveit képviselő referensek munkálkodtak. Természetesen volt tehát szovjet, román, lengyel, bolgár, cseh és jugoszláv referense az Intézetnek, akiknek fő feladata az országaikban megjelenő joganyag és a jelentősebb jogirodalmi termékek dokumentálása s hozzáférhetővé tétele egy olyan olvasóközönség számára, amely gyakorlatilag az ország felsőbb állami szerveiből tevődött össze. E Dokumentációs Osztály igen szoros kapcsolatban állott az Igazságügyminisztériummal, s főleg az igazságügyminiszter megbízásából rendszeresen biztosított fordításokat, íratott könyvszemléket, s szervezett könyvismertető ankétokat és

Múzeum elődjével az épület különbejáratú alagsorában) és az Igazságügyminisztérium; pár lépésre a Fővárosi Bíróság és a Központi Kerületi Bíróság (s épületében a Markó utcai börtön); a háztömb hátsó oldalán pedig a Külkereskedelmi Minisztérium – mindez a kiskörúti villamosról az Alkotmány útján keresztül vagy a 2-es villamos a Kossuth Lajos teret elhagyva a Szalay utcából elérhetően.

³⁵ Herczegh Géza (Nagykapos 1928 – Budapest 1910) nemzetközi jogász professor, 1951-től az Állam- és Jogtudományi Intézet dokumentátoraként és 1991-ben tudományos főmunkatársaként befejezve, 1967-től tanít Pécsen, 1990-től alkotmánybíró, majd 1993-tól hágai nemzetközi bíró; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Herczegh_Géza_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Herczegh_Géza_(jogász)) és <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/csapo-zsuzsanna-emlekkotet-herczegh-geza-szulesenek-85-evfordulojara-pecs-2013-4853#page/33/mode/1up> (2024. május 1.)

³⁶ Pap Tibor (Munkács 1921 – Budapest 1976) polgári jogász, 1949-től az Állam- és Jogtudományi Intézetben, 1958-tól a pécsi egyetemen polgári, később családjogi professor; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/11775.htm> és <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/kajtar-pecsi-jogaszprof-emlekezete-1923-2008-antologia-duplex-pecs-2008-5113#page/72/mode/1up>, 71-80. o. (2024. május 1.)

³⁷ Farkas József (Budapest 1925 – Dombóvár 1989) polgári eljárásjogász, státusza az Állam- és Jogtudományi Intézetben az 1956-os forradalmi bizottság szervezése okán lehetetlenült, így 1958-tól gyakorló jogász, majd 1972-ben tudja folytatni szakmáját a pécsi egyetemen; vö. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/kajtar-pecsi-jogaszprof-emlekezete-1923-2008-antologia-duplex-pecs-2008-5113#page/196/mode/1up>, 195-209. o. (2024. május 1.)

³⁸ Nagy Lajos (Marosvásárhely 1911 – Budapest 1986) büntetőeljárásjogász, akit az Állam- és Jogtudományi Intézet már a Kelet-Európai Tudományos Intézettől örökölt, s aki a magyar jogtudományi irodalom nagyszerű bibliográfusa lett; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_Lajos_\(jogász,_1911–1986\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_Lajos_(jogász,_1911–1986)) és https://konyvtar.parlament.hu/nyitolap/-/asset_publisher/LFDc8ychJkfW/content/emlekezzunk-a-regiekről-dr.-nagy-lajos-jogász-bibliográfus-az-állam-és-jogtudományok-doktora (2024. május 1.)

³⁹ Túri Sándor Kornél (Kassa 1892 – Budapest 1971) 1928-tól a szegedi, majd kolozsvári egyetemen a kereskedelmi és váltójog tanára, 1949-től 1956-ig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Tury_Sándor_Kornél és <https://www.nevpont.hu/palyakep/tury-sandor-kornel-178b0> (2024. május 1.)

⁴⁰ Kovács István (Nyírbátor 1921 – Budapest 1990) államjogász 1950-től a szegedi egyetemen, 1951-től igazgatóhelyettes s 1980-tól igazgató az Állam- és Jogtudományi Intézetben; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_István_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_István_(jogász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/kovacs-istvan-af4f0> (2024. május 1.)

hasonlókat.

Tulajdonképpen az intézeti munkából ez volt az a vetület vagy arculat, amely kifelé elsődlegesen tudta megjeleníteni az Intézet tevékenységét. Nem véletlen, hogy ugyanakkor ez lett a legfőbb támadási felület is, ami az Intézet tudományos tanácsának ülésein újra meg újra felvetődött, hogy ti. az Intézet tudományos produktuma elégtelen. Ez a tudományos tanács egy korábbi szervezeti megoldásban gyökerezett. Ti. a háború utáni elrendezés eredményeként már a Vas Tibort megelőző igazgató, Csanády György is igazgató titkár címet viselt, ami pontosan azt jelentette, hogy az intézeti vezetést az Intézet tudományos tanácsa látja el, és e tudományos tanács megbízottjaként, vagyis titkáraként ül ő ott és intézi az adminisztratív ügyeket. A tudományos tanácsban részben a tudomány, részben a gyakorlat szerepeltette magát. Meghatározó szerepet benne az Igazságügyminisztérium főosztályvezetőjeként játszott, aki az ilyen típusú kritikákat minden egyes tudományos tanácsülésen igen élesen megfogalmazta. Hogy azután milyen közvetlen okok vezettek a nagy változáshoz, ami az Intézet profiljában, további munkájában meghatározó lett, azt nem tudnám megmondani. Bizonyos, hogy az Intézet helyzete folyvást bizonytalan volt. Az Igazságügyminisztérium is szabadulni szeretett volna tőle, mert az ottani vezetésnek – különösen a hírhedt Kovács miniszter, tehát egy ávós tiszt ténykedése alatt – e viszonylagos igényesség semmiképpen sem felelt meg.

- Amely miniszternek ugye semmi köze a mi Kovács Istvánunkhoz?
- Nincs. Ha jól emlékszem, akkor Béla volt a keresztneve,⁴¹ s nem tévesztendő össze a volt pártfőtitkárrel.⁴² Korábban ávós alezredes volt, és véletlenül került ebbe a pozícióba. Mi természetesen semmikor, semmi kapcsolatban nem voltunk vele, csak különböző főosztályok vezetői továbbították a minisztérium várakozásait az Intézet felé.
- Tanár úr, most valószínűleg témaváltást fogsz bejelenteni. Elébe menve ennek: ama Vas Tibornak, akit Pécssett megismertél, nagyjából milyen arcéle volt? Személyes és sokirányú tehetségén kívül, amiről beszámoltál, nagyjából mik voltak az olvasmányai? Játshattál-e Te bármiben is instrumentális szerepet? Merthogy eredendő élményedhez képest a néhány évvel később – amely rövid idő ugye drámai politikai változásokat is jelez az ország életében – immár igazgatóként megismert Vas Tibor ehhez képest már egy változott karakter volt. Tehát: miket olvasott? Netán igénybe vette-e ilyesmiben a segítségedet? Jogi gondolkodó volt-e egyáltalán? És létezett-e akkoriban egyáltalán jogi gondolkodó?
- Kérlek szépen, Vas Tibort én úgy tudnám pécsi emlékeim alapján jellemezni, mint aki egy széleskörű humán műveltséggel rendelkező viszonylag fiatal ember – hiszen 37 éves volt akkor, amikor Pécsre került –, aki származásánál fogva és hát az elmúlt évek tapasztalatai alapján a kommunista pártban találta meg az érvényesülés lehetőségét. Meggyőződésem szerint tőle telhetően ő igyekezett ezt a váltást önmagában is végrehajtani, merthogy korábban egyoldalú nyugati műveltsége még alapvetően német, kisebb részben francia, és még kisebb részben angol forrásokra épült.
- Milyen származású volt ő? Fűzték-e kapcsolatok Vas Zoltánhoz?⁴³ Abszolút polgári gyökérezetű volt, történetesen zsidó háttérrel, vagy pedig...

⁴¹ Kovács Béla (Mátranovák 1910 – Budapest 1980) bányász, hat elemre épített egyéves Bírói és Ügyészi Akadémia-végzettséggel a Budapesti Katonai Törvényszék elnökeként hírhedt vérbíró, majd igazságügyminiszter, utóbb a Honvédelmi Minisztérium igazságügyi főcsoportfőnöke; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_\(politikus,_1910–1980\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_(politikus,_1910–1980)) (2024. május 1.)

⁴² Utalás Kovács Béla (Patacs 1908 – Pécs 1959) miniszterre, a szovjetektől elhurcolt kisgazdapárti főtitkár; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_\(politikus,_1908–1959\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_(politikus,_1908–1959)) (2024. május 1.)

⁴³ Vas Zoltán (1903–1983) szovjet emigrációból visszatért kommunista politikus, 1945 után a Gazdasági Főtanács, majd az Országos Tervhivatal vezetője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Vas_Zoltán_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Vas_Zoltán_(politikus)) (2024. május 1.)

- Ha jól tudom, vasutas volt az apja, mégpedig tisztviselő, főtanácsos, vagyis a vasút értelmiség egyik tagja...
- Szegedi vagy Szeged környéki?
- Igen. Hogy mikor halt meg, azt nem tudnám megmondani. Azt viszont tudom, hogy a zsidótörvények hatálya alól mentességet kapott. Köztudott, hogy több jeles személy, így Moór Gyula járt közben az ő érdekében, aminek eredményeképpen őt a kormányzó személyes mentességében részesítették. Konkrét üldöztetést tehát nem szenvedett, és 1945 után szinte azonnal egyetemi tanári kinevezést kapott a debreceni jogi karra. Olyan helyzetbe került, hogy egy teljesen megváltozott szellemi talajon kellett saját alapvetően újkantiánus és egyébként is német orientációjú gondolkodásával helyt állania. Ő, amennyire én tudom, lelkiismeretesen törekedett arra, hogy ezt az akkor nem túlságosan előnyös egyoldalúságát felszámolja, tehát igen gyakran igénybevett nem csak engem, hanem másokat is, hogy szovjet forrásokat rajtunk keresztül megismerjen. Igen gyakran olvastatta velem is, másokkal is a *Szovjetjogi cikkgyűjtemény* című kiadványt,⁴⁴ ami ugye saját intézeti kiadványunk volt, de megkapta szakmai lektorálásra például a legfrissebb szovjet jogelméleti tankönyvet.⁴⁵ Ezzel kapcsolatban szinte anekdotikus, hogy a fordító úgy látszik kevésbé volt járatos a jogelmélet világában, mikor az orosz nyelvben fonetikusán leírt Hans Kelsen⁴⁶ nevét úgy adta vissza a magyar szövegben, hogy Calsan. Mikor erre felhívtam Vas Tibor figyelmét, a fülem hallatára telefonált Pestre Pécsről, hogy felháborodását fejezze ki azért, hogy milyen fordítókra bízunk egy ilyen fontos munkát.
- Még annyit hadd kérdezzek, hogy 1948–1949 fordulóján mit olvasott ő, illetőleg mit olvastatott magának angol, francia vagy német nyelven?
- Alapműnek számított akkoriban Philip C. Jessup *Nemzetközi joga*,⁴⁷ aki tekintélyes és az amerikai politikát igen erőteljesen képviselő szerző volt. Vas olvasott természetesen Kelsent, és nála, az ő könyvei között jutottam hozzá Julius Stone,⁴⁸ Wolfgang Friedmann⁴⁹ és hasonlók műveikhez. A kor jellegzetes termékei voltak ezek. Valamennyi a háború utáni első években jelent meg, és úgy látszik, hogy még szabad könyvtári forgalom tárgyát képezhették. Ám hogy miképpen jutott ezekhez Vas, már nem tudnám elmesélni.
- Nem volt olyan érzésed, hogy maga ez a hozzáférés privilégium? Másként szólva, elvileg magad is hozzá juthattál volna mindezekhez könyvtárban?
- Nem. Ezek Vas Tibor személyes példányai voltak, s magával hordta ezeket mindenhová. Utazó professzor volt természetesen, megjelent kedden és visszautazott pénteken, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy két-három délutánra terjedt ki az a szolgálat, amelyet a köréje csoportosuló hallgatóknak el kellett látniuk. Vas hozta mindég az olvasmányanyagot. Megítélésem szerint ő az intézeti, akarom mondani tanszéki könyvtárat nem is ismerte, hanem e feltehetően akkor igen jelentősnek ítélt divatos munkákat szerezte meg Budapesten, és hozta magával, hogy ezekből olvassunk fel néki.
- És sátáni gúnnyal hallgatta a burzsoá szerzőket, vagy pedig maga is része volt vagy lett a világképüknek?

⁴⁴ A Jogtudományi Közlöny melléklete az 1950, I. évfolyam, 1. szám és az 1954, IV. évfolyam, 8. szám közt, a Magyar–Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztályának közreműködésével. Később, az 1959, VI. évfolyam, 9. számmal való megszűnéséig, Vas Tibor szerkesztésében Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből.

⁴⁵ R. O. Halfina – J. D. Levin – M. Sz. Sztrogovics: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. [Основы общей теории государства и права, ford. Szabó Imre] Jogtudományi Közlöny könyvtára: Tanulmányok a szovjet jog köréből, Hírlap, Budapest, 1949, 83. o.

⁴⁶ Hans Kelsen (Prága 1881 – Berkeley, Cal. 1973) az államelmélet és a jogelmélet meghatározó XX. századi alakítója.

⁴⁷ Jessup, Philip C.: A Modern Law of Nations: An Introduction. The Macmillan Company, New York, 1948.

⁴⁸ Stone, Julius: The Province and Function of Law – Law as Logic, Justice, and Social Control: A Study in Jurisprudence. Stevens & Sons, London, 1946.

⁴⁹ Friedmann, W[olfgang]: Legal Theory. Stevens, London, 1944 / 2nd ed., Stevens, London, 1949.

• Határozottan állíthatom, hogy semmi érzelemnyilvánítás nem volt részéről. Erőteljesen kopogott a tolla, rendkívül szorgalmasan és bőségesen jegyzetelt, időnként megismételni kért mondatokat; gyakorlatilag azt lehetne mondani, hogy dolgozott, anyagot gyűjtött, amiket feltehetően otthon azután elrendezett. E délutáni órák munkával teltek, ezt bizvást állíthatom. Soha sem gúnyos, sem haragos megjegyzést nem hallottam tőle olvasmányaink kapcsán, inkább figyelemösszpontosítást éreztem, ami homlokráncolásban, a gondolatmenet követésére való határozott törekvésben nyilvánult meg.

Ezzel szemben a már igazgató Vas olyan értelemben lett új számomra, hogy ezennel vele egy új arcot ismertem meg. Mégpedig a nagyhatalmú kommunista igazgatóét,⁵⁰ amivel az intézet dolgozói elé állt, akik közt jócskán voltak régi emberek, mint Párter Laci bácsi, gazdasági vezetőnk, egykor főtanácsos a Teleki Pál Intézetben. Velük szemben Vas Tibor nem egyszer nyilvánosan kíméletlenül durva, goromba, emelt hanghordozással élt; és ilyen dühkitörései érdekes módon még sűrűsödtek is, merthogy az igazgatóságából még hátralévő két év során egyre gyakoribbá váltak. Ami persze talán azzal is összefüggött, hogy inogni érezte igazgatói székét, amire feltehetően meg is volt az oka. S e kiegyensúlyozatlanság nem csak nekem tűnt fel, hanem közvetlen munkatársainak, titkárnőjének, baráti köréhez tartozóknak egyaránt. Efféle kitörései természetesen nem voltak túl népszerűek, de hát mindenkinek jobb volt úgy tudomásul vennie, hogy vak emberről van szó, akinek elnézendő, ha nem úgy reagál, mint ahogyan kellene.

• Akkoriban, még szintén a váltás előttről, jelen kellett lennie az Intézetben e bizonyos deklaszált vagy osztályidegenné nyilvánított professzori kar számos ismert személyiségének, akik önálló adatfelvétellel jogi bibliográfiai munkálatokban segédkeztek...

• Igen, ezek egy részét maga Vas hozta oda. Például Bibó Istvánt, akit Szegedről ismert és akivel mindig rendkívül szívélyesen bánt. A fülem hallatára Pistának szólította, szóval kifejezetten a régi ismerős hangnemet ütötte meg vele szemben. Ugyanakkor ezek között volt számos olyan ember is, akik különböző minisztériumokból kerültek oda. Legtartósabban ezek közül Sebestyén Pali bácsi⁵¹ maradt meg, aki a Külügyminisztériumból került az Intézetbe. A születő jogi könyvészetet ezek nyelvtudásuk révén is, jogi ismereteik révén is segítették, főleg tehát Nagy Lajosnak a *Magyar jogi bibliográfia* köteteinek kiadására irányuló munkáját.

• Itt hadd utaljak most egy személyes emlékre. Csekey István professzor könyvtárhagyatékának⁵² egy részét én vásároltam meg személyesen Pécsen utolsó özvegyétől, s eléggé számottevő részét én közvetítettem – válogattam és vásároltam meg – Kovács István igazgatóhelyettes részére. Nem igazán régen, az 1970-es évek elején vagy az 1960-as évek végén lehetett ez. Namármost, a Csekey özvegye által meg nem tartott, illetőleg a könyvekben

⁵⁰ Korabeli hírközlési furcsaságot jelez, hogy ama tényről, hogy az akkoriban pályakezdő Herczegh Géza, Pap Tibor, Péteri Zoltán és Pulay Gábor 1000-1000 Ft akadémiai pénzjutalomban részesült az első magyar (nemzetközi) Állam- és Jogtudományi Kongresszus „szervezési feladatainak maradéktalan és kifogástalan végrehajtásáért”, úgyszólván az egész országos sajtó – Szabad Nép, 1954. december 24., 358. szám, 4. o.; Magyar Nemzet, 1954. december 24., 304. szám, 5. o.; Népszava, 1954. december 24., 304, 3; Akadémiai Értesítő, 1954, 503. szám, 309. o.; A MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának közleményei, 1955/1-2. szám, 206. o. – beszámolt. Rendezvényükre lásd Pap Tibor: Az első magyar Állam- és Jogtudományi Kongresszus, In Állam és Igazgatás, 1954/10-11. szám, 584-587. o. és Herczegh Géza: Az államelmélet és az államjog kérdései a magyar állam- és jogtudományi kongresszus tükrében. In Állam és Igazgatás, 1954/12. szám, 676-679. o.

⁵¹ Sebestyén Pál (Budapest 1893 – Budapest 1973) fiumei tisztségviselő, külügyminisztériumi osztályfőnök, rendkívüli követ, a párizsi békekonferencia-küldöttség tagja, majd Grotius, Montesquieu és Beccaria fordítója; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13704.htm> (2024. május 1.)

⁵² Későn nősült, gyermektelen maradt, aki minden maradék energiáját saját könyvgyűjteményébe fektette, egyes tételeit a gyomai Kner-nyomdával köttetve. A saját demonstrátorából lett pécsi egyetemi könyvtárigazgató Fényes Miklós (1924–1994) azonban politikai gyávaságból visszautasította e hagyaték fogadását. Magánvásárlókon túl így került először finn és észt anyaga a szolnoki Damjanich János Múzeumba, maradék részének java pedig hozzám.

talált bármiféle levelezés gyakorlatilag mind hozzám került. És ezek között vannak nagyon keserű feljegyzések is. Olyanok, hogy például Csekey közlése egy cikket a *Dunántúli Naplóban*, nagy alázattal s egyfajta egykori kollegalitással küldi Vas Tibornak, mondván, Tiborom, látod, én is élek, sőt változatlanul szeretnék még a továbbiakban is élni, tudnál-e tehát nekem munkát adni, tudnál-e legalább egy vonatjegy árának erejéig kisegíteni, hogy akkor Téged felkeresve konzultálhassak veled – és Vas Tibor részéről néha akár egy titkári feljegyzésben, avagy lakonikus rövidegű névjegyén, roppant durva elutasítások ilyenkor a jellemzőek. Kérdésem tehát ez: Csekey esetleg egy kivételes példa lehetett-e, vagy tudomásod szerint számosan voltak ennyire megalázott helyzetben?

- Tény, hogy Csekey nem tartozott a Vas Tibor által favorizált vagy munkához juttatott személyek közé, amint hogy Bölöny⁵³ sem, akit még szintén Pécsről ismertem. Az is tény, hogy Vas nagyon kevésbé érdeklődött ezen pécsi kollegák, volt kollegák iránt. Kauser Lipi bácsival⁵⁴ volt viszonylag jó viszonyban. Ezen túl még Halász Aladár,⁵⁵ aki rövid ideig megfordult Pécsen is, tartozik azok közé, akit lehetne még említenem, de egyébként a pécsiekkel szemben ő is meglehetősen elutasító volt. Azokat a leveleket, amiket itt említesz, magam nem láttam, de beleillik az általam kialakított képbe. Nem azt akarom mondani, hogy Vas a pécsi karral szemben állt, de bizonyos, hogy nem találta magát sehogy sem közöttük. Amikor lent volt azokon a bizonyos napokon, nos, hát tanúsíthatom, hogy az egyetemen töltötte az időt, sőt a tanszéken aludt bent. Nem tudok tehát arról, nem is jártak ilyesféle történetek, hogy esti társasági eseményei vagy kalandjai lettek volna. Ebből pedig csak arra következtethetek, hogy az egyetemi kollegákkal sem nagyon kereste a kapcsolatot.

Sokkal személyesebb volt a kapcsolata a szegedi karral, ahol inkább figyelembe vették véleményét. Horváth Róbertet,⁵⁶ a statisztika és közgazdaságtan professzorát másodállásra magával vitte Pestre, az intézetbe. Viszont engesztelhetetlenül szemben állt Perbíróval,⁵⁷ Martonyival,⁵⁸ Pólayval⁵⁹ – csak hogy emlékezetemből kiragadjak néhány nevet.

- Az Antalffyhoz⁶⁰ fűződő viszony vajon milyen érzelmű lehetett?

⁵³ Bölöny József (Kismarton 1903 – Budapest 1990) közjogtanár a pécsi egyetemen 1938–1948 között, utóbb archontológus; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bölöny_József_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bölöny_József_(jogász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/bolony-jozsef-8f197> (2024. május 1.)

⁵⁴ Kauser Lipót (Budapest 1882 – Pécs 1962) ügyvédkedés és debreceni tanárkodás után 1947–1955 közt Pécsen polgári jogi tanszékvezető egyetemi tanár; vö. <https://www.nevpont.hu/palyakep/kauser-lipot-ff1f3> és <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. május 1.), valamint Kauser Lipót: A Kauser-saga. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2009, 335 o.

⁵⁵ Halász Aladár (Budapest 1892 – Budapest 1966) polgári radikális ügyvéd, rövid szegedi kezdéssel 1956-tól a római jog pécsi professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Halász_Aladár és <https://www.nevpont.hu/palyakep/halasz-aladar-68901> (2024. május 1.), valamint Varga Csaba: Halász Aladár (életrajzi jegyzet), In Jogelméleti Szemle, 2005/2. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga22.html> (2024. május 1.)

⁵⁶ Horváth Róbert (1693) közgazda, jogakadémiai múlt után 1953-tól a szegedi demográfiai és statisztikai tanszék vezetője; vö. http://acta.bibl.u-szeged.hu/6586/1/juridpol_036_021-033.pdf (2024. május 1.)

⁵⁷ Perbíró József (Barcs 1908 – Kecskemét 1991) pécsi egyetemi és egeri jogakadémiai tanítást követően – 1956-os vezető szerepe okán letartóztatásáig (1957) – a szegedi mezőgazdasági és munkajogi tanszék vezetője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Perbíró_József (2024. május 1.)

⁵⁸ Martonyi János (Győr 1910 – Szeged 1981) 1940-től Kolozsvárott, majd Szegeden az államigazgatás és a pénzügyi jog professzora; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Martonyi_János_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Martonyi_János_(jogász)) (2024. május 1.)

⁵⁹ Pólay Elemér (Zombor 1915 – Budapest 1988) miskolci jogakadémiai és debreceni egyetemi múlttal 1949-től a római jog szegedi professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pólay_Elemér (2024. május 1.) és Molnár Imre: Pólay Elemér 1915–1988, 183–191. o., In Hamza Gábor (szerk.): Magyar jogtudósok, II. Professzorok Háza, Budapest, 2001, valamint http://acta.bibl.u-szeged.hu/70769/1/juridpol_forum_010_001_569-585.pdf és <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/2283662> (2024. május 1.)

⁶⁰ Antalffy György (Szeged 1920 – Szeged 1993) 1946-tól az állam- és jogelmélet szegedi egyetemi tanára, s úgyszólván mindvégig országgyűlési képviselő; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Antalffy_György és <https://www.nevpont.hu/palyakep/antalffy-gyorgy-c86a7> (2024. május 1.), valamint Révész Béla: A szocialista állam és professzora. Szélfeljegyzetek Antalffy György portréjához. In Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> (2024. május 1.)

• Nem egyszer láttam őket együtt. A készülő állam- és jogelméleti tankönyv megírása, szerkesztése és így tovább visszatérő alkalmak sorát jelentette arra, hogy a három professzor – tehát Vas mint pesti, Antalfy mint szegedi, és Halász Pál mint pécsi találkozzanak. Ezek a találkozások mindenkor az intézeti igazgatói szobában zajlottak, és az esetek egy részében nekem is ott kellett akkorra lennem, amikor Vas megnyitotta az egészet. Rendszerint elkésve jelent meg e szerzői értekezleteken Szabó Imre is, akit mindhárman rendkívül tiszteletteljesen fogadtak: úgy viselkedtek vele szemben, mint akinek bizony hatalom van a kezében. És miközben a hangulat mindvégig inkább tréfálkozó és derűs volt, Szabó egyértelműen mintegy lekezelően viseltetett ezekkel a kollegáival szemben, kicsit kívülállóként is, és kicsit úgy, mint aki az egész magyar jogtudományt bírálja, benne persze őket is.

Szabó attitűdjét ebben az időben – már amennyire ezekből a találkozókból egyáltalán meg tudtam ítélni – egyfajta kritikai határozottság jellemezte. Jelenthette ezt az is, hogy már készült nagy műve, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*,⁶¹ és feltehetően az abban mutatkozó igencsak erőteljes marxista kritikai attitűd bizonyára mindennapjait is áthatotta. Tehát mindazokra, akikkel találkozott, kevés kivétellel szintén kiterjesztette ezt a meglehetősen fölényes, sőt esetenként egyenesen gúnyos bánásmódot.

• Ha és amennyiben ez a társaság nagyjából a korabeli marxista magyar jogelmélet elitjét, krémjét, abszolút vezető pozícióit képviselte, létezhetett-e még maguk fölött állóként ebben az új marxista jogtudományban tekintély, s éreztek-e, érezhettek-e ők ilyet?

• Egyértelműen „nem” a válaszom. Nem vetődött ez fel így. Molnár Erik⁶² volt egyfajta nem-szakmai tekintély, de ugye miniszter volt, a magyar közélet befolyásos szereplője, ami kisugárzott a tudományra is; de nem hallottam vele kapcsolatban semmiféle kritikai észrevételt, még mint tudóssal szemben sem. Rudas László⁶³ tekintélynek számított, de olyannak, akit nem szerettek, csupán tudomásul vettek. Rudas nyilvánvalóan sokkal erősebben állott, semhogy szembe lehetett volna vele fordulni; de ő nem tartozott egy ilyen elismerés-körbe érintőlegesen sem. A szovjet tudománnyal szemben viszont egy nem-ismerésen alapuló elismerés dominált. Ti. azt ismerték el benne, hogy a Szovjetunió mint idősebb testvér megszabja a mi politikai életünket; elismerték, hogy ennek megfelelően a szovjet tudománynak elsőbbsége van az ún. népi demokratikus országok tudományával szemben; ámde e szovjet tudománynak még a képviselőit sem ismertük. Legfeljebb egy-egy véletlenszerűen lefordított könyv kapcsán vetődött fel ismerős név. Ilyesmiket Vas Tibor rendszeresen kapott kéziratok, fordítások, igen gyakran nyilvánosságra nem kerülő anyagok formájában; ezek közül – Alekszandrov⁶⁴ és mások műveiből – magam is igen sokat olvastam...

• Hadd mondjak még magyar neveket: Gerő,⁶⁵ Révai,⁶⁶ Andics⁶⁷ mellett még Fogarasi,⁶⁸ esetleg Lukács.⁶⁹ Tehát előfordultak-e efféle további és visszatérő említések vagy hivatkozások?

⁶¹ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955 / 2., jav. kiad., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

⁶² Molnár Erik (Újvidék 1894 – Budapest 1966) történész, akadémiai vezető és ELTE egyetemi tanár, politikus, miniszter, igazságügyi vezető; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Molnár_Erik_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Molnár_Erik_(politikus)) és <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/molnar-erik> (2024. május 1.)

⁶³ Rudas László (Sárvár 1885 – Budapest 1950) politikus, a moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet filozófusa, majd Budapesten a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem első rektora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Rudas_László és <https://www.nevpont.hu/palyakep/rudas-laszlo-8860a> (2024. május 1.)

⁶⁴ Н. Г. Александров: *Сущность права – К вопросу о сущности исторических типов права*. Госюриздат, Москва, 1950, 54 o. ill. N. G. *Alekszandrov: Az állam- és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó szótári tételek világánál*, In *Jogtudományi Közlöny*, 1951/12. szám, 714-722. o.

⁶⁵ Gerő Ernő (Terbegec 1898 – Budapest 1980) politikus, a Rákosi-korszak párthierarchiájának második embere, rengeteg brosúra szerzője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Gerő_Ernő és

• A túlnyomó többségben azt tudom mondani, hogy nem. Fogarasi volt még a legközelebb, mert ő volt az osztályelnök, a Magyar Tudományos Akadémia illetékes osztályának elnöke. Fogarasi volt tehát az, akit megítélésem szerint Szabó nagyon erőteljesen felhasznált arra, hogy akadémiai karrierjét egyengesse. Fogarasi irányában ezért ő mindenkor lojálisnak mutatkozott. Lukácsnak még a neve sem igen merült fel, s ha egyáltalán felmerült, úgy kizárólag olyan értelemben, hogy Fogarasi és Lukács között ellentét feszül, és hogy természetesen Fogarasi elvtársnak van igaza. Andics Erzsébet már magas pártbeosztásban volt, Gerő még messze tovább fölötté, immár egy másik szinten, hasonlóan Révaihoz. Ezekkel szemben semmiféle kritikai reagálást nem észleltem, ami természetesen nem zárta ki, hogy lehettek ilyenek, csak éppen nem kötötték az orromra. Tehát jelenlétemben ilyesmire sohasem került sor.

Ami a magyar viszonyokat illet, az előbb utaltam már arra, hogy Szabó meglehetősen fölényes volt, már csak prágai neveltetése, egyeteme, köztársasági múltja okán is az egész magyar feudális, fasiszta és így tovább vastibori növekményekkel szemben. Az újakat is lekezeléssel szemlélte. Amennyire tudom, Beérrel⁷⁰ volt személyes jó barátságban, aki az idősebb barát szerepét töltötte be, míg a fiatalabb barát szerepét Eörsi Gyula⁷¹ játszotta. És volt egy abszolút tekintély, megítélésem szerint az egyetlen tekintély, akit Szabó a magyar jogtudományban maga fölött elismert, és ez Világhy Miklós volt. Akinek véleményét Szabó minden esetben döntőnek tekintette.

- Szebenyi⁷² ekkor már öngyilkos lett? Vagy egyszerűen nem említendő?
- Szebenyi ekkor már nem volt. Már túl voltunk a Rajk-peren. Szebenyi egyébként 1953 körül került az intézetbe.
- Igazából nem beszéltünk még az Intézetéről és Szabó ide kerüléséről.
- Igen, ez igen gyorsan zajlott le. Már beszéltek, de legalább sutogtak arról, hogy az Intézet a Magyar Tudományos Akadémiához fog kerülni, merthogy az Igazságügyminisztérium nem akarja megtartani, noha Vas Tibor ismételtén megkísérelt protekciót szerezni Erdei Ferencnél,⁷³ aki akkoriban igazságügyminiszter is volt. Ő még Szegedről ismerte és láthatóan igyekezett baráti viszonyt fenntartani vele. Ám hogy ez a

<https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/gero-erno> (2024. május 1.)

⁶⁶ Révai József (Budapest 1898 – Balatonaliga 1959) kultúrídeológus, a Rákosi-korszakot vezető ún. négyesfogat tagja; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Révai_József_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Révai_József_(politikus)), <https://www.nevpont.hu/palyakep/revai-jozsef-348a3> és <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/revai-jozsef> (2024. május 1.)

⁶⁷ Andics Erzsébet (Budapest 1902 – Budapest 1986) szovjet állampolgár történész, 1950-től negyed évszázadon keresztül az ELTE történelem tanszékvezető professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Andics_Erzsébet és <https://www.nevpont.hu/palyakep/andics-erzsebet-d6baf> (2024. május 1.)

⁶⁸ Fogarasi József (Budapest 1891 – Budapest 1959) filozófus, német és szovjet emigrációt követően a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem második rektora, akadémiai vezető; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Fogarasi_Béla és <https://nevpont.hu/palyakep/fogarasi-bela-a4814> (2024. május 1.)

⁶⁹ Lukács György (Budapest 1885 – Budapest 1971) filozófus, politikus, a XX. század marxizmusának egyik legismertebb, meghatározó képviselője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Lukács_György_\(filozófus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Lukács_György_(filozófus)) (2024. május 1.)

⁷⁰ Beér János (Teschen 1905 – Budapest 1966) a jogvilágban ez időben meghatározó kommunista politikus, 1948-tól az államjog budapesti professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Beér_János és <https://www.nevpont.hu/palyakep/beer-janos-1e48c> (2024. május 1.)

⁷¹ Eörsi Gyula (Budapest 1922 – Budapest 1992) 1951-ben kezdődő budapesti egyetemi félállásos előzmények után 1957-től a polgári jog professzora, egyszersmind az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Eörsi_Gyula és <https://www.nevpont.hu/palyakep/eorsi-gyula-0b24d> (2024. május 1.)

⁷² Szebenyi Endre (Nagyalak 1912 – Budapest 1949) belügyi államtitkár, koncepciók per áldozata; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szebenyi_Endre (2024. május 1.)

⁷³ Erdei Ferenc (Makó 1910 – Budapest 1971) Szegeden joghallgató, szociográfus népi író, politikus, egyéb vezető szerepek közt 1953-tól igazságügyminiszter; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Erdei_Ferenc_\(szociológus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Erdei_Ferenc_(szociológus)) (2024. május 1.)

barátság Szegeden milyen volt, én nyilván nem tudom megítélni. Erdei sohasem jött az Intézetbe személyesen, tehát nem lehetett módomban nyitott szemmel bármiféle tapasztalatot begyűjteni. Az eredmény azonban közismert. És közismert az is, hogy ezt a folyamatot nem lehetett sem lefékezni, sem megállítani.

Az Intézet átkerült az Akadémiához, és ezzel egyidejűleg Szabó Imrét az Intézet igazgatójává nevezték ki, azzal az indokolással, hogy akadémiai intézetnek csak akadémikus lehet az igazgatója. Ez lehet, hogy akkor belső elv is volt, és valóban, az akadémiai intézeteknek akkoriban a legtekintélyesebb akadémikusok voltak az igazgatói, mint Pach Zsigmond Pál,⁷⁴ Bognár⁷⁵ és hasonlók. Vas Tibornak megmaradt az egyetemi katedrája, sőt ott monopolhelyzetbe került, mert Szabó lemondott a katedrájáról s a két katedrát összevonták egyetlen tanszékké, aminek vezetője Vas Tibor lett. Szabó ez időtől kezdve az egyetemi életbe igen kevésbé avatkozott már csak be, és nem is igen figyelt oda, hogy ott mi történik. Bár eleinte eljárt még kari ülésekre, de immár csakis az akadémiai karriert tekintette erőteljesen elsődlegesnek.

Elképzelése az Intézetről – ami nagyjából kirajzolódott az első hetek után – egy olyan nyugati modellű kutatóintézet volt, amely alapvetően és elsődlegesen nem dokumentációs vagy bibliografizáló profilú, hanem tudományos kutatásokat végez. Ezt kellett összeegyeztetnie az állam és pártszervek által megfogalmazott követelményekkel, hogy tudniillik az Intézetnél soha nincs és ne is legyen törvénytervezetek véleményezése, koncepció kidolgozása, és így tovább. Az a benyomásom, hogy e feladatvállalását Szabó talán nem szívesen, de többé-kevésbé hibátlanul megoldotta. S anélkül mondhatom persze csak ezt, hogy erről konkrét ismereteim lehetnek volna, hiszen magam még fiatalember voltam akkoriban. Úgy tűnik most utólag is, hogy egyfajta munkamegosztás lehetett e téren, mert az ilyesféle állami kapcsolatokat Szabó főleg Kovács István igazgatóhelyettes útján szervezte. Kovácsnak kitűnő kapcsolatai voltak a legkülönbözőbb állami szervekkel, tehát ő közvetítette az állami megbízásokat; ő jelezte, hogy ki fog jönni és mit kell majd tenni; tehát az Intézetben lényegileg be tudta tölteni azt a feladatot, hogy ne borítsa fel az asztalt az állami és pártszervek felé azok működésének bizonyos kiszolgálásában való szerepvállalása tekintetében, de mégis lezajlhatott egy nagyon erőteljes arculatváltás, és a munka középpontjába a tudományos kutatás került.

Nos, most itt kellett következnie egy meglehetősen markáns döntésnek. Tudniillik Szabónak lényegében két lehetősége volt arra, hogy a kezébe került intézetet tovább vigye, és főként, hogy elképzelésének megfelelően átalakítsa. Mert mint említettem, egy nyugati modellű kutatóintézetre gondolt, ám ezt összekapcsolta ügyesen a szovjet modellel, ahol is ugyebár a tudományos kutatás az akadémia és intézetei feladata, az oktatás pedig az egyetemeké. Szabó következetesen állást foglalt amellett, hogy a magyar állam- és jogtudomány központjának az Intézetnek kell lennie, szemben az oktatási célú egyetemi intézményrendszerrel. Ez majdnem annak elutasítását jelentette, hogy egy egyetem bármi szerepet is vállaljon a tudományban. Nem véletlen tehát, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság is erőteljesen akadémiai szerv lett, és akadémikussága, nem pedig egyetemi tanársága címén kerültek be oda emberek. E Kelet-Európára rákényszerített modellnek a végrehajtására Szabó számára két út kínálkozott. Először azt az utat próbálta meg bejárni, hogy tekintélyes vezető jogtudósokat, professzorokat próbált az intézethez kapcsolni, akár

⁷⁴ Pach Zsigmond Pál (Budapest 1919 – Budapest 2001) történész, 1952-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora, kezdetől az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, majd igazgatója, 1965-től akadémiai intézetigazgató; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pach_Zsigmond_Pál és <https://www.nevpont.hu/palyakep/pach-zsigmond-pal-885fe> (2024. május 1.)

⁷⁵ Bognár József (Szombathely 1917 – Budapest 1996) közgazdász, politikus, 1954-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bognár_József_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bognár_József_(politikus)) (2024. május 1.)

mint tudományos tanácsadó, akár mint osztályvezető, vagyis a legkülönbözőbb címeken. Ilyen ajánlatokat többeknek tett. A végeredményből következtethetően azonban ezek az ajánlatok kudarcot vallottak. Ti. azok, akik szóba jöhettek, részben Szabónál idősebbek voltak, részben pedig önálló tanszékek vezetői az egyetemen, érthetően tehát nem kíváncsoztak olyan szerepbe, hogy Szabó Imre beosztottjai legyenek az Intézetben. Vagyis ez a kísérlet, hogy kész emberekből ütőképes tudományos gárdát vonaltasson fel, nem sikerült.

Ekkor adta rá fejét arra a másik és lassú, távlatilag azonban több sikerrel kecsegtető, és végül is sokkal átütőbb eredménnyel járó útra, ti. hogy fiatal tehetségeket hozzon az Intézetbe. Akkor, amikor Szabó átvette az Intézetet, ketten voltunk e legfiatalabb csoportból igazi kutatók, Herczegh Géza és jómagam. De gyors egymásutánban kerültek az Intézetbe olyanok, mint Szabó András,⁷⁶ Kulcsár Kálmán,⁷⁷ Peschka Vilmos,⁷⁸ majd Mádl Ferenc, és ez folytatódott olyan fiatalabb generációbeliekkel, mint Harmathy Attila⁷⁹ vagy Rác Attila.⁸⁰ Végeredményben Szabó kiépített egy tehetséges fiatalokból álló gárdát, s az Intézetet osztályokra tagolta. Minden osztályt igyekezett megfelelő vezetéssel ellátni, és ebből alakult, hogy ő vette kézbe az elméletet, ahová a nemzetközi jog is tartozott; Kovács hatáskörébe kerültek a közjogtudományok; az ide kerülő Eörsi Gyula pedig megkapta a civilisztikát. A büntetőjog kilógott mindebből, még egy ideig Szabó idejében is. Merthogy ezen osztály élén Földi Miklós⁸¹ állott, korábban koronaügyész helyettes, azaz egyértelműen a régi világ maradványa, akit ugyanakkor az állítólag Domokos Józsefhez⁸² fűződő jó kapcsolatai okán nem lehetett eltávolítani vagy nyugdíjazni. Ennek következtében aki fiatal büntetőjogászként bekerült, mint Viski László⁸³ vagy Szabó András, mind az ő beosztottjaként került ide, holott hát szegény Miklós bácsinak addigra egészségromlása már oly erősen előrehaladt, hogy ennek következtében egyértelműen alkalmatlanná vált arra, hogy osztályt vezessen. Ez azután megoldódott, mert Földi távozásával idekerült az Igazságügyminisztériumból Horváth Tibor, s ő lett a büntetőjogi osztály vezetője.

Ezt a felállást, ezt a négy nagy egységet egészítette ki 1960-ban a jogösszehasonlító osztály mint ötödik, amely osztályt Kovács és Szabó együtt hozták létre, mégpedig kettős irányultsággal, ami utóbb egyértelműen ki is rajzolódott. Ti. Szabó ezt az osztályt akarta felhasználni a nemzetközi tudományos életbe való behatolás ugrókövéül, míg Kovács ugyanezt az osztályt kívánta felhasználni a gyakorlattal való kapcsolat szorosabbá tételére. Ebből aztán a két vezető részéről egyidejűleg jelentkező ellentétes irányú mozgások

⁷⁶ Szabó András (Radnót 1928 – Budapest 2011) kriminológus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa, utóbb alkotmánybíró; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_András_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_András_(jogász)) <https://www.nevpont.hu/palyakep/szabo-andras-1ce3e> (2024. május 1.)

⁷⁷ Kulcsár Kálmán (Erdőtelek 1928 – Budapest 2010) jogszociológus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója, majd a Szociológiai Intézet igazgatója, az utolsó szocialista kormány igazságügyminisztere; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kulcsár_Kálmán és <https://www.nevpont.hu/palyakep/kulcsar-kalman-f18ee>, valamint <https://web.archive.org/web/20071111062512/http://www.mozgovilag.hu/2001/12/dec10.htm> (2024. május 1.)

⁷⁸ Peschka Vilmos (Budapest 1929 – Budapest 2006) jogfilozófus, 1957-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Peschka_Vilmos és <https://www.nevpont.hu/palyakep/peschka-vilmos-81246> (2024. május 1.)

⁷⁹ Harmathy Attila (Budapest 1937 – Budapest 2022) polgári jogász, 1962-től az ELTE oktatója és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója, utóbb alkotmánybíró; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Harmathy_Attila (2024. május 1.)

⁸⁰ Rác Attila (Miskolc 1938 – Budapest 2019) közjogász, 1962–2006 közt az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója; vö. <https://jog.tk.hu/hirek/2019/09/egykori-kollegank-racz-attila-emlekezete> (2024. május 1.)

⁸¹ Földi Miklós életéről nem találtam adatokat.

⁸² Domokos József (Békéscsaba 1890 – Budapest 1978) kommunista védőügyvéd, 1945-től legfőbb ügyész, majd a Legfelsőbb Bíróság elnöke; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Domokos_József_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Domokos_József_(jogász)) (2024. május 1.)

⁸³ Viski László (Budapest 1929 – Budapest 1977) kriminológus, 1952-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16845.htm> (2024. május 1.)

eredményeződtek. Kovács újabb és újabb intézeti kiadványokat sürgetett, amik jöttek is szép számban mint osztálykiadványok, holott Kovács utasítására ezekbe nem csak az osztályhoz tartozóknak kellett volna bedolgozniuk.

Ugyanakkor Szabó befolyására és döntése alapján ennek az osztálynak kellett végrehajtania egyfajta nyitást, bekapcsolódást a nyugati tudományművelésbe, ami az intézet létrejöttével egyengethette az utat a nemzetközi tudományos életben történő részvételhez. Ez eleinte főleg Szabó személyéhez kapcsolódott. Eörsinek megvoltak a maga nemzetközi kapcsolatai. Kovács mindebben viszolyogva vett részt, már csak azért is, mert nyelvileg ő kevésbé volt felvértezett; nem is érezte magát soha jól nemzetközi fórumokon. Ott voltak viszont a nyelveket tudó fiatalok, akiket igen gyorsan bedobtak a mélyvízbe. És ezek a fiatalok elkezdtek szerepelni, hozzávetőleg az 1960-as évek elejétől kezdve. 1962-ben lehetett először Nyugatra menni. 1961-ben ment ki elsőként Mádl Feri a nemzetközi fakultásra,⁸⁴ aztán mentünk mi⁸⁵ Halász Jóskaival,⁸⁶ majd még sokan mások. A lényeg tehát az, hogy a jogösszehasonlítás lett a fogódzó ahhoz, hogy rengeteg kapcsolat alakulhasson ki, amit még idegennyelvű kiadványainknak – különösen a szocialista világban – viszonylag nagy száma is alátámasztott. S lassan megjelentek az egyes összehasonlító jogi világkongresszusokra készült kötetek,⁸⁷ megjelent az emberi jogokról szóló gyűjteményes kötet,⁸⁸ mely nyugaton is

⁸⁴ A Faculté internationale de droit comparé 1961-től szerveztetett meg az Université de Strasbourg keretében.

⁸⁵ Furcsa sajtóérdeklődés, avagy tanúsítvány a kor viszonyairól s az ilyesféle utazások akkor még ritkaságáról, hogy kettejük kimeneteléről az országos sajtó beszámolt. Eörsi Gyula előadó kíséretében utaztak el a luxemburgi nyári szesszióra 1962-ben – A MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei, 1963/1964/1-2, szám, 229. o. –, Szabó Imre előadó kíséretében pedig a trieszti nyári szesszióra 1963-ban – Népszabadság, 1963. július 10., 159. szám, 2/4. o.; Magyar Nemzet, 1963. július 10., 159. szám, 6. o.; A MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei, 1964–1965/1-2. szám, 138. o. –, s végezetül majd az Egyetemi Lapok (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem lapja), 1964. május 16., 18. szám, 3.o. fog tudósítani arról, hogy a tanulmányait befejező hetven nemzetközi hallgató közül mindösszesen két személy, akik egyike Péteri Zoltán, végzett kitüntetéssel Strasbourgban.

⁸⁶ Halász József (Beled 1923 – Budapest 1994) népi kollégista, közjogász, a minisztertanács titkárságának vezetője, 1957-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa, osztályvezetője és személyzeti felelőse, végül megbízott igazgatója. Minisztertanácsai vezetőként 1956. október 23-án ő ment ki Nagy Imre lakására, hogy a tömeg szólításának megfelelően a parlamentbe behozza. Vö. http://www.nekosz.hu/hu/person/gyorffy_kollegistak?page=10, <https://mek.oszk.hu/02200/02242/html/#13> és http://www.rev.hu/rev/htdocs/hu/kiadvanyok/forr_emelekezete/A_forradalom_emelekezete.pdf (2024. május 1.) továbbá Tatai Zoltán, In Kollégium, 2004/1. szám, 2-3. o. & <https://adoc.pub/1szam-a-tartalombol-a-kollegiumokrol-uj-kollegiumi-tovabbkep.html> (2024. május 1.)

⁸⁷ Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 147 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law*. Volume publié à l'occasion du 7e Congrès International de droit comparé, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 283 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *Hungarian Law – Comparative Law. Essays for the 8th International Congress of Comparative Law / Droit hongrois – droit comparé. Études pour le 8e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 357 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *The Comparison of Law. Selected Essays for the 9th International Congress of Comparative Law / La comparaison de droit. Essais choisis pour le 9e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 323 o.; Szabó, Imre & Péteri, Zoltán (ed.): *Comparative Law. Selected Essays for the 10th International Congress of Comparative Law / Droit comparé. Essais choisis le 10e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 438 o.; Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *General Reports to the 10th International Congress of Comparative Law / Rapports généraux au 10e Congrès international de Droit comparé*. [Budapest, 23–27 August 1978.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 1048 o.; Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 11th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 11e Congrès international de Droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 365 o.; Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 12th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 12e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 329 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *Legal Problems of Transition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Comparative Law*. (Bristol, July 26 – August 1, 1998.) MTA Jogtudományi Intézet, Budapest, 1998, 138 o. Recenzió az 1970. évi kötetről: *Studii și cercetări juridice*, Vol. 16,

feltűnést keltett, továbbá a Sijthoff kiadónál megjelent a jogösszehasonlítás kérdéseit taglaló kötet.⁸⁹ Ezek révén pedig valóban a nemzetközi jogtudományban vezető szerepet játszó személyekkel és tudományos műhelyekkel kerülhettünk kapcsolatba.

Itt természetesen egy kettősségre mindenképpen utalnom kell. Arra, hogy nem mindég esik egybe a tudományos életben vezető szerepet játszó személy a legkitűnőbb tudóssal vagy kutatóval. Ez a mi esetünkben is erőteljesen megmutatkozott, hiszen azok a körök, tudományos műhelyek és személyiségek, akikhez az Intézet kapcsolatokat keresett és talált, korántsem voltak korunk jogtudományának legnagyobb alakjai. Viszont egyértelműen a legnagyobb befolyással rendelkező tudományos szereplők voltak. Ebben az esetben, a mi esetünkben azonban ez bizonyult helyes politikának. E révén ti. az Intézet igen gyorsan emelkedett a nemzetközi elismertség feltételezett palettáján. Ismételten megfogalmazást nyert nemzetközi fórumokon is, hogy a magyarországi intézet olyan bázis, ahol igen jó munka folyik, nyelveket tudó emberek vannak, idegen nyelvű kiadványaik vannak, vagyis partner lehet, és mindebben a jogösszehasonlítás reális területnek mutatkozott.

Más kérdés, hogy ezt a kapcsolattartást Szabó igazgatóként rendkívül elvi alapon szervezte meg, ismételten hangsúlyozva, hogy nekünk az a feladatunk, hogy mi a magyar állam- és jogtudomány eredményeit ismertessük. Tehát lényegében nem kívánta meg, hogy ezeket dicsőítsük, nem kívánta azt, hogy ezeket feltétlenül helyeseljük. Azt azonban megkívánta, hogy pontosan ismertessük. Tehát a magam részéről majdhogynem bizonyos kívülállással mutatom be azt a modellt, amit úgy tudok jellemezni, mint a szocialista állam, a szocialista jog ideáltípusa – s az ideáltípusról éppen Max Weber óta tudjuk, hogy olyasmi ez, ami sohasem valósult meg és nem is fog megvalósulni. Viszont szolgáltat egy olyan mércét, amihez hasonlítani lehet a fennálló valóságot. Nos, nekünk egy ilyesfajta modellt kellett képviselnünk.

- Eddigi beszélgetésünkben igazából arról nem esett szó, hogy 1952–1953 tájára Te felnőtél, elkezdted saját szakmai profilodat kialakítani. Tehát még nem meséltél arról, hogy akkoriban miképpen gondolkoztál, milyen kollegiális közegbe kerültél, vagyis kik voltak az akkori kortársaid a fővárosban, budapesti és vidéki egyetemeken. És mindebből nyilván még

No. 3, 1970, 550. o. és Kiralfy, A. K. R. in *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 20, No. 2, 1971, 381-382. o.; az 1978. évi kötetéről: Borrás, Alegria in *Revista Espanola de Derecho Internacional*, Vol. 34, No. 1, 1982, 339-340. o.; végül az 1982. évi kötetéről: Szladits, Charles in *International Journal of Legal Information*, Vol. 11, No. 1-2, April 1983, 67-68. o. & <https://doi.org/10.1017/S0731126500014931> és Upadhyaya, M. L. in *Journal of the Indian Law Institute*, Vol. 26, No. 4, October-December 1984, 606-609. o.

⁸⁸ Halász József, Kovács István, Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 640 o. / Halász, József (ed.): *Socialist Concept of Human Rights*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 309 o. Recenzió: Kiralfy, A. K. R. in *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 16, No. 2, April 1967, 560-561. o. és Tomson, Edgar in *Der Staat*, Vol. 8, No. 3, 1969, 393-395. o.

⁸⁹ Recenzióikat olvasva valóban sikerült feltűnést kelteniük, hiszen a szocialista tömbből egyedüliek, kivételesek voltak. Dicséretük így létüknek, színvonaluknak, nyelvi tökélyüknek, nyomdai s kötetészeti minőségüknek szólt. Ugyanakkor nyilvánvalóvá tették, hogy a jogtípusban való kényszeres gondolkodás éppen bármiféle összehasonlíthatóságot zár ki a jogösszehasonlítás szocialista művelése köréből. Amiből egyszerűen nyilvánvaló, hogy hasznuk akkor és ott nemigen lehet több, mint híradás egy ismeretlen világból, ám amiben a szovjet dominancia okán a magyar példából lehet a többi ún. népi demokratikus ország megoldásaira is következtetni. S amikor már térségünkben a magyar példaadás kezd elterjedté válni, változatlanul első helyen Intézetünket s annak Jogösszehasonlító Osztályát dicsérik. Így például John N. Hazard – in *American Journal of Comparative Law*, Vol. 28, No. 4, Fall 1980, 673. o. – pontosan érzékeli a magyar kezdeményezésben s annak gondosságában az intézetigazgató szerepét: “Comparatists in Eastern Europe have been warming to their task under stimulation by the Hungarian scholar, Imre Szabo.” Tartalmi értékelésben történetesen éppen számomra lesz érdekes, hogy egy kései indiai elemző recenzió – Upadhyaya: i. m. – hosszú írásának éppen egyharmadát szenteli saját tanulmányomnak – *Logic of Law and Judicial Activity: A Gap between Ideals, Reality, and Future Perspectives*. In Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 45-76. o. – és annak indiai tanulmányozása hasznának, holott egy egész kötet anyagát tekinti át.

igen számos kérdés ágazhat el. Viszont az eredeti céllal nagyon jól összefügg, hogy az Akadémia állam- és jogtudományi spektrumán keresztül egyfajta körképet adott, és erről még jó lenne egy kicsit tovább beszélgetni. Valóban, például hogy Szabó miképpen fogta fel a szocialista jogtudomány létét, unikalitását vagy specificitását a világban, és ezzel összefügghetnek közelebbi emlékeid az ennek rezsimjébe be nem tagolódó kortársakról, például egy Bibó István, Szabó József és más társak szerepéről.

- Meglehetősen összetett kérdés. Végeredményben az a modell, amit Szabó így kialakított, feltehetően az ő várakozásait meghaladó módon működni kezdett. Olyan értelemben, hogy ezek az általa ide hozott, pontosabban telepített fiatalemberek igen gyorsan termelni kezdtek. Megjelentek érdemi tanulmányokkal, művekkel, sőt érdemi szerepet tudtak játszani nemzetközi konferenciákon, kongresszusokon egyaránt. Az Intézet tehát igen gyorsan az első számú, nem mondanám, hogy kizárólagos, de első számú központja lett a magyar állam- és jogtudománynak. Szabó ennek birtokában s ennek vezetőjeként hajlamos volt meglehetősen kirekesztő módon tudomást sem venni olyan eredményekről, amik nem az Intézetben születtek. Így eleve magától értetődő, hogy az általa említett nevek, mint Bibó, Szabó József és mások, Szabó Imre számára nem voltak entitások, olyan értelemben, hogy nem tartoztak az Intézethez, sőt ilyen vagy olyan szempontból problémák voltak velük, ők tehát az Intézet látóköréből, kapcsolatrendszeréből – talán mondhatnók így – kirekesztődtek. Mindazokkal együtt, akik talán kisebb kaliberűként bár, de nem tartoztak ehhez a holdudvarhoz, amelyet az Intézet voltaképpen egyfajta planétaként ebben a központban érzékelt. Ráadásul az Intézettel való kapcsolat meghatározónak bizonyult igen sok az Intézethez egyébként nem tartozó személy számára. Ha ők az Intézettel valamilyen kapcsolatot tudtak létesíteni, komoly kitüntetésnek érezték. És ehhez még hozzáteendő, hogy Szabó az effajta kitüntetéseket nem nagyon osztogatta. Többé-kevésbé azt a vonalvezetést érvényesítette, hogy egy kívülálló számára az a kitüntetés, ha ide az Intézetbe jöhet valami munka révén, amikor is szerződéses vagy más formában ide lehet őt kapcsolni; míg fordított értelemben, az egyetem tartsa kitüntetésnek azt, ha az Intézet vezető munkatársai hajlandók részt venni az egyetemi oktatásban. Egyszóval bizony olyan kétoldalú kapcsolat volt ez, amelyet Szabó nagyon erőteljes egyoldalúsággal az Intézet javára értelmezett.

A baráti országok tekintetében – s azt hiszem, kérdésed első része erre vonatkozott – nagyon sajátos volt a helyzet. Sokszor volt alkalmam ezt közvetlenül tapasztalni, hiszen nem egyszer vettem részt igazgatói értekezleteken és más rendezvényeken, amiket a szocialista táboron belül rendeztek. Nos, helyzetünket alapvetően meghatározta az a körülmény, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Visinszkij halála után nem volt szovjet jogász rendes tagja, csak levelező tagjai. Pontosabban, egyetlen teljes jogú tagja maradt, és ez Szabó Imre volt. Ami azt jelentette, hogy valahányszor együttműködés vagy egyéb kérdés merült fel, Szabó személyes álláspontja mindenkor meghatározónak bizonyult ebben a nagyobb közösségben is. Nem egyszer éreztem, amikor az Intézetet képviseltem honi akadémiai eligazításokon, hogy mennyire más helyzetben vagyunk mi, mint az összes többi tudomány. Mert újra és újra felmerült fizikusok, kémikusok, élettanászok, zenészek, régészek és a többiek részéről, hogy a szovjet intézet megszabja ezt, megszabja azt. Merthogy a leglényegibb kutatási eszközök ott vannak, a gépek és felszerelések ott vannak. Számunkra pedig nagy megtiszteltetés lehetett, hogy a mi esetünkben ez pontosan fordítva volt. Magam is ezt – s nem egyszer az akadémiai főtitkár jelenlétében – szóvá tettem, hogy a jogtudomány esetében minden másképpen áll: itt mi vagyunk azok, akikhez jönnek, akiktől véleményt kérnek, és számtalan esetben állíthatom személyes tapasztalat alapján, hogy Szabónak abszolút tekintélye volt, amivel meg tudott akadályozni bármi közös döntést, és ugyanígy – megfordítva – rá tudta a többiekre erőszakolni saját akaratát. Ma is a fülemben cseng, ahogy az értekezletet vezető szovjet mondja: „hát akkor egyetértünk”, mire Szabó így válaszol: „nem értek egyet”. „Hát Szabó elvtárs, akkor hogyan is gondolja, hogy fogalmazzuk át a dolgot!”

Mindig a legteljesebb nyitottságot tapasztaltam szovjet részről Szabó álláspontjának elfogadása irányában. S ez azt is jelentette, hogy nagyon privilegizált helyzetet élveztünk bármiféle baráti együttműködésben. Ti. ezekben a ránk kényszerített többoldalú együttműködésekben mi eléggé felszínesen vettünk részt – megírtunk egy cikket vagy egy fejezetet egy készülő műhöz –, de egyáltalán nem voltunk olyan alárendelt helyzetben, mint testvérintézeteink, amely helyzeteket nem kívánnék itt nevesíteni.

- Most már, remélem, az elkövetkezőkben személyesebbek leszünk, és saját munkásságod körülményeire koncentrálnak. De azért megkérdezném: mennyire érzed, hogy Szabó valamiféle kötöttsége szerepet töltött be? És mennyiben volt tudatában elődöknek?⁹⁰ Mondjuk, ha egyfelől Balogh Elemér⁹¹ neve jut eszembe, bizonyára nem véletlen, hogy Szabó magának felfedezte, s ebben bizonyosan nem az játszott szerepet, hogy Balogh Elemér zsidó volt, hanem valószínűleg az, hogy egy korábbi sikeres szervezőt örömmel fedezett fel magának. S mit kellene mondanunk a szocialista jog kutatásának szentelt leidei intézet megalapítójáról, Szirmai Zsoltról?⁹²

Mert talán nem véletlen, hogy Szabóban jelentkezett, jelen volt egy ilyen kötöttsége szerepe, hiszen gründolt egy intézetet, abban kinevelt egy szakembergárdát, és tulajdonképpen a magyar jogtudomány idomítható részét is megpróbálta ebbe beletörni, aminek egyebek közt nyilvánvalóan volt pozitív hatása is. S ez a kérdés, az erre adott válasz esetleg átvezethet egy másikhoz, nevezetesen hogy a pártszervek, a mindenkor magyar hivatalosság felé Szabó tulajdonképpen lefedte az egész Intézetet s intézeti munkát egyaránt, megjutalmazva és olykor büntetve a munkatársait. Nos, ez esetleg származhatott egy közös tudományfilozófiai vagy tudománypolitikai éthoszból is? Abból, hogy mindezt a sajátjának tekintette?

- Valahogy úgy jellemezhetném, hogy a Kádár-féle Magyarország rendkívül lojális volt Moszkva felé külpolitikai téren. Talán az egyik szélén álltunk annak a skálának, amelynek a másik túlsó szélén Románia állt, a Nyugat számára úgy mutatva magát, mint a szabadság bázisát. Merthogy külpolitikailag igen erőteljesen hangsúlyozott bizonyos önállóságot: Romániában nem voltak szovjet csapatok, bizonygatták a függetlenséget, ám ugyanakkor, ha összehasonlítjuk a belpolitikát Magyarországon és Romániában, akkor kiderülhet, hogy – legalábbis benyomásom szerint – tudományos vonalon pedig pontosan ennek ellenkezője volt a jellemző.

Szabó lojális volt a párttal szemben, tehát bizonyos, hogy nem tűrt volna meg az Intézetben semmi olyat, ami ezt a lojalitást zavarhatja. Mert persze voltak olyan események az Intézet történetében, amikor egyik vagy másik munkatársnak távoznia kellett, mert magatartása Szabó szemében veszélyeztethette ezt a lojalitást. Ennek fejében viszont az Intézet biztonságban volt, abszolút lefedte Szabó hatalmas árnyéka, és nyugodtan lehetett dolgozni, mert senkinek sem kellett attól tartania, hogy a munkájába bárki is beleütheti az orrát. Szabó magával az Akadémiával szemben is meg tudta védeni az Intézetet, így hát meg tudta védeni Köpeczi⁹³ emlékezetes korszaka idején is, amikor Köpeczi igen erőteljes

⁹⁰ Mindezekre s a nevesített két személyiségre is lásd Varga Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary, *Journal of Comparative Law*, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. & In Butler, William E. –Kresin, O. V.: *Discovering the Unexpected: Comparative Legal Studies in Eastern and Central Europe*, Studies in Comparative Law, Second Series 1, Talbot Publishing, Clark (New Jersey), 2021, 249-276. o.

⁹¹ Balogh Elemér (Bajmok 1881 – Párizs 1955) romanista indítással kontinenseken át a jogösszehasonlítás mozgalmi úttörője s akadémiajának ösztönzője; vö. Hamza Gábor tollából in *Nordicum-Mediterraneum*, Vol. 3, No. 1, March 2008, 11-17. o. ill. http://www.kre.hu/portal/doc/sic/2008/sic3_008_hamza.pdf, 69–76. o. (2024. május 1.)

⁹² Szirmai Zsolt (Budapest 1903 – Leyden 1973) 1961-es disszidensként a leydeni egyetemen a Közép- és Kelet-Európai Jogi Dokumentációs Központ alapító igazgatója; vö. <https://www.wikidata.org/wiki/Q65850755> (2024. május 1.)

⁹³ Köpeczi Béla (Nagyenyed 1921 – Budapest 2010) francia-magyar kapcsolattörténész, politikus, 1965-től a budapesti francia tanszék professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Köpeczi_Béla és

centralizációs törekvéseket próbált érvényesíteni; ám ezek mind lepattantak Szabóról, mert ő egyszerűen nem volt ezekre vevő.⁹⁴ Nem vagyok tehát biztos abban, hogy egy ilyen kötőszó-szerep pontosan jellemzi a valóságot.

A magam részéről azt éreztem biztosan, hogy Szabó – felnövekedése korának demokratikus cseh hagyományai ide vagy oda – egyértelműen az a típus volt, aki egy nagyon erősen centralizált hatalmat egyszerre képvisel és megvalósít. Szabó például nagyon erőteljesen beleszólt a tudománypolitikába. Mint az Akadémia külügyi főtitkárhelyettesétől, tőle függött, hogy ki utazik külföldre. Nyomatékosan ragaszkodott ahhoz, hogy neki tudnia kell, hogy bármelyik egyetemről ki is az, aki kiutazhat, és ki az, aki nem, merthogy nem lehet akárkire rábízni a magyar tudomány képviselőjét. Persze emögött esetleg nem is tudományos megfontolások voltak, hanem egész egyszerűen talán hiúsági kérdés, hogy ő valóban e terület gazdájának érezhesse magát. Mivel ő a magyar jogtudomány első embere, neki mindenről tudnia kell, ami a magyar jogtudományban történik, és meghatározóként kell részt vennie a fontos döntések meghozatalában.

- Mindezzel együtt számomra egy kissé bizarrnak tetszik arra gondolnom, hogy kollégáink befutottak Szabó nyomán, és nála két évtizeddel fiatalabbak, egy Kulcsár Kálmán vagy Harmathy Attila tényleg látványos akadémiai karriereket futottak be. Persze, örültünk mindennek, de nekik maguknak semmilyen Szabóhoz hasonló súlyra nem sikerült szert tenniük. Esetleg ez azt jelenti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és ott az a pozíció, hogy valaki valamiképpen a magyar jogtudomány első és leghitelesebb marxista képviselőjeként elismerteti magát, nos, ez játszhatott talán ilyen döntő szerepet? Például nem érzem, hogy az őt a Fogarasihoz fűződő kapcsolat ezt politikailag magyarázná. Mitől lehetett tehát pontosan Szabónak ilyen elképesztő hatalma?

- Kérlek szépen, ez megint egy érdekes kérdés. Ő úgy jött ide Magyarországra 1945 után...

- 1945 után? Nekem vannak olyan emlékeim, amik felszabadultak Szabó halála után, dokumentumok, melyek szerint ő itt bujdosott már a nyilas időkben. Úgy tudom, hogy ügyvédbojtár volt Magyarországon valamikor az 1940-es évek abszolút elejétől, s lehet, hogy illegalitásba ment, de...

<https://www.nevpont.hu/palyakep/kopeczi-bela-b5652> (2024. május 1.)

⁹⁴ Ekkoriban esett meg egy másik történés is, alig egy-két évvel azután, hogy 1965 tavaszán beléptem az Intézetbe. Mint a »...csak múlásunk törvény...« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Magyarok lenni CIII, Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142 o. [DOI 10.5281/zenodo.7325216] publikálatlan háttéranyagában emlékezem, „Szabó elvtárs hívat és közli, hogy az ő delegáltja leszek. Csak ezután kezd valamiféle aggodalom születni bennem; hiszen az, akihez ő delegál, az Lukács egykori tanítványa, aki utóbb próbálja Lukácsot balról előzni, 1956 után szolgálataiért már művelődésügyi miniszterhelyettes, és ekként az egyik legkeményebb állami vezető. Érdemei elismeréseként az Akadémia tagja, és ekkor, saját kezdeményezéséből, létrehoz egy akadémiai csúcspozíciót, az anti-marxizmust érintő jelenségek vizsgálatára. Köpni-nyelni nem tudok, amikor Szabó Imrétől így kapom meg a megbízatásomat azzal, hogy csak legyek ott, figyeljek, és amikor szólok, akkor pontosan mondjam el azt, ami nálunk zajlik. Mert mi zajlik nálunk? Nos, világosan tudom: Szabó Imre elvtárs vezénylete mellett magam is részese vagyok. Írunk nyugati jogelméleti irányzatokról monografikus tanulmányokat, amik rendkívül kritikusak. És azóta is változatlanul kritikus a viszonyunk mindenhez, amit jelenkori keleti–nyugati elméletfejlődésünkben feldolgozunk – legfőképpen eközben és ezáltal gazdagodik az a világkép, amiben magunk mozoghatunk, és gazdagodik az a terminológiai készlet, aminek a nyelvét használhatjuk. Igazából semmi másról nem kell beszélnem, mint ami a publikált jelenünk. Az egészben az, ami hallgatólágoosan rögvést kiderül, nem más, mint hogy Szabó elvtárs gyűlöli ezt a másik embertípust, a szigetijózsefit, mert kártékonynak, egyszerre hibásnak és illemtelennek tartja azt, aki piszkos úton, feljelentéssel és egyáltalán, szabálytalan előzéssel próbál merőben karriervágy-hajtotta túlbuzgóságból egy egyébként is haladó karaván elé kerülni. Magam pedig bekerülök olyan emberek közé, akik generációban bőven előttem járnak, beérkezett nagyságok, mind akadémikusok, igazgatók. A mai napig megőriztem a Szigeti József akadémikus elvtársnak írt hivatalos beszámolómat, ami korrektül bemutatja az intézetünkben zajló jogelméleti kutatási programok egyik irányát, a nyugati jogelméletekkel, az ún. polgári jogbölcseletekkel foglalkozót.”

• ...nem tudom, mert erről ő soha nem beszélt. Úgyhogy semmi ilyesmiről nem tudok. Mindenesetre ő úgy tűnt fel itt valamikor a háború után, mint régi kommunista, hosszú baloldali korszakkal, részese a Sarlós korszaknak, erdélyi kapcsolatokkal, a kolozsvári *Korunk*ban publikált cikkeivel, és így tovább.⁹⁵ Aki tehát régebbi kommunista múltta hivatkozhatott, mint nem egy háború utáni baloldali vezető, ráadásul egy olyan országban átélten, mint Csehszlovákia, amely bizonyos értelemben mintország volt. Mert hát demokráciában éltek, és az, hogy Prágában végzett, mindez együtt oda vezetett, hogy Szabó a háború után újjáalakuló igazságügyben nagyon szilárd pozícióra tett szert, és miután túlélte a Szebenyi-estet,⁹⁶ ez a pozíció kiállta a tűzpróbát is.

Valahol azt hallottam, hogy ennek technikai eszköze abban rejlett, hogy Szabó mindig rendkívül kemény álláspontot foglalt el eszmecserékben, vitákban. Mindig kicsit keményebben fogalmazta meg mondanivalóját, javasolta élesíteni a határozat hangnemét, és így tovább. Merthogy a korszak légkörében benne volt az, hogy minél inkább balról nyilatkozik meg valaki, környezete annál közelebb vélik őt állani a tűzhöz. Ennek sok esetben volt hitele, esetenként viszont nem volt hitele. Mindenesetre Szabó ezzel a – nevezzük így – elvi szilárdságával és időnkénti túllicítálásával ki tudta vívni magának azt a tekintélyt, amivel ő az Igazságügyminisztériumban a legfontosabb főosztály élén állhatott; és amikor kedve úgy tartotta, hogy innen jobb lesz már eljönni, megkapta erre az engedélyt, és mehetett az egyetemre, mehetett az Akadémiára, mehetett az Intézet élére, majdhogynem ahová csak akart.

• Egy korábbi kérdésemre szeretnék visszatérni. Itt volt Feri Sándor,⁹⁷ Hajdu Gyula,⁹⁸ Bolgár Elek,⁹⁹ Molnár Erik, s ezek közül talán Feri Sándor és Molnár Erik volt az, akik a maguk módján megtalálták az úgymond épülő szocializmus korában az érvényesülést. Ezek szerint egy ilyen még sokkal komolyabban grüндolt Halász Aladár vagy Hajdu Gyula talán nem is aspiráltak ilyen szerepre. Igazából tényleg, Szabó műfajában, csak egy Beér vagy egy Szebenyi volt az... [szakadás]

A múltkor s mindedig arról beszéltünk, hogy eljutottunk Péteri Zoltán professzor emlékezéséből a nagy intézményi struktúra felvázolásáig, s ezen belül bizonyos irányzatokig és törekvésekig. Igazából nem érkeztünk el Péteri Zoltánhoz, tehát a szemben ülő beszélgetőtárhoz, aki jogtudós lett, az államelmélet és utóbb az összehasonlító jog területén munkálkodott, tehát kreatív szerzői alkotásra adta fejét és tanulmányi művek sorát adta ki magából. Szeretnék rábírni arra, hogy egy-egy műről beszéljél. Vagy esetleg egy-egy korszakot részleteznél – és a korszakot esetleg mű is jelezheti, amiként jelezheti saját vívódásod is. És talán az utóbbi lenne a legizgalmasabb. Jelesül, mik voltak szakmai

⁹⁵ Szabó Imre mintegy másfél tucat tanulmányt publikált a kolozsvári *Korunk* hasábjain 1933 és 1940 között.

⁹⁶ „Dr. Szebenyi Endrét, a BM volt államtitkárát 1949. június 7-én tartóztatták le, egyaránt halálra ítélte a Budapesti Büntetőtörvényszék 1950. március 20-án, majd a Legfelső Bíróság 1950. május 20-án, kivégezték május 26-án. A Legfelső Bíróság rehabilitálta 1955. október 13-án.” https://tab.mta.hu/files/4615/2784/1053/buntetojogi_tanulmanyok_2010_XI_net.pdf, 18. o., 54. láb. (2024. május 1.)

⁹⁷ Feri Sándor (Gyöngyös 1895 – Budapest 1986) orosz hadifogoly, majd hazatérve kommunista ellenálló, 1949–1957 között a Legfelső Bíróság bírása, s a Kubinyi Ferenctől 1984-től magnetofonra felvett 27 órnyi élettörténete – <http://www.rev.hu/> – a kor egyik legőszintébb forrása; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Feri_Sándor (2024. május 1.)

⁹⁸ Hajdu Gyula (Somogyzil 1886 – Budapest 1973) orosz és francia emigrációt megjárt politikus, nemzetközi jogász, 1949-től az ELTE tanszékvezetője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Hajdu_Gyula_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Hajdu_Gyula_(jogász)) s mai jellemzőként https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/kedves_kun_elvtars_hajdu_gyula_levle_kun_belahoz (2024. május 1.)

⁹⁹ Bolgár Elek (Kassa 1883 – Budapest 1955) politikus, történész, 1951-től az ELTE professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Bolgár_Elek és <https://www.nevpon.hu/palyakep/bolgar-elek-1b36e> (2024. május 1.)

életedben azok a középponti problémák, amik foglalkoztattak, és egyes művekben ezek miként testesültek meg? Mi, fiatalabbak, esetleg ebből is a korra érezhetnénk rá.

- A kor volt a meghatározó itt. Tudniillik az a kor, amelyben akkortájt éltünk és amelyben az Intézet és jómagam is működtem, sokkal kevesebb lehetőséget biztosított a szellemi téren dolgozók számára témaválasztás tekintetében, érdeklődés követésében, mint ahogyan ezt ma természetesnek érezzük. Az, hogy mint említetted, elég sok területen próbálkoztam, ez részben kétségtelen, az érdeklődés súlypontjainak eltolódásaival is összefügg, de összefügg bizonyos intézeti igényekkel úgyszintén, amelyek időről időre megfogalmazódtak az Intézet alapvetően liberális szelleme ellenére is. Nos, ezt konkretizálva az első szárnypróbálgatások, egy könyvismertetés után érdeklődési köröm lényegében nyelvtudásomból fakadóan olyan kérdésekre összpontosult, ahol úgy éreztem, hogy éppen ennek köszönhetően lehetőségem nyílhat Magyarországon kevésbé ismert bizonyos összekapcsolódások érzékeltetésére.

- Hadd vegyek itt még egy szempontot bele, nevezetesen, hogy mi volt akkor az önképed? Egy megnyomorított, vagy elvileg félelemmel telített család gyermeke, akinek muszáj megkapaszkodnia – nyilván feltört ilyen vagy hasonló emlékezés. Érezhetted-e magadat Valakinek, akinek kötelessége önmaga átmentése? Vagy netán éreztél valamit abból a levegőből, ami oly mértékig jellemző volt? Új istenek, egy új világ, és így tovább és így tovább, tehát hogy valahol egy új, úgymond forradalmi indítás történt valami korszerűtlennel szemben? Kibe és mibe helyeződtek tehát bele ezek a valahol nyilván személyesen is átélt témakereséseid és témaválasztásaid?

- Erőteljesen hangsúlyozandó egyfelől a családi háttér. Amely egyértelműen polgári családi háttér volt. Még pedig, és főleg anyai részről egy vallásilag nagyon erőteljesen hangsúlyos családi háttér, amit csak erősített öcsémnek az az elhatározása, ami őt már középiskolás korában kivonta a családból, jelesül hogy papi pályára lép. Anyám, mint vallásos elkötelezettségű középiskolai tanár, öcsém pálya- és hivatásválasztása, ha talán nem is determináló, de egyfajta támogató és utakra terelő tényezőkként jelentkeztek, és kétségtelenül hozzájárulhattak egy olyan önarckép és ebből fakadó feladatkör jelöléséhez, hogy ezek immár 1945 után, a bekövetkezett változások következtében nem túlságosan pozitívan befolyásolhatják a jövőmet.

Ma már nagyon nehéz megmagyarázni, és lehetséges, hogy érett fejjel nem is tudnék reálisan vállalkozni ilyen magyarázatra, de mégis: egyfajta korántsem visszahúzódás, korántsem nyaknak a vállak közé történő behúzása érvényesült, hanem majdhogynem azt kell mondanom, hogy kihívó, úgyszólván provokáló magatartás, amennyiben – természetesen – rendszeresen jártam templomba. A nehezebb években sem titkoltam el ez irányú elköteleződésemet, aminek aztán az egyetemen, még Pécsen, éreztem is hátrányos hatásait. Valahol meg volt bennem az a nem indokolt vakmerőség, hogy megpróbálom képességeimmel úrrá lenni a nehézségeken, megpróbálom ellensúlyozni a hátrányosan ható tényezőket.

Említettem már, hogy jogász sohasem akartam lenni, a jogász pálya vajmi kevésbé érdekelt. Egyfajta érdeklődés volt pusztán bennem, vajon mi fog ebből az egészből kisülni. Amikor az egyetem elvégzése után Pestre kerültem, ez az érdeklődés azzal a talán örömteljes érzéssel párosult, hogy egy kutatóintézetben nyilvánvalóan elsődlegesen nem a nem túlságosan kedvelt joggyakorlat kerül előtérbe, hanem mód lesz arra, hogy olvasottság és nyelvismeret segítségével olyan világba kerülhessek s abban remélhetőleg helyt is állhassak, ahol nem a szorosan vett joggyakorlat vagy akár a tételes jog kérdései, hanem egy átfogóbb érdeklődési cél és kultúra szempontjai lehetnek majd dominánsok.

Tehát ez vezetett arra, hogy már az első érdeklődési kör sokáig meghatározó maradt, tudniillik az, hogy első nagyobb munkám egy nyugati irányzat, a relativista filozófia ismertetéséhez kapcsolódott. Amiben pedig éppen végső világnézeti kérdések úgyszintén napirendre kerültek. Szükségszerűen magával hozta ez, hogy mint egy relativista álláspont

részese érdeklődjem egy szigorúan abszolutista alapállás, a természetjog iránt. Aminek aztán publikációk lettek a folyományai, mind az egyik, mind a másik területen. Viszonylag korán született meg e témakörbe vágóan egyik jelentős munkám, amelyet aztán németre, oroszra is lefordítottak. S amely külföldön is meglehetősen visszhangot keltett,¹⁰⁰ és amelyről úgy tűnt, hogy meghatározó lehet további kutatási irányok szempontjából. Ez a reménykedésem az imént említett új intézeti elvárások okán nem volt folytatható.

Amikor az igazgató felé jeleztem azt az elképzelésemet, hogy korábbi tanulmányomat kibővítve egy jogfilozófiai beállítottságú kandidátusi disszertáció megírását irányzom elő, ő ezt kategorikusan elutasította azzal, hogy az Intézetben készül már ilyen jogfilozófiai irányultságú disszertáció más kutatótól, márpedig az nem volna helyes, ha az Intézet ily módon a burzsoá világban elért irányok mintájára orientálódna, olyan értelemben elkötelezően, hogy tehetséges fiatal kutatói erre adják fejüket. Mint hogy tehát ez az út bezárult, maradt az a téma...

- Kire s mire gondolhatott az igazgató? Mert hogy Peschka a jogviszonyelméletről írt, akkor tehát Kulcsárra?

- Kulcsárnak akkor már jelentek meg részben jogszociológiai írásai, ez kétségtelen tény.¹⁰¹ Viszont éppen Peschkával együtt egyik korai vállalkozásom egy olyan sokszorosított formában megjelent kiadvány volt, amelyben ismertető jelleggel mutattunk be nyugati jogelméleti irányzatokat és jelentős tanulmányokat.¹⁰²

- Ez az a bizonyos tankönyv?¹⁰³

- Nem, ez egy sokszorosított formában megjelent kiadvány volt. Ketten írtuk, lényegében majdhogynem kivonat jelleggel ismertető cikkeket, nyugaton megjelent cikkeknek kivonatait és ismertetéseit, amik lényegében egyfajta orientálódást jelentettek a nyugati kurrens jogelméleti irányzatok felé. Ezt kettőnkől az Intézet igazgatója nem tartotta helyes választásnak.

Most már ragaszkodott ahhoz, hogy egy korábban választott – és valljuk be őszintén, nem túlságosan gyorsan előrehaladó – téma, az államforma-tan kérdéseire irányítsa figyelmemet. Minthogy a téma nem különösebben érdekelt, arra szorítkoztam, hogy lelkiismeretesen elolvassam, ami elolvasható volt, s ennek alapján viszonylag későn megírom a kandidátusi disszertációt¹⁰⁴ erről az adott témáról. Noha felmerült az igény az Akadémiai Kiadó részéről, hogy ezt idegen nyelven is megjelentetnék, én még magyar szövege véglegesítését sem végeztem el, s még kevésbé kívántam ezt idegen nyelven.

¹⁰⁰ Péteri Zoltán tollából: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése, Az MTA ÁJI Értesítője, 1959/2. szám, 183-221. o. / Gustav Radbruch und einige Fragen der relativistischen Rechtsphilosophie, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. II, 1-2. szám, 1960, 113-160. o. / Густав Радбрух и некоторые вопросы релятивистской философии права, In Против современной правовой идеологии империализма: Сборник статей, Издательство Иностранной Литературы, Москва, 1962, 123-157. o. és hasonló gondolkörben még szintén Péteri Zoltán tollából: Az újjáéledt természetjog néhány jogelméleti kérdése a második világháború után, Állam- és Jogtudomány, 1962/4. szám, 469-505. o. / О некоторых чертах доктрины »возрожденного« естественного права, In Критика современной буржуазной теории права: Сборник статей, Перевод с венгерского, Прогресс, Москва, 1969, 118-164. o.

A magyar Radbruch-tanulmányt ismerteti csupán a szerb Strani Pravni Zivot 1960. május-június, 3. szám, 3-4. o. Ami nemzetközi fogadtatásukat illeti, valójában nem a Radbruch-tanulmányra, hanem csakis az újjáéledt természetjog tárgyalásának orosz változatára található mindösszesen négy szovjet disszertációs hivatkozás.

¹⁰¹ Szóba jöhet Kulcsár Kálmán tollából: Marxizmus és a történeti jogi iskola, Jogtudományi Közlöny, 1955/2. szám, 65-85. o., A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás, Magyar Filozófiai Szemle, 1961/3. szám, 333-354. o. vagy A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában, Állam- és Jogtudomány, 1962/3. szám, 314-355. o.

¹⁰² Közgyűjteményben sajnos nincs nyoma.

¹⁰³ Lásd 110. jegyzet.

¹⁰⁴ Péteri Zoltán: Az államformaelmélet alapkérdései. [Kandidátusi disszertáció.] [Kézirat] Budapest, 1969, 407. o.

Ezzel párhuzamosan viszont ugyancsak intézeti feladatokból adódóan újabb és újabb részterületek felé kellett fordulnom. Felhasználva a Nyugaton bizonyos értelemben megnyilvánuló érdeklődést, az intézet vezetői az emberi jogok s az állampolgári jogok témakörében kerestek és találtak olyan problémacsomót, amelynek kapcsán a magyar tudomány és ezen belül az Intézet esetleg a környező országok megközelítésmódjától eltérő, ám talán annál színvonalasabb közreműködésekkel tudna élni. Megszületett hát a terv, hogy az Intézet kollektív munkával készítsen elő egy gyűjteményes kötetet az állampolgárok jogairól és kötelezettségeiről. Ebben szinte mindenkinek megvolt a feladata, így nekem is, akinek a természetjogi alapvetést történeti szempontból kellett bemutatnom, ami többé-kevésbé összhangban is állt a természetjog körében végzett korábbi vizsgálódásaimmal. Hát most ezt kiegészítettem elég sok olvasással s a kérdéskör legkülönbözőbb aspektusainak bejárásával,¹⁰⁵ és tulajdonképpen itt váltam fogékonnyá az angolszász jogi kultúra iránt, mert hiszen éppen az emberi és állampolgári jogok európai eredetének kutatásánál rendkívül meggyőzőnek kellett éreznem azt az ismételten megfogalmazott tételt, amelyet azután európai, közép-európai felfogásban már klasszikusan képviseltem, hogy e jogok gyökerei tulajdonképpen nem a francia Deklarációban,¹⁰⁶ hanem az angol polgárjogokban¹⁰⁷ keresendők. A magam részéről azóta is meggyőződéses híve vagyok annak az alapállásnak, hogy ezeket a jogokat elsősorban az angol jogi kultúra területén lehet eredetükben legjobban kimutatni. Nos, ez a kötet megjelent, nagy elismerést aratott, nemzetközileg is visszhangot keltett,¹⁰⁸ úgy tűnt tehát, hogy új terület nyílt meg a kutatás számára.

Ekkor, bizonyos értelemben váratlanul, megint megnyílt a paradicsom bezárultnak hitt kapuja. Szinte előzmények nélkül, de talán összefüggésben azzal, hogy az Intézet jogelméleti osztályán ekkor már hárman dolgoztunk ilyen irányban legalábbis érdeklődő fiatalok, az igazgató hozzájárult ahhoz, hogy gyűjteményes kötetet, tanulmánykötetet jelentessünk meg *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről* címmel. Ez azt jelentette, hogy egy kilenc tanulmányból álló kötet megírásába fogtunk, ahol nyolc tanulmányt intézeti munkatársak, egyet egyetemi oktató¹⁰⁹ készített el. Az igazgató részvételével három intézeti jogelméleti szakember két-két tanulmánnyal járult hozzá a kötet anyagához. Az előzőekből adódóan én az említett tanulmánnyal, valamint egy kibővített természetjogi tanulmánnyal szerepeltem, s minthogy ez a kötet is jelentős visszhangot keltett nyugaton, idegen nyelven is megjelentették,¹¹⁰ világossá vált, hogy az intézet ezen a téren is képes arra, hogy a Kelet-Európában akkoriban uralkodó eleve elutasító és csupán ideológiai érdekekkel dolgozó felfogást mellőzve, érdemben egyfajta belső kritika segítségével közelítsen a főbb nyugati irányzatokhoz. Természetesen egy pillanatra sem akarom azt mondani, hogy ez a kötet teljesen független lett volna a kor szellemétől és a magyar valóságtól. Ez a kötet többé-kevésbé sikeresnek bizonyuló vállalkozás volt arra, hogy a korábbi rendkívül merev álláspont helyére egy rugalmasabb, hajlékonyabb álláspontot állítson, néhány a nyugati irodalomban mutatkozó fő irányzathoz megkíséreljen érdemben közelíteni s eredményeiket értelmezni. A kötet jellegére egyébként rányomta bélyegét, hogy az Intézet igazgatója hármunkra bízta a bevezető előszónak is tekinthető szöveg megírását, amelyet mi legjobb tudomásunk szerint tárgyilagos szellemben valósítottunk meg, és kivívtuk ezzel az igazgató azon megjegyzését,

¹⁰⁵ Péteri Zoltán: Az állampolgári jogok és a természetjogi elmélet. In Halász – Kovács – Szabó (szerk.) i. m. 91-146. o. (2024. május 1.)

¹⁰⁶ Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (1789. augusztus 26.); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Emberi_és_polgári_jogok_nyilatkozata (2024. május 1.)

¹⁰⁷ Vö. <https://oll.libertyfund.org/pages/pocket-guide-to-political-and-civic-rights> (2024. május 1.)

¹⁰⁸ Lásd 83. jegyzet.

¹⁰⁹ Szentpéteri István (Szeged).

¹¹⁰ Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 510 o. / Туманов, В. А. (ред.): Критика современной буржуазной теории права. Прогрес, Москва, 1969, 286. o.

Recenziójával sajnos nem találkoztam.

hogyan e bevezető tanulmány nem marxista, tehát ő ezzel nem ért egyet. A kötet sorsa ezzel megpecsételődni látszott. Számomra is ezért nagy megenyhülést jelentett, hogy mondanivalóját az igazgató azzal folytatta, hogy ez a kötet megjelenésének nem akadály. Ő ugyan nem írja alá ezt a bevezetőt, de ha mi ezt akarjuk megjelentetni, ő ezt engedélyezi. A kötet megjelent, így és ebben a formában, és igen kedvező méltatást kapott nyugati szakkörök részéről egyaránt.

- Egy kérdésem pontosan erre irányult volna, hogy valóban, kortársi olvasmányélménnyel mondhatom, hiszen pár évvel később már olvashattam, nagyon érdekes szöveg ez a bevezető rész. Számomra legizgalmasabban azért, merthogy az egyes tanulmányok, ha szabad ezt mondanom, okoskodó mondatok és örök rész-argumentumok tömegébe rejtik el a saját kvázi-világképi állásfoglalást. Itt és ebben pedig készült egy katekizmuszerűen, nagyon világos szavakkal, a kor szelleméhez képest emlékezetem szerint egy nagyon liberális valamiféleség, textus. Egyetlen zavarba ejtő momentum számomra első olvasatában az volt, hogy valóban nem volt senkitől sem szerzőként jegyezve. Tehát az olvasó mindvégig kétségben maradt, hogy ez honnan s kitől is származik¹¹¹ – de hiszen erre most válaszoltál. A másik kérdésem pedig arra irányult volna, hogy kicsit közelebb kerüljünk a korabeli könyvkiadási mechanizmus megértéséhez, nevezetesen, hogy tudnál-e pontosabb lenni a kiadás folyamatának leírásában. A tanulmányok már elkészültek-e vagy csíraformában nagy részük már összeállt-e, amikor az igazgató valamikor döntött; illetőleg magatok rábeszéltek-e, vagy egyáltalán ő rábeszélhető volt-e bármire; tehát hogy egyértelmű volt-e, hogy ő azt mondja, lesz egy ilyen kötet, és akkor lett is? Mesélnél erről kissé részletesebben?

- Az első kérdésre azzal válaszolhatok, hogy mind a hárman foglalkoztunk folyamatosan nyugati irányzatokkal. Olvastunk, hiszen mind tudtunk idegen nyelveket, nyugati világnyelveket, tehát a nyugati irodalomban megjelent legfrissebb köteteket s a régebbi klasszikus értékű műveket egyaránt forgatva formálódott álláspontunk egyik vagy másik szerzővel vagy irányzattal szemben. A magam nevében nyilatkozva én bizonyos értelemben a fiókom számára olvastam és jegyzeteltem, mert nem volt világos számomra, hogy egyáltalán nyílik-e bármikor lehetőségem arra, hogy ilyen kérdésekkel foglalkozhassam. Az állampolgári jogok kötetében megjelenő természetjogi tanulmány már felcsillantott ilyen lehetőségeket, ahol hasznosítani tudtam ez irányú olvasmányokat. Most azonban ez a kötet egy teljességgel más megfontolásból született, és nem is a mi kezdeményezésünkre. Úgy tűnik, az Intézet igazgatója kereset és talált ezzel a kötetrel egyfajta lehetőséget arra, hogy a magyar tudomány a nyugati jogelméleti áramlatok sodrába bekapcsolódhasson, és akár egy ilyen kritikai elemző tanulmánykötet formájában beszéljenek rólunk. Tudják meg azt, hogy van itt egy olyan intézmény, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, ahol ilyen kutatások is folynak. Ebből az igényből az igazgató kezdeményezésére született ez a kötet, mi pedig ennek megjelenését igen gyorsan lehetővé tettük azzal, hogy mindnyájunknak voltak kész vagy félkész anyagai már, amiket lényegében hozzá kellett simítanunk – adaptálnunk – a kötet tematikájához és elképzeléseihez. Ebből a szempontból tehát különböző oldalról érkező igények találkoztak, és meggyőződésem szerint a siker az Intézet igazgatóját arra indította, hogy újabb, más területeken is keresse egy a Nyugattal való ilyen párbeszéd lehetőségeit, még akkor is, ha ez a párbeszéd az ő oldaláról szigorúan marxista alapon és az Intézet jellegéből következően, mint intézeti munka is, természetesen egyfajta akkor szocialistának nevezett alapállást tükrözve jelenik meg.

Két vállalkozás került szinte egyidejűleg napirendre éppen az igazgató ezen alapállásból kiinduló törekvése eredményeként. Az egyik a szociológia, a jogszociológia

¹¹¹ És valóban: az Országos Széchenyi Könyvtár bibliográfiai leírása természetesen a kötet Bevezetését is a szerkesztőnek, Szabó Imrénének tulajdonítja.

művelésének felelevenítése Magyarországon, hiszen voltak ennek már a Horthy-korszakban is gyökerei, sőt kimagasló eredményei. Ez a jogszociológia azonban – együtt a Nyugaton művelttel – nálunk hosszú ideig tiltott gyümölcsnek számított, képviselőit pedig elnémították, háttérbe szorították. Most az igazgató elérkezettnek látta az időt, hogy felhasználva az intézet egyik fiatal munkatársának, Kulcsár Kálmánnak ez irányban egyre erőteljesebben kibontakozó kezdeményezéseit, zöld utat biztosítson eme munkálatoknak, és a Magyarországon elindítandó jogszociológiai munkát lehetőség szerint exportálja a baráti országok felé is. Az első lépést ezen a téren, mint ismeretes, egy szociológiai felmérés jelentette *A jogismeret vizsgálata* címmel,¹¹² amelyet az Intézet részéről Kulcsár Kálmán szervezett, és amely hosszú előkészületek után arra a kérdésre volt hivatva választ adni, hogy ismerik-e az állampolgárok a jogszabályokat. Habár a vizsgálat megindítását az első pillanatban senki nem hátráltatta, illetékes körök mégis hamarosan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a vizsgálatnak már a megindítása is értelmetlen, hiszen Magyarországon minden állampolgár tökéletesen ismeri a jogszabályokat. Minthogy az Intézet ezzel szemben eltérő álláspontot vallott, nehéz harcba került, de végül sikerrel járt, mert az illetékesek hozzájárultak a vizsgálat megindításához. Ugyanakkor tudvalévő, hogy a vizsgálat a vezető párt- és állami funkcionáriusok számára megdöbbentő eredményt hozott, amennyiben 50% körüli eredményben jelölte meg a magyar lakosság jogismeretének szintjét. Ezért ez egyfajta fordulatot hozott az illetékeseknek a tömegkommunikációval kapcsolatos állásfoglalása terén, és rövid időn belül megsokasodtak az újságok jogi rovatai, rádió- és televízióműsorok tűzték napirendre a jogi kérdéseket; az Intézet ellentmondásával tehát ez a kezdeményezés rendkívül sikeresnek bizonyult.

Mikor aztán az Intézet delegációjának Moszkvában tett hivatalos látogatása során az Intézet igazgatójának sikerült a szovjet intézet vezetését rávenni arra, hogy ebbe a vonalba bekapcsolódjék, úgy tűnt, hogy a csata már meg is van nyerve, merthogy ettől kezdve zöld utat kaptak a baráti országokban is sorra kibontakozó jogszociológiai munkálatok, köztük empirikus módszerekkel végzett felmérések úgyszintén, ami akkoriban a jog területén ismeretlen megközelítésnek számított.

A másik ilyen, és talán még nagyobb sikerrel végrehajtott kezdeményezés az igazgató jogösszehasonlító érdeklődésével függött össze. Ti. az igazgató meghívást kapott előadások tartására a strasbourgi székhellyel működő különös intézmény szesszióira,¹¹³ és ott olyan légkörrel találkozott, amely számára elfogadható és vállalható feladattá tette az ottani közreműködést. Ez az ún. nemzetközi fakultás ugyanis alapításától kezdve arra törekedett, hogy a világ nagy jogcsaládjairól ismereteket közvetítsen posztgraduális szintű jogászok számára. Az volt ebben rendkívül jelentős újítás a korabeli nyugati felfogáshoz képest is, hogy ezt a tájékoztatást az adott jogcsalád képviselőitől várta el. Így tehát Strasbourgban kezdettől fogva kizárt volt a nyugati országokban működő úgynevezett szovjetológusok közreműködése. Ezen nemzetközi fakultás vezetője kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ún. szocialista jog oktatására és megismertetésére, merthogy ez egy okító intézmény volt, az ún. szocialista országokból jött szakembereket kell felkérni. Ez a gyakorlat mindmáig is érvényesül e nemzetközi fakultás munkájában. Más szocialista országokból érkező és persze magyar oktatók egyaránt bekapcsolódtak tehát munkájába, és az Intézetnek is gyakorlata lett, hogy fiatal munkatársait ösztöndíjas hallgatóként rendszeresen kiküldje ennek kurzusaira. Magam 1966-tól kezdtem el ott oktatni, és ez immár három és fél évtizede tartó folyamat az életemben, amit nagy kedvvel végeztem s végzek ma is. A jogösszehasonlítás térhódítását nálunk, mint már erről korábban szoltunk, Szabó azzal is elősegítette, hogy az Intézet keretében létrehozta a Jogösszehasonlító Osztályt, amelynek

¹¹² Kulcsár Kálmán (szerk.): *A jogismeret vizsgálata*. Társadalom és jog, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1967, 43 o. + 46 tábla.

¹¹³ Lásd 79. jegyzet.

vezetését rám bízta, s lehetővé tette az Osztály bekapcsolódását különböző nemzetközi vállalkozásokba. Az Osztály számos publikációról gondoskodott, melyek jórészt ismertető, leíró jellegűek voltak, de részben elméleti-módszertani tanulmányokkal is fellépett, és rendszeressé vált képviselőnk a különböző nemzetközi jellegű, jogösszehasonlítás égisze alatt megrendezett konferenciák, kongresszusok, vitaulések munkájában. Ez rövidesen az Intézet tevékenységének súlypontja lett.

Az igazgató erőteljesen elkötelezte magát ebben a nemzetköziesedésben, s ennek eredményeként születhetett két olyan vállalkozás, amelyre hitem szerint indokolt felhívni a figyelmet.

Az egyik egy gyűjteményes mű, tanulmánykötet, mely *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete* címmel született. Szerzői ebben a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseit vetették fel és vizsgálták. Már az első jelzések nyomán a kötet iránt jelentős nyugati érdeklődés nyilvánult meg, aminek eredményeképpen a holland Sijthoff kiadó magának igényelte a kiadás jogát, s ezt a budapesti Akadémiai Kiadóval folytatott tárgyalások után egy közös magyar–holland kiadás formájában realizálta is.¹¹⁴ A kötet rendkívül kedvező visszhangot keltett, több olyan kritika jelent meg róla, mely a jogtudomány érettségének jeleként értékelte a kötetet és tanulmányait, hiszen egy divatos, a jogösszehasonlítás jelszavát magán hordozó vállalkozás volt.

Ugyancsak e körben a másik vállalt feladat a négyévenként rendezendő jogösszehasonlító világkongresszusok sorában egy magyarországi nemzetközi kongresszus megrendezése. Rendkívüli volt a feladat, s ma is borzong a hátam, ha arra gondolok, hogy milyen kis erővel vállalkoztunk egy 800 résztvevős kongresszus megrendezésére 1978-ban. Minthogy az igazgató e kongresszus megszervezését is a vezetésem alatt álló osztályra bízta, viszonylag kis erővel, de azok szinte maradéktalan felhasználásával e kongresszus előkészítése kötötte le mintegy két esztendő teljes energiáját. Ám végeredményként a kongresszus rendkívül sikeresnek bizonyult: azóta is modell-értékűnek tekintik, és a szocialista jogtudomány számára azt a nem kis eredményt hozta, hogy első ízben került sor ilyesmire, és ez sikeresen és Magyarországon történt.

Ez a terület, tehát a jogösszehasonlítás azóta is tevékenységem fő területe, amennyiben ennek elméleti, módszertani, rendszertani kérdéseivel folyamatosan foglalkozom, sőt sikerült ezen a téren az egyetemi oktatásban is lépéseket tennem. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara állam- és jogelméleti tanszékének keretében lehetővé vált speciálkollégium indítása a jogösszehasonlítás alapkérdéseiről, és ez fiatalok, leendő magyar jogászok számára lehetővé teszi bizonyos európai és ezen túlterjedő jogfejlődések képződményeivel való ismerkedést, és ezzel jogi kultúrájuk horizontjának a kiterjesztését.

- Hadd tegyek fel néhány kérdést, ami elhagyott időszakokat illet. A korai évekről szólván, az 1950-es évekre itt az Intézetben meginduló érdeklődéséről elkezdted mesélni. Feltehetően és sajnos többségükben már meghaltak ugyan az e korban társaid, de nagyon érdekes lenne tudnunk, hogy kik voltak azok, akikkel majdnem egészen őszinte lehetett az ember. Tehát a Te esetében kik voltak azok a kortárs vagy idősebb társak, akiknek saját kétségeidet feltárhattad, akik irányában távolságtartásodat feloldhattad, akikkel a korabeli uralkodó légkör ellenére őszintén megoszthattad töprengéseidet?

¹¹⁴ Szabó Imre (szerk.): *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 241 o. / Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *A Socialist Approach to Comparative Law*. Akadémiai Kiadó, Budapest & Sijthoff, Leyden, 1977, 235 o. Recenzió: Hazard, John N. in *Review of Socialist Law*, Vol. 3, No. 4, 1977, 500-508. o.; Jorge L. Carro in *Law Library Journal*, Vol. 70, No. 3, August 1977, 391-392. o.; B[ianchi], L[eonard] in *Pravny Obzor* (Teoreticky Casopis Pre Otazky Statu a Prava), Vol. 60, No. 5, 1977, 427. o.; Butler, W. E. in *American Journal of International Law*, Vol. 72, No. 2, 1978, 451-452. o. [DOI: 10.2307/2200000]; Green, L. C. in *Chittys Law Journal*, Vol. 27, No. 5, 1979, 178-179. o.; Ginsburgs, George in *American Journal of Comparative Law*, Vol. 28, No. 1, Winter 1980, 113-117. o.; Hazard, John N. in *American Journal of Comparative Law*, Vol. 28, No. 4, Fall 1980, 673. o.

- Nem voltak és nincsenek is pesti gyökereim. Az ELTE jogi karán főleg pécsi egyetemi múltamból maradtak fenn olyan kapcsolatok, amelyekre szívesen nyúltam vissza későbbi fővárosi tevékenységem során. Így rendszeresen találkoztam régi professzoraim közül, Óriás Nándorral, Kislégi Nagy Dénessel, gyakorta Rudolf Lóránttal, esetenként Losonczy Istvánnal.
- Losonczy milyen lehetett? Ugye, most elsősorban az 1950-es évekről beszélünk inkább, semmint az 1960-as évek közepéről.
- Losonczy képe úgy maradt meg bennem, mint egy rendkívül nagy tudású emberé, aki akkor volt éppen oktatóm, mikor a jogbölcselet területéről átirányított a büntetőjogi tanszék élére. Nekem ő büntetőjogot oktatott, de tudtam arról, hogy az előttem járó évfolyamot még jogbölcseletre okította, és úttörő jellegű, rendkívül érdekes egyetemi jegyzetet is készített ebből a témakörből.¹¹⁵
- Ez akkor még a kezetekbe kerülhetett. Vagy netán a professzor hozzásegített egy példányához?
- Az előttem járó évfolyamon voltak barátaim, akik ezt a jegyzetet hozzám eljuttatták, úgy hogy volt módom a jogelmélet problémáival még csak ismerkedő fiatal jogászként megismernem ezt a kéziratot.
- És inkább egy teljesen szuverén alkatot láttál benne, vagy inkább valakit, aki láthatóan szenved?
- Az egyértelmű volt, hogy Losonczy nem érezte jól magát ott, ahová elhelyezték. Egyértelműnek tűnt – és ez megjegyzéseiben is megmutatkozott, merthogy azok közé tartoztam, akik előtt, jól ismerve hovatarozásomat, tett időről időre elkötelező jellegű megjegyzéseket, határozott utalásokat is –, hogy ő, tehetségéhez és ambícióihoz képest, félreállított embernek érzi magát. Ez a kapcsolat közöttünk a fővárosba kerülésem után sem szakadt meg, és érdekes módon egy új aspektussal gazdagodott, amennyiben...
- Hadd legyünk egy pillanatig közönségesek. Losonczy nem volt egy megközelíthető lény. Te Pesten voltál és egyébként sem voltál pécsi. Tehát akkor ez azt jelentette, hogy Te Pécsre leszállván a vonatról telefonálhattál neki? Hogy esetleg elmehessél a lakására? Mert ez szokatlan lenne. Vagy a tanszékre csak úgy be lehetett kopogni? Esetlen már későn a délutánban?
- Nem. Ez nem így volt, és éppen erről kezdtem el az imént beszélni. Arról tehát, hogy vidéki magányából, elszigeteltségéből, háttérbe szorítottságából kiutat keresve Losonczy igyekezett olyan csatornákat keresni, amelyek révén a beragadottságból történő kilépés, a kiszabadulás, ha talán nem is kecsegtet biztos jövővel, de esetleg felcsillantja egy kedvezőbb jövő lehetőségeit. Nos, ehhez Losonczy feltehetően ott keresett valamiféle támpontot, hogy én történetesen éppen a magyar jogi élet mindinkább központjává váló Állam- és Jogtudományi Intézetnek voltam a munkatársa, nem egyszer képviselve az Intézetet konferenciákon, így Pécsen is.¹¹⁶ Nos, az volt a benyomásom, hogy úgy tekintett rám, mint egykori kedves tanítványára, aki előtt vannak bizonyos lehetőségek, és aki feltehetően hajlandó lesz e

¹¹⁵ Lásd 24. jegyzet.

¹¹⁶ A Dunántúli Napló, 1963. április 17., 88. szám, 5. o. ad hírt délutáni programként arról, hogy Antalffy György – Halász Pál: Állam, jog, társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1963, 457 o. könyvének bemutatója lesz Csizmadia Andor (Pécs), Péteri Zoltán és Szentpéteri István (Szeged) részvételével, a Dunántúli Napló, 1965. szeptember 26., 227. szám, 1. o. a pécsiektől rendezett csehszlovák–magyar jogtörténeti konferenciáról szóló beszámolójában államformatani előadását ismerteti, a Dunántúli Napló, 1970. április 30. 100. szám, 4. o. pedig említi, hogy a Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából Pécs egyetemi aulájában rendezett jubileumi tudományos ülészakon Bihari Ottó (Pécs), Szamel Lajos (Pécs) és Horváth Tibor (Budapest, MTA AJT) mellett – »Lenin és a törvényesség« címmel – ő is előadott. Vö. az intézeti jogelméletek – Szabó Imre, Kulcsár Kálmán, Peschka Vilmos, Varga Csaba – tanulmányosorozatával az évfordulós kiadványban – Чхиквадзе, В. М. – Топорнин, Б. Н. (ред.): В. И. Ленин о социалистическом государстве и праве. Наука, Москва, 1969 – , amely dolgozatok egyikeként szerepelt Péteri Zoltán: A jog és a törvényesség megszilárdításának néhány kérdése Lenin műveiben, Állam- és Jogtudomány, 1970/l. szám, 34–44. o.

lehetőségekből az ő számára is bizonyos utakat nyitni. Erre konkrét lehetőség akkor adódott, amikor megkezdtek a nemzetközi jogösszehasonlító kongresszusokra készült magyar nemzeti referátumok önálló kötetekben történő megjelentetését. E köteteket ti. rendszeresen én szerkesztettem,¹¹⁷ és a szerzők közt sok esetben Losonczy is szerepelt. Ő ezt minden alkalommal szívélyesen köszönte meg nekem, mert abban a tévhitben élt, hogy tőlem függ az, vajon e kötetben kinek a munkája jelenhet meg és kié nem. Szó sincs erről, merthogy ebben a kérdésben is természetesen nálam magasabb fórumok döntöttek, de minthogy Losonczy nem volt *persona ingrata*, az ő részvétele ellen soha senki sem emelt vétót.

Jóval később, mintegy másfél évtizeddel később kerülhetett sor arra, hogy most már ilyen előzmények után, meghívást kaptam lakására is, ahol rendkívül szívélyesen fogadtak, és látható volt, hogy ő bennem mindenekelőtt egyfajta fegyvertársat lát, esetleges ambícióinak vagy azok egy részének felkarolásával és támogatásával. Egyébként ugyanilyesmit tapasztaltam egykori igen kedves professzorom, Rudolf Lóránt részéről szintén, aki konkrét esetekben kérte segítségemet, alkalmanként ilyen vagy olyan problémája megoldásához.

- És Losonczy professzor megnyilatkozott, mint jogfilozófus? Akár nosztalgikus megjegyzésekkel, vagy...

- Nagyon gyakran és nagyon keserűen tudott nyilatkozni háttérbe szorítottságáról, ismerősök, kollégák, egykori beosztottjai újabb tevékenységéről, és volt olyan benyomásom, hogy ezek a találkozások biztosítottak számára alkalmat arra, hogy nyugodtan kiöntse szívét valaki előtt, aki megbízható, és aki e szempontból nem jelenthet veszélyforrást. Ezek az 1970-es évek, ezek dereka, ezek ha nem is legutolsó, de élete végének pillanatai voltak. Úgy hogy vele, mint jogfilozófussal sajnos nekem nem is volt, nem is lett kapcsolat. Ő jogfilozófiai kérdésekről egy-egy...

- Mennyire nézhettél körül a lakásában, egy nagyon sajátos ízlésű polgári úrnak a birodalmában?

- Semennyire. A lakása előterét nevezhetjük szalonnak, nos, ott ültünk le, ahol kávé, süteményt szervíroztak. A felesége¹¹⁸ is gyakran ott volt, kedves beszélgetéssel telt az időnk, de mindvégig ebben a sérelmeket emlegető légkörben.

- És itt az Intézetben kikkel barátkoztál?

- Itt az Intézetben hozzávetőlegesen egykorú kollégákkal voltam körülveve. Mindegyik önálló felség, ugyanakkor egyik közelebb, másik távolabb tőlem. Közös vonásukként talán a tehetséget említhetném, mert hiszen valamennyien szakmájuk elismert művelőjeként élték le életüket. Többek közt igen jó barátságba kerültem Kulcsár Kálmánnal, akivel nagyon sok vonatkozásban, követendő stratégiai és taktikai kérdésekben is véleményt cserélve egyetértettünk. Sajátos baráti kapcsolat fűzött Peschka Vilmoshoz, akivel nagyon sok kérdésben voltak jelentős véleménykülönbségeink, amikről mindmáig most már lassan ötvenéves barátságra visszatekintve elmondhatom, hogy ma is fennállanak, akivel azonban mindvégig megmaradt egy rendkívül baráti hangnem és légkör. A kezdeti években Herczegh Gézához fűztek szoros baráti szálak, ezek azonban az ő Pécsre kerülésével és az Intézettől való eltávolodásával erősen meglazultak, majd pedig úgyszólván teljesen megszűntek.¹¹⁹ Érdekes színpontot jelentett ebben a körben Viski László, aki rendszeresen, heti gyakorisággal keresett fel itt, a Várban, immár három évtizede e szobámban, hogy kipanaszkodja magát s az őt ért sérelmekről beszámoljon. Tekintettel arra, hogy én ezeket a sérelmeket nem éreztem, igyekeztem felhívni a figyelmét – és rögtön hozzáteszem, hogy teljesen sikertelenül –, hogy a sors ő hozzá éppen meglehetősen kegyes volt, hiszen fiatalon igen jelentős szakmai és

¹¹⁷ Lásd 86. jegyzet.

¹¹⁸ Csécsy-Nagy Éva megyei bírósági tanácsvezető.

¹¹⁹ Az ezredforduló egyik informális FIDESZ-összejövetelén Herczegh Gézával beszélgetve, fülbesuttogóvá vált hangon mesélte el, hogy valamikor az 1950-es években öccse okán történő támadhatóságától való félelmében Péteri belépett a Pártba, ami az ő részükről úgymond a szoros baráti közösségből való kizárást eredményezte.

előrehaladási eredményeket mondhatott magáénak. Számomra bármennyire is tragikus volt, és bármennyire is mellbe vágott mindannyiunkat az ő életből való önkéntes távozása, az előzmények alapján ez nem volt számomra egészen meglepő.

- Viski Lászlóban még magam is egy olyan örök elégedetlent ismertem meg, aki túlságosan tragikusan látott mindent, és akiről mindig úgy éreztem, hogy túlságosan felnagyította, az őt ért, megítélésem szerint kisebb súlyú sérelmeket.
- Ez inkább nem egyéb probléma lehetett, mint hogy Lacinak volt egy olyan származása, ami külön...
- Feltehető, hogy a kettő együtt járhatott.
- Laci származása nem éppen predestinált az ebben a rendszerben való előrehaladásra. Nagypolgári családból származott, miniszteriális felmenőkkel, akik természetesen a Horthy-korszakban töltöttek be fontos állásokat, ennél fogva ő érthetően állandó rettegésben élt, állandó feszültség vibrált körülötte, hogy hát ez az ő származása nem fogja-e jóvátétel nélkül lerombolni előrehaladási esélyeit. Magam ilyen veszélyeket nem láttam. Ebben az intézetben különösen nem, és Viski hazai és külföldi elismertségét ismerve semmilyen okot nem találtam ennek a végletesen pesszimista világérzetnek az indokoltságára. Azt pedig enyhén szólva sajátosnak ítéltam, és ebben a kérdésben is éles ellentéteink voltak... Ti. én köztudomásúlag elkötelezetten család-centrikus ember vagyok, ezt négy született gyermekem is bizonyítja. Ezzel szemben Viski a leghatározottabban és igen éles formában bírálta az én úgymond lelkiismeretlenségemet, hogy egy ilyen világban utánpótlásról gondoskodom. Arra a kérdésemre pedig, hogy ő miért nem teszi ugyanezt, csak gúnykacajjal válaszolt, majd hozzátette, hogy az ő esetében ez amúgy sem jöhet számításba, mert az ő dédapja olyan szembetegségben szenvedett, amely végső soron megvakulással járt. Hát ő, lelkiismeretes emberként, nem teheti ki utódait ennek a veszélynek.
- Ez talán itt nem érdekes, de úgy éreztem, hogy ugyanakkor ő szépen élt a feleségével, s úgy emlékszem, hogy a temetésén egy nagyon szép asszonyt láttam özvegyeként. Szóval, vajon ez a mentális ború beárnyékolta magánéletét is?
- Ezt nem tudom megítélni. Talán kívülről annyit mondhatok, hogy engem is nagyon meglepett Viski Laci választása, amikor házasságkötését bejelentette. De nehéz erről beszélni.
- A második visszatérő kérdésem különösen szűkebb szakmánk számára érdekes, ti. amiről azt mondtad, hogy kéziratban maradhatott. Beszélnél-e arról, hogy mi volt ez a könyvatos vagy bármi, azaz ez a polgári jogfilozófiákról beszámoló dolgok? Végül is idézetgyűjtemény volt? És nagyjából milyen nevekkkel? És milyen formában jelent meg? Gépiratként?
- Gépelt szöveg volt, szegény Nagyné¹²⁰ gépelte. Próbálom felidézni, hogy mi is volt benne. Nos, általunk olvasott jogelméleti vonatkozású nyugati folyóiratokban megjelent cikkek, részben csak bibliográfiai adatok, részben rövid ismertetések, és az egészét bevezette egy mintegy tíz oldalas szöveg, amelyet, mint mondtam, ketten írtunk. Tulajdonképpen ennek a vállalkozásnak az újszerű voltát volt hivatva félig meddig mentegetőzve végrehajtani.
- Ez vajon érdekes még ma?
- Nem. Meggyőződésem, hogy nem. Nem is tudom, hogy egyáltalán fellelhető-e. Nekem nincs belőle példányom. Legalábbis nem találtam meg. Ugyancsak nincs meg az egyik első egyetemi oktatási anyagom, amikor is ez a fiatal gárda összefogott annak érdekében, hogy egy egyetemi jegyzetet készítsen. A fölöttünk járó generáció tagjai közül egyedül Antalffy György írt egy fejezetet ebben a jegyzetbe, viszont írtak bele Kulcsár,

¹²⁰ Nagy Lajosné Dusa Margit (Budapest 1917 – Budapest 1978) 1948-tól dokumentátor az Államtudományi Intézetben, majd 1950-től az Állam- és Jogtudományi Intézetben, utóbb német és francia szakfordító; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC10888/11050.htm> (2024. május 1.)

Peschka, Sztodolnik Laci, Szegvári Kati,¹²¹ és jómagam. Lényegében hát megpróbáltuk belevágni a fejszénket egy majdani feladatba, amikor reményeink szerint egyetemi oktatóként saját jegyzetet, tankönyvet írni — vajon milyen is lehet ez?

- És mi lett a sorsa?
- Megjelent ebben a formátumban, tehát nem nagy formátumban, sokszorosított formában, bizonyos stencilre írták emlékezetem szerint, szóval megjelent,¹²² volt is belőle példányom, de nem tudom, hová lett. Valaki kölcsönkérhette, pedig hát érdemes volna ezt most látnunk, hiszen mindnyájunknak egyik első munkája volt.
- Következő kérdésem két írásodra irányult volna, emlékeztetve Téged két korai dolgozatodra, az egyik a Magna Chartát érintően, hogy fontos-e ez az emlékezetedben, a másik pedig első jogösszehasonlító munkád, a jogelvekről.¹²³ Olyasmik-e ezek, amikre szívesen emlékszel, mert önálló, izgalmas megoldásokba kezdteél?
- Nem tudom. Amit említettél, ez az Aranybulla, ti. egy amerikai professzor, Morris Forkosch¹²⁴ felkérésére született, aki tanulmányt kért tőlem, rövid ismeretség alapján, egy kötet számára. Engem a téma nagyon érdekelt, mint bármi, ami történeti vonatkozású, és minthogy kezdettől fogva van bennem a pedagógusi véna, rendkívül szeretek felvilágosítani, érdeklődőket egy számukra még ismeretlen világba beavatni. Nem egyszer fogtam ilyen történeti jellegű, történelemmel kapcsolatos kérdésekbe, szívesen tettem eleget ilyen felkérésnek és nagyon szívesen írtam meg ezt a tanulmányt, és az a benyomásom, hogy nem is végeztem rossz munkát. A jogelvek kérdése távolabb állt tőlem. Erre Szabó ösztönzésére kellett vállalkoznom, hogy a kongresszusra készüljön ebben a témában nemzeti referátum.
- Herczegh Géza ekkor már dolgozhatott a saját, részben jogelméleti témájában?¹²⁵
- Herczegh Géza koncepcióját nem hasznosítottam ebben az írásban. Én egy olyan felfogást próbáltam kidolgozni, amelynek egyes momentumait az Intézet igazgatója már felvázolta. Ez a jogelvek három szintje, amennyiben nem csak szorosán vett jogelvekről beszélt, hanem egyfelől a társadalmi élet szintjén, másfelől az államélet szintjén, és harmadfelől és végül a jog szintjén jelentkező jogelvekről. Ezt a megközelítést én olyannyira termékenynek tartottam, hogy ezen tovább dolgozva ezt érvényesítettem egy New Orleans-ban tartott konferencián, ahol a világ nyugati szovjetológusai vettek részt, az ún. szocialista világból pedig egy lengyel professzor és jómagam, és így került sor egy meglehetősen hosszú és érdekes vita keretében azoknak a kérdéseknek a tisztázására is, hogy mi a szovjet jog és az

¹²¹ Nagyné Szegvári Katalin (Szeged 1930 – Budapest 2012) szegedi, majd budapesti jogtörténész; vö. Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In *Jogelméleti Szemle*, 2012/1. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> ill. <https://www.elte.hu/content/elhunyt-nagyne-dr-szegvari-katalin.t.8356> (2024. május 1.)

¹²² Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Imre – Sztodolnik Mihály – Sztodolnik László: Állam- és jogelmélet. (Egyetemi jegyzet, 1956/57. tanév 1–2. félév.) ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1957 [1958; 1960], 256 o.

¹²³ Péteri Zoltán tollából: The Golden Bull of Hungary and the Problem of Human Rights, In Forkosch, Morris D. (ed.): *Essays in Legal History in Honor of Felix Frankfurter*, Bobbs-Merril, Indianapolis, [1966], 211-225. o. egyfelől, valamint The Nature of the General Principles of the Law. In Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 43–59. o. és Questions of Comparative Analysis of the General Principles of Law, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXVIII, No. 1-2., 1986, 45-55. o.

¹²⁴ Morris D. Forkosch (New York 1908 – New York 1999) ügyvéd, 1949–1972 közt a Brooklyn Law School professzora, rendkívül termékeny s jogtörténetben különösen aktív szerző, a róla elnevezett éves könyvdíj alapítója.

¹²⁵ Herczegh Géza tollából: The General Principles of Law Recognized by Civilized Nations (To the Interpretation of Article 38 of the Statute of the International Court of Justice), *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. VI, No. 1-2, 1964, 1-35. o. ill. – akkoriban szokatlan rövidségű, 10½ íves kandidátusi disszertációjaként *General Principles of Law and the International Legal Order*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 129 o.

un. népi demokratikus országok joga közötti hasonlóság és különbség. Ennek a konferenciának az anyagához készített referátumomban vállalkoztam arra, hogy ismét a jogelvek oldaláról közelítsem meg a kérdést.

- Itt akkor, ha jól értem, a lengyel résztvevő nem jogelméletes volt. Ám továbbmenve kérdezem, miután a jogelvek témáját követően még több ilyen nemzeti referátumot írtál s jelentettél meg a magad szerkesztette kötetekben¹²⁶ – nos, van-e olyan ezek közt, aminek számunkra emlékezetesnek kellene lennie?
- Kérlek szépen, számomra a legérdekesebb és mindmáig a legjobban foglalkoztató az, amelyiket a pescarai kongresszusra készítettem az összehasonlító módszerről az állami jelenségek világában.¹²⁷ Lévén köztudott, hogy a jogösszehasonlítás alapvetően a civilizatikához kapcsolódik. Polgári joghoz, kereskedelmi joghoz, és így tovább. Magam már igen korán arra az álláspontra helyezkedtem, hogy különösen az ún. szocialista jog megítélésénél a magánjogi szempontok teljesen irrelevánsak. A szocialista jog új voltát ti. közjoga területén lehet lemérni. Nem véletlen, hogy a szovjet jogtudomány álláspontja is hasonló; ott anyajogként az alkotmányjogot jelölték meg. Magam úgy vélekedtem s vélekedem ma is, hogy egy jogrendszer arculatát – túl a Zweigert–Kötz szerzőpáros¹²⁸ által jelzett stílus-elemeken, avagy esetleg azok keretéhez kapcsolódva – elsődlegesen az alapelvek jelentik. Ezek az alapelvek túlnyomórészt az adott ország alkotmányában vannak leszögezve. Vagyis itt ezek a meghatározó stíluselemek, megelőzve a Zweigert–Kötz által említett minden más stíluselemet. Ilyen módon visszatértem részben a jogelvekkel kapcsolatos korábbi koncepciómhoz. Nagy örömmre szolgált, hogy teljesen függetlenül ugyanilyen gondolatokkal találkoztam John Hazard, az első számú szovjetológus egyik könyvében,¹²⁹ mely egyértelműen a közjogi vonásokat emelte ki. Továbbmenve, ugyanilyen kezdeményezéssel találkoztam egy olasz, akkoriban még Firenzében működött professzornak, aki azóta átkerült Pisába, nevezetesen Alessandro Pizzorussonak a megközelítésében, aki olyan feldolgozást írt, amely a magánjogival egyenrangú szerephez juttatja a közjogi megközelítést.¹³⁰ Bemutatja, igazolja tehát azt, hogy a jogösszehasonlító módszernek a közjog területén is van létjogosultsága, sőt legalább egyenrangú létjogosultsága. Pizzorussoval aztán igen jó kapcsolatba kerültem, részt vettem egy általa vezetett nemzetközi vizsgálatban is és náluk egy nagy terjedelmű tanulmányt szintén írtam erről a kérdéstről.¹³¹

¹²⁶ A 82. jegyzetben foglaltakon túl még *The Role of Non-legal Norms in Law General Report*. (13th International Congress of Comparative Law [Caracas, 29 August – 5 September 1962].) Budapest, 1962, 49 o.

¹²⁷ Péteri Zoltán tollából: Az összehasonlító módszer alkalmazásának elméleti kérdései az állami jelenségek körében, *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. szám, 173–206. o. / *Comparative Method Applied for State Phenomena*, In Szabó, I. – Péteri, Z. (szerk.): *A Socialist Approach to Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest & Sijthoff, Leyden, 1977, 95-129. o.

¹²⁸ Zweigert, Konrad – Kötz, Hein: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*, I–II. Mohr, Tübingen, 1969–1971.

¹²⁹ Hazard, John N.: *Communists and their Law: A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States*. University of Chicago Press, Chicago & London, 1969.

¹³⁰ Pizzorusso, Alessandro: *Sistema istituzionale del diritto pubblico italiano*. Jovene, Napoli, 1988.

¹³¹ Péteri Zoltán: *Problems of the Legislative Process in the Socialist Countries of Europe*, In Pizzorusso, Alessandro (ed.): *Law in the Making. A Comparative Survey*, Springer-Verlag, Berlin & Heidelberg, 1988, 306-331.o.

Irodalomjegyzék

Александров, Н. Г.: Сущность права – К вопросу о сущности исторических типов права. Госюриздат, Москва, 1950, 54 о.

Alekszandrov, N. G.: Az állam- és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó sztálini tételek világánál. In Jogtudományi Közlöny, 1951/12. szám, 714-722. о.

Antalffy György – Halász Pál: Állam, jog, társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1963, 457 о.

Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Imre – Sztóráczki Mihály – Sztodolnik László: Állam- és jogelmélet. (Egyetemi jegyzet, 1956/57. tanév 1-2. félév.) ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1957, [1958; 1960], 256 о.

Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből [a Jogtudományi Közlöny melléklete az 1954, IV. évfolyam, 9. számtól az 1959, VI. évfolyam, 9. számmal való megszűnéséig (Vas Tibor szerkesztésében)]

Чхиквадзе, В. М. – Топорнин, Б. Н. (ред.): В. И. Ленин о социалистическом государстве и праве. Наука, Москва, 1969

Delacasse Krisztina: Holub József, a jogtörténész. Baranya, 1996/1. szám, 299-305. о.

Déclaration des droits de l’homme et du citoyen (1789. augusztus 26.)

Friedmann, W[olfgang]: Legal Theory. Stevens, London, 1944 / 2nd ed., Stevens, London, 1949.

Halász, József (ed.): Socialist Concept of Human Rights. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 309 о.

Halász József – Kovács István – Szabó Imre (szerk.): Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 640 о.

Halfina, R. O. – Levin, J. D. – Sztrogovics, M. Sz.: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. [Основы общей теории государства и права, ford. Szabó Imre] Jogtudományi Közlöny könyvtára: Tanulmányok a szovjet jog köréből, Hírlap, Budapest, 1949, 83. о.

Hazard, John N.: Communists and their Law: A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States. University of Chicago Press, Chicago & London, 1969.

Herczegh Géza: Az államelmélet és az államjog kérdései a magyar állam- és jogtudományi kongresszus tükrében. In Állam és Igazgatás, 1954/12. szám, 676-679. о.

Herczegh Géza: The General Principles of Law Recognized by Civilized Nations (To the Interpretation of Article 38 of the Statute of the International Court of Justice). In Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. VI, No. 1-2, 1964, 1-35. о.

Herczegh Géza: *General Principles of Law and the International Legal Order*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 129 o.

Jessup, Philip C.: *A Modern Law of Nations: An Introduction*. The Macmillan Company, New York, 1948.

Kauszer Lipót: *A Kauszer-saga*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2009, 335 o.

Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 510 o.

Kulcsár Kálmán: *Marxizmus és a történeti jogi iskola*. Jogtudományi Közlöny, 1955/2. szám, 65-85. o.

Kulcsár Kálmán: *A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás*. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/3. szám, 333-354. o.

Kulcsár Kálmán: *A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában*. Állam- és Jogtudomány, 1962/3. szám, 314-355. o.

Kulcsár Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Társadalom és jog, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1967, 43 o. + 46 tábla

Marczali László: *Az eltűnt akták nyomában*. Új Tükör, 1988. november 27., 48. szám, 18-19. o.

Molnár Imre: *Pólay Elemér 1915–1988*, 183-191. o. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok, II. Professzorok Háza*, Budapest, 2001

Óriás Nándor: *Emlékeim töredékei*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2006, 247 o.

Pap Tibor: *Az első magyar Állam- és Jogtudományi Kongresszus*. In *Állam és Igazgatás*, 1954/10-11. szám, 584-587. o.

Péteri Zoltán: *Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése*. Az MTA ÁJL Értesítője, 1959/2. szám, 183-221. o.

Péteri Zoltán: *Gustav Radbruch und einige Fragen der relativistischen Rechtsphilosophie*, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. II, 1-2. szám, 1960, 113-160. o.

Péteri Zoltán: *Густав Радбрух и некоторые вопросы релятивистской философии права*, In *Против современный правовой идеологии империализма: Сборник статей*, Издательство Иностранной Литературы, Москва, 1962, 123-157. o.

Péteri Zoltán: *The Nature of the General Principles of the Law*, In Szabó, Imre –Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 43-59. o.

Péteri Zoltán: The Role of Non-legal Norms in Law General Report. (13th International Congress of Comparative Law [Caracas, 29 August – 5 September 1962].) Budapest, 1962, 49 o.

Péteri Zoltán: Az újjáéledt természetjog néhány jogelméleti kérdése a második világháború után. *Állam- és Jogtudomány*, 1962/4. szám, 469-505. o.

Péteri Zoltán: Az állampolgári jogok és a természetjogi elmélet. In Halász József, Kovács István, Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 91-146. o.

Péteri Zoltán: The Golden Bull of Hungary and the Problem of Human Rights. In Forkosch, Morris D. (ed.): *Essays in Legal History in Honor of Felix Frankfurter*, Bobbs-Merril, Indianapolis, [1966], 211-225. o.

Péteri Zoltán: Az államformaelmélet alapkérdései. [Kandidátusi disszertáció.] [Kézirat] Budapest, 1969, 407. o.

Péteri Zoltán: О некоторых чертах доктрины «возрожденного» естественного права, In Туманов, В. А. (ред.): *Критика современной буржуазной теории права: Сборник статей*, Перевод с венгерского, Прогресс, Москва, 1969, 118-164. o.

Péteri Zoltán: A jog és a törvényesség megszilárdításának néhány kérdése Lenin műveiben. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/1. szám, 34-44. o.

Péteri Zoltán: Az összehasonlító módszer alkalmazásának elméleti kérdései az állami jelenségek körében. *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. szám, 173-206. o.

Péteri Zoltán: Comparative Method Applied for State Phenomena. In Szabó, I. – Péteri, Z. (szerk.): *A Socialist Approach to Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest – Sijthoff, Leyden, 1977, 95-129. o.

Péteri Zoltán: Questions of Comparative Analysis of the General Principles of Law, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXVIII, No. 1-2., 1986, 45-55. o.

Péteri Zoltán: Problems of the Legislative Process in the Socialist Countries of Europe. In Pizzorusso, Alessandro (ed.): *Law in the Making. A Comparative Survey*, Springer-Verlag, Berlin & Heidelberg, 1988, 306-331.o.

Péteri, Zoltán (ed.): *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law*. Volume publié à l'occasion du 7e Congrès International de droit comparé, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 283 o.

Péteri, Zoltán (ed.): *Hungarian Law – Comparative Law. Essays for the 8th International Congress of Comparative Law / Droit hongrois – droit comparé. Études pour le 8e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 357 o.

Péteri, Zoltán (ed.): *The Comparison of Law. Selected Essays for the 9th International Congress of Comparative Law / La comparaison de droit. Essais choisis pour le 9e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 323 o.

Péteri, Zoltán (ed.): *Legal Problems of Transition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Comparative Law.* (Bristol, July 26 – August 1, 1998.) MTA Jogtudományi Intézet, Budapest, 1998, 138 o.

Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *General Reports to the 10th International Congress of Comparative Law / Rapports généraux au 10e Congrès international de Droit comparé.* [Budapest, 23–27 August 1978.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 1048 o.

Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 11th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 11e Congrès international de Droit comparé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 365 o.

Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 12th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 12e Congrès international de droit comparé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 329 o.

Pizzorusso, Alessandro: *Sistema istituzionale del diritto pubblico italiano.* Jovene, Napoli, 1988.

Révész Béla: *A szocialista állam és professzora. Szélgjegyzetek Antalffy György portréjához.* In *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> (2024. május 1.)

Révész Béla (szerk.): *»Most megint Európában vagyunk...« Szabó József emlékkönyv. A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 50, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014, 556 o.*

{Sárközy Tamás} Korszós Antal: *Aki a semmiből kormányzó pártot csinált – Beszélgetés Torgyán Józseffel,* *Mozgó Világ*, 2004/5. szám, 98. o.

Stone, Julius: *The Province and Function of Law – Law as Logic, Justice, and Social Control: A Study in Jurisprudence.* Stevens & Sons, London, 1946.

Szabó Imre: *Damnatio Memoriae – Arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról.* In *Állam- és Jogtudomány*, 2006/1. szám, 145-152. o.

Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955 / 2., jav. kiad., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Szabó Imre (szerk.): *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 241 o.

Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 147 o.

Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *A Socialist Approach to Comparative Law.* Akadémiai Kiadó, Budapest & Sijthoff, Leyden, 1977, 235 o.

Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Comparative Law. Selected Essays for the 10th International Congress of Comparative Law / Droit comparé. Essais choisis le 10e Congrès international de droit comparé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 438 o.

Szecső Károly: Óriás Nándor élete és munkássága. Heves Megyei Bíróság, Eger, 1998, 64 o. Szovjet Jogi Cikkgyűjtemény [a Jogtudományi Közlöny melléklete az 1950, I. évfolyam, 1. szám és az 1954, IV. évfolyam, 8. szám közt (a Magyar–Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztályának közreműködésével)]

Takács Péter: Ruttkay György: Egy jogász-festőművész élete és munkássága; Két világ, két úr – két élet? 18-20. o. In Miskolci Jogi Szemle, 2013/2. szám, 5-22. o.

Takács Péter: Ruttkay György 1898-1974. 289-290. o. In Nagy Zoltán (szerk.): Jogászprofesszorok Miskolcon. A miskolci jogi kar fennállásának 40. jubileuma alkalmából. Miskolci Jogásztradíciók Megőrzéséért Egyesület – Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc, 2021, 287-295. o.

Туманов, В. А. (ред.): Критика современной буржуазной теории права. Прогресс, Москва, 1969, 286. o.

Vadas György: Irányított szokásjog. In Városi Szemle, 1947/7-8. szám, 417-424. o.

Vadas György: A dialektikus jogszemlélet egyes kérdései. In Társadalmi Szemle, 1948/10-11. szám, 690-705. o.

Varga Csaba: Logic of Law and Judicial Activity: A Gap between Ideals, Reality, and Future Perspectives. In Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): Legal Development and Comparative Law, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 45-76. o.

Varga Csaba: Losonczy István / Bibliográfia, xi-xvi. o. In Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlatok [1948], szerk. Varga Csaba, Jogfilozófiák, Szent István Társulat, Budapest, 2002, xvi + 282 o.

Varga Csaba: Halász Aladár (életrajzi jegyzet). In Jogelméleti Szemle, 2005/2. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga22.html> (2024. május 1.)

Varga Csaba: Bio-/Bibliography. In Varga Csaba (szerk.): Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas. Philosophiae Iuris, Szent István Társulat, Budapest, 2006, 81-89. o.

Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2024. május 1.)

»...csak múlásunk törvény...« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Magyarok lenni CIII, Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142 o. [DOI 10.5281/zenodo.7325216]

Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. In Jogelméleti Szemle, 2013/3. szám, 167-204. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf (2024. május 1.)

Varga Csaba beszélgetése Samu Mihállyal, az ELTE ÁJK emeritus professzorával 2003. január 17-én. In Jogelméleti Szemle, 2016/1. szám, 185-200. o.

http://jesz.ajk.elte.hu/2016_1.pdf (2024. május 1.)

Varga Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary, *Journal of Comparative Law*, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. & In Butler, William E. – Kresin, O. V.: *Discovering the Unexpected: Comparative Legal Studies in Eastern and Central Europe*, *Studies in Comparative Law, Second Series 1*, Talbot Publishing, Clark (New Jersey), 2021, 249-276. o.

Varga Csaba (szerk.): »Konferencia: A szocializmus marxizmusának jogelmélete Magyarországon«. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4, https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=139845 (2024. május 1.)

Vita a magyarországi gazdasági jog kérdéséről I-II. In *Jogtudományi Közlöny*, 1951/9. szám, 504-513. o. & 10. szám, 585-598. o.

A. Y. Vyshinsky: *The Fundamental Tasks of the Science of Soviet Socialist Law*, In Andrey Yanuaryevich Vyshinsky: *The Law of the Soviet State*, Macmillan, New York, 1948

A. J. Visinszkij: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Két tanulmány.* Jogi Kiadó, Budapest, 1950, 116 o.

A. J. Visinszkij: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 342 o.

Zweigert, Konrad – Kötz, Hein: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts I-II.* Mohr, Tübingen, 1969-1971.